

महामति श्री प्राणनाथजी प्रणीत

श्री कलश (हिन्दी)

श्री राज श्यामाजी

प्रकाशक

श्री ५ नवतनपुरीधाम

जामनगर

निजानन्दाचार्य श्री देवचन्द्रजी महाराज

महामति श्री प्राणनाथजी महाराज

શ્રી તારતમ સાગર

“નિજનામ શ્રીકૃષ્ણજી, અનાદિ અક્ષરાતીત” ।
સો તો અબ જાહેર ભયે, સબ વિધ વતન સહીત ॥

શ્રી કલશ ગ્રન્થ પ્રારંભ

(હિન્દુસ્તાની)

શ્રી કલશ હિંદુસ્તાની ગ્રંથનું અવતરણ ઈ.સ. ૧૭૩૬માં અનૂપ શહેરમાં થયું. આ ગ્રંથ કલશ ગુજરાતીનું જ હિન્દી રૂપાંતર છે. આ ગ્રંથમાં અનાદિના પાંચ પ્રશ્ન, વિરહવાણી, વેદ અને વૈરાટનું રહસ્ય, અવતારોનું નિરૂપણ તથા જાગણીનું વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ચોવીસ પ્રકરણ અને ૭૭૧ ચોપાઈઓ છે અને તેની ભાષા હિન્દી છે.

રાગ શ્રીમારૂ

સુનિયો બાની સોહાગની, હુતી જો અકથ અગમ ।

સો બીતક કહું તુમકો, ઉડ જાસી સબ ભરમ ॥ ૧ ॥

હે સોહાગણ આત્માઓ ! આ દિવ્ય વચનોને સાંભળો, જે આજ સુધી અકથ (અવર્ણનીય) તથા અગમ (અગમ્ય એટલે કે મનની શક્તિથી પર) કહ્યાં છે, હું તમને એ વૃત્તાંત એટલે કે (વીતક) સંભળાવું કે જેને સાંભળતાં બધી ભ્રાંતિઓ દૂર થઈ જશે.

રાસ કહ્યા કહૂ સુનકે, અબ તો મૂલ અંકૂર ।

કલસ હોત સબન કો, નૂર પર નૂર સિર નૂર ॥ ૨ ॥

સદ્ગુરુના મુખારવિંદથી સાંભળ્યા અનુસાર મેં રાસનું થોડું વર્ણન કર્યું છે. હવે તો તેમની કૃપાને કારણે પરમધામનો મૂળ સંબંધ (અંકુર) પણ ઉદય પામ્યો છે. આ કલશ ગ્રંથ બધા ધર્મ ગ્રંથના પ્રકાશરૂપ રાસ ગ્રંથ અને તેના પ્રકાશરૂપ પ્રકાશ ગ્રંથનાય પ્રકાશરૂપે સર્વોપરિ (કલશ)ની જેમ પ્રતિષ્ઠા પામશે. એટલે કે આ વાણી અખંડ વ્રજ રાસની પાર અક્ષરધામ અને તેનાથી પણ પાર અક્ષરાતીત પરમધામની જાણકારી માટે કલશ જેવો શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થશે.

કથિયલ તો કહી સુની, પર અકથ ના એતે દિન ।

સો તો અબ જાહેર ભઈ, જો આગ્યા થેં ઉતપન ॥ ૩ ॥

અનેક કથાઓ કહેવા સાંભળવામાં આવી છે, પરંતુ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માની પિછાણની વાત આજ સુધી કહેવાઈ નથી. સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી હવે હું એ વણકહેવાયેલી વાતને જાહેર કરી રહી છું.

મુઝે મેહેર મેહેબૂબેં કરી, અંદર પરદા ખોલ ।

સો સુખ સનમંધિયનસોં, કહૂં સો દો એક બોલ ॥ ૪ ॥

મારા પ્રિયતમ સદ્ગુરુ ધણીએ મારા પર ઘણી કૃપા કરી મારા હૃદયના અજ્ઞાનરૂપી આવરણને દૂર કરીને તેઓ સ્વયં મારા હૃદયમાં બેસી ગયા. તેનાથી મને જે આનંદ પ્રાપ્ત થયો તે પ્રસંગની બે વાતો હું મારા સંબંધી આત્માઓને કહું છું.

માસૂકેં મોહે મિલકે, કરી સો દિલ દે ગુઝ ।

કહે તૂં દે પડઉતર, જો મેં પૂછત હોં તુઝ ॥ ૫ ॥

સદ્ગુરુએ મારા હૃદયમાં બેસીને પોતાના દિલની ગોપનીય (પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્મા અક્ષરાતીત શ્રી કૃષ્ણજીના સાક્ષાત્કારની) વાતો કરી. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણજીએ તેમને કહ્યું : હું તમને પૂછું તેનો ઉત્તર આપો.

તૂં કૌન આઈ ઈત ક્યોંકર, કહાં હૈ તેરા વતન ।

નાર તૂં કૌન ખસમ કી, દ્રઢ કર કહો બચન ॥ ૬ ॥

તમે કોણ છો ? તમે આ જગતમાં કેમ આવ્યા છો ? તમારું મૂળ ઘર ક્યાં છે ? તમે ક્યા ધણીની અર્ધાંગના છો ? આ બધાનો ઉત્તર દૃઢતાપૂર્વક આપો.

તૂં જાગત હૈ કે નીંદ મેં, કરકે દેખ બિચાર ।

વિધ સારી યાકી કહો, ઈન જિમી કે પરકાર ॥ ૭ ॥

તમે જાગી ગયા છો કે ઊંઘમાં છો ? વિચાર કરી જુઓ અને આ જગતની વાસ્તવિકતાની વાતો વિસ્તારપૂર્વક કહો.

તબ મેં પિયાસોં યોં કહ્યા, જો તુમ પૂછી બાત ।

મેં મેરી મત માફક, કહૂંગી તૈસી ભાંત ॥ ૮ ॥

ત્યારે પ્રત્યુત્તર આપતી વખતે સદ્ગુરુએ શ્રી કૃષ્ણજીને કહ્યું, હે ધણી ! તમે મને જે કંઈ પૂછી રહ્યા છો તેનો હું બુદ્ધિ અનુસાર જવાબ આપું છું.

સુનો પિયા અબ મેં કહૂં, તુમ પૂછી સુધ મંડલ ।

એ કહૂં મેં ક્યોં કર, છલ બલ વલ અકલ ॥ ૯ ॥

હે ધણી ! સાંભળો. હવે હું કહું છું. તમે આ જગતની વાત કહી છે, પણ હું કંઈ રીતે વર્ણન કરું ? કારણ કે આ જગત તો છલ, બળ, કુટીલતા અને ચતુરાઈથી ભરેલું છે.

મેં ન પેહેયાનોં આપકો, ના સુધ અપનોં ઘર ।

પીઉ પેહેયાન ભી નીંદ મેં, મેં જાગત હોં યા પર ॥ ૧૦ ॥

હું મારી જાતને ઓળખતો નથી અને મને મારા ઘરની સુધ (ભાળ) પણ નથી. મને મારા ધણીની

પિછાણ પણ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રામાં જ થઈ છે. આ રીતે હું જાગ્રત છું.

એ મોહોલ રચ્યો જો મંડપ, સો અટક રહ્યો અંત્રીખ ।

કર કર ફિકર કે થકે, પર પાઈ ન કાહૂં રીત ॥ ૧૧ ॥

મંડપની જેમ રચાયેલું આ બ્રહ્માંડ અંતરીક્ષમાં અટકી રહ્યું છે. કેટલાય જ્ઞાનીજનો આ બાબતમાં ખોજ કરીને થાકી ગયા, પરંતુ કોઈનેય એની જાણકારી થઈ નહીં.

જલ જિમી તેજ વાએ કો, અવકાસ કિયો હૈ ઈંડ ।

ચૌદે તબક ચારોં તરફોં, પરપંચ ખડા પરચંડ ॥ ૧૨ ॥

વાયુ, પૃથ્વી, જલ, તેજ અને આકાશ આ પાંચ તત્ત્વોથી આ બ્રહ્માંડની રચના થઈ છે. ચૌદલોકમાં ચારેય તરફ આ પાંચ તત્ત્વોનો પ્રચંડ પ્રપંચ જોવામાં આવે છે.

યામેં ખેલ કે હોવહીં, સો કેતે કહૂં વિચિત્ર ।

તિમર તેજ રુત રંગ ફિરેં, સસિ સૂર ફિરેં નખત્ર ॥ ૧૩ ॥

આ જગતમાં અનેક પ્રકારના ખેલ થાય છે. તેમની વિચિત્રતાનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરું ? એમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને તારાગણ ઘૂમ્યાં કરે છે, જેનાથી દિવસ (તેજ) અને રાત (તિમિર) તેમજ અનેક ઋતુઓ રંગ બદલી રહ્યાં છે.

તબક ચૌદે ઈંડ મેં, જિમી જોજન કોટ પચાસ ।

સાઢે તીન કોટ તા બીચ મેં, હોત અંધેરી ઉજાસ ॥ ૧૪ ॥

આ બ્રહ્માંડના ચૌદ લોકમાં આ પૃથ્વીનો વ્યાસ પચાસ કરોડ યોજનનો છે. એમાં પણ કેવળ સાડા ત્રણ કરોડ યોજનમાં જ નિયમિતપણે દિવસ ને રાત થયા કરે છે.

ઉજાસ સૂર કો કહાવહીં, સો તો અંધેરી કે તિમર ।

તિનથેં કછૂ ન સૂઝહીં, જિમી આપના ઘર ॥ ૧૫ ॥

અહીં સૂર્યનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે વસ્તુતઃ તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર જ હોય છે. કારણ કે એનાથી આ જુઠ્ઠી દુનિયા (જમી), પોતાનો આત્મા અને ઘર-પરમધામ કોઈની પણ પિછાણ થતી નથી.

જબ થેં સૂરજ દેખિએ, લેત અંધેરી ઘેર ।

જીવ પસૂ પંખી આદમી, સબ ફિરેં યાકે ફેર ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર સૌને ઘેરી લે છે. તેથી બધા જીવો પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે આ અજ્ઞાન (માયા)ના ચક્રમાં ફર્યા કરે છે.

કાલ ના દેખેં ઈન ફેરેં, યાહી તિમર કે ફંદ ।

એ સૂરજ આંખોં દેખિએ, પરે યાહી ફંદ કે બંધ ॥ ૧૭ ॥

આ ચક્રમાં પડી જતાં, સમયની કંઈ ખબર રહેતી નથી તેથી આ અજ્ઞાનને ફંદો માનવામાં આવ્યો છે. આ સૂર્યના પ્રકાશને આંખોથી જોવા છતાં પણ બધા લોકો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના ફંદામાં ફસાયેલા રહે છે.

વાઓ બાદલ બીજ ગાજહીં, જિમી જલ ના સમાએ ।

એ પાંચોં આપ દેખાએ કે, ફેર ના પૈદા હો જાએ ॥ ૧૮ ॥

વર્ષાઋતુમાં વાયુના પ્રબળ પ્રવાહમાં વાદળો ટકરાય છે, જેને લઈને વીજળી ચમકે છે અને વરસાદ થાય છે. તેમજ તેનું બળ પૃથ્વીમાં સમાતું નથી. આ પાંચેય તત્ત્વો પોતપોતાની શક્તિ બતાવીને એવાં તો અદૃશ્ય થઈ જાય છે કે એ ક્યારેય ફરીથી પેદા જ નહિ થાય.

યા ભાંત અનેક બ્રહ્માંડ મેં, દેત દેખાઈ દસોં દિસ ।

એ મોહજલ લેહેરાં લેવહીં, સાગર સબ એક રસ ॥ ૧૯ ॥

આ રીતે બ્રહ્માંડમાં દશેય દિશાઓમાં અનેક પ્રકારનાં પરિવર્તનો જોવામાં આવ્યાં છે. આ ભવસાગરમાં મોહજળની ઘણી લહેરો ઊઠે છે અને તે બધી એક રસ થઈને પછી એમાં જ સમાઈ જાય છે.

એ કોહેડા કાલી રૈન કા, કોઈ ન પાવે કલ મૂલ ।

કહાં કલ કિલ્લી કુલફ, જો દાર ન પાઈએ સૂલ ॥ ૨૦ ॥

અહીં અંધારી રાતની જેમ ચારેય તરફ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર છવાયેલો છે. કોઈનેય પણ મૂળ પરમધામની સમજ નથી. જ્યારે પારનું દ્વાર જ મળી રહ્યું નથી તો પછી તાળાં અને ચાવીની વાત જ શી કરવી ?

એ તીનોં લોક તિમર કે, લિએ જો તીનોં હી ઘેર ।

એ નિરખે મેં નીકે કર, પર પાઈએ ના કાહૂં સેર ॥ ૨૧ ॥

આ ત્રણેય (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને એ ત્રણેયમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર છવાયેલો છે. મેં એ ત્રણેયને બરાબર જોયાં, પરંતુ એમાં આ બ્રહ્માંડની પાર ઊતરવા કોઈ રસ્તો દેખાયો નહિ.

એ અંધેરી ઈન ભાંત કી, કાહૂં સાંધ ન સૂઝે સલ ।

એ સુધ કાહૂં ના પરી, કે ગએ કર કર બલ ॥ ૨૨ ॥

આ અંધકાર એટલો તો ફેલાયેલો છે કે તેનો છેડો અથવા તો એમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ સૂઝતો નથી. કંઈ કેટલાય લોકો પ્રયત્ન કરીને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ કોઈનેય એની ભાળ (સુધ) મળી નહિ.

ગ્યાન લિયા કર દીપક, અંધેર આપ નહીં ગમ ।

જોત દીપક ઈત કયા કરે, એ તો ચૌદે તબકોં તમ ॥ ૨૩ ॥

દીવાની જેમ સાંસારિક કર્મકાંડનું જ્ઞાન લઈને નીકળનારા લોકો પોતે તો અંધકારમાં હોવાને લઈને તેમને પરમાત્માની સુધ (ગમ) હોતી નથી. જ્યારે ચૌદેય લોકમાં ચારે તરફ અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર છવાયેલો છે ત્યારે ટમટમતા દીવાની જ્યોત જેવા કર્મકાંડના જ્ઞાનથી શું થઈ શકે ?

એ દેખે કી પડિએ દુખ મેં, કોઈ બ્રાધ કો રચિયો રોગ ।

છૂટકાયો છૂટે નહીં, નાહિંન દેખન જોગ ॥ ૨૪ ॥

આ સંસારમાં જોવા માત્રથી (જન્મ લેવાથી) દુઃખમાં પડી જવાય છે. જાણે કે કોઈ મોટા ભયંકર રોગની જેમ એની રચના થઈ છે. એમાં ફસાઈ જતાં છૂટવાથી પણ છૂટાતું નથી, તેથી એ બિલકુલ જોવા યોગ્ય નથી.

ટેઢી સંકડી ગલિયાં, તામેં ફિરેં ફેર ફેર ।

ગુન પખ અંગ ઈંદ્રિયાં, કિયો અંધેરી મેં અંધેર ॥ ૨૫ ॥

આમાં કર્મ, ઉપાસના વગેરે વાંકી ચૂકી અને સાંકડી ગલીઓ છે. જીવ એમાં પડીને વારંવાર જન્મ-મૃત્યુના ચક્કરમાં પડે છે. ગુણ, પક્ષ, અંગ અને ઈન્દ્રિયો પણ વિષયો તરફ ખેંચીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં વધુ અંધકાર ફેલાવે છે.

તત્વ પાંચોં જો દેખિએ, યામેં ના કોઈ થિર ।

પરલે હોસી પલ મેં, વૈરાટ સચરાચર ॥ ૨૬ ॥

આ પાંચેય તત્ત્વોને જોતાં એમાંથી કોઈ પણ સ્થિર દેખાતું નથી. ક્ષણ માત્રમાં પ્રલય થઈને આ વિરાટ બ્રહ્માંડના સ્થિર-અસ્થિર પદાર્થ બધા જ નષ્ટ થઈ જશે.

એ ઉપજે પાંચોં મોહથેં, ઔર મોહ કો તો નાહીં પાર ।

નેત નેત કેહે નિગમ ફિરે, આગે સુધ ના પરી નિરાકાર ॥ ૨૭ ॥

આ પાંચેય તત્ત્વો મોહથી ઉત્પન્ન થયાં છે અને મોહનો તો કોઈ પાર (છેડો) નથી. પરમાત્માને શોધતાં વેદ વગેરે શાસ્ત્રો પણ “નેતિ નેતિ” કહીને પાછાં પડ્યાં. તેમને નિરાકારથી આગળની કંઈ સુધ (ગમ) પડી નહીં.

મૂલ બિના એ મંડલ, નહીં નેહેચલ નિરધાર ।

નિકસન કોઈ ન પાવહીં, વાર ન કાહૂં પાર ॥ ૨૮ ॥

મૂળ વગરનું આ જગત (મંડલ) નક્કી સ્થિર (અવિનાશી) નથી. એમાંથી કોઈ બહાર નીકળી શકતું નથી અને એનો કોઈ પાર પણ નથી.

પંથ પૈંઝે કે ચલહીં, કે ભેષ દરસન ।

તા બીચ અંધેરી ગ્યાન કી, પાવે ના કોઈ નિકસન ॥ ૨૯ ॥

આ જગતમાં અનેક ધર્મ-સંપ્રદાયો, મત મતાંતરો, પંથો, ફિરકાઓ પોત-પોતાના વેશ અને સિદ્ધાંત (દર્શન) લઈને ચાલે છે, પરંતુ દરેકમાં મોહયુક્ત જ્ઞાન(અજ્ઞાન)નું આવરણ (અંધકાર) છવાઈ ગયું હોવાથી કોઈ પણ આ જગતમાંથી નીકળીને મુક્ત થઈ ન શક્યા.

યામેં જ્યોં જ્યોં ખોજિએ, ત્યોં ત્યોં બંધ પડતે જાએ ।

કે ઉદમ જો કીજિએ, તો ભી તિમર ન છોડે તાએ ॥ ૩૦ ॥

આ સંસારમાં માયાથી છૂટવા માટે જેમ જેમ શોધ (સાધનાઓ) કરે છે તેમ તેમ વધારે બંધનમાં પડતા જાય છે. અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ માયા(અજ્ઞાન)નો અંધકાર તેનાથી છૂટતો નથી.

ઈત જુધ કિએ કે સૂરમોં, પેહેન ટોપ સિલ્હે પાખર ।

બચન બડે રન બોલકે, સો ભી ઉલટ પડે આખર ॥ ૩૧ ॥

આ જગતમાં ઘણા ઋષિમુનિઓ તથા તપસ્વીઓએ શૂરવીરતા દેખાડીને ત્યાગ, શીલ, સંતોષ, ક્ષમા વગેરે સદ્ગુણોનાં કવચ પહેરીને દુનિયાની જુઠી માન્યતાઓ વિરુદ્ધ યુદ્ધ (સામનો) કર્યું.

“અહં બ્રહ્માસ્મિ” (હું સ્વયં બ્રહ્મ સ્વરૂપ છું) જેવાં મોટાં મોટાં વચન પણ કહ્યાં, પરંતુ માયા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા વગર જ તેમને પાછા ફરવું પડ્યું.

એ સુધ અજૂં કિન ના પરી, બઢત જાત બિવાદ ।

એ ખેલ તો હે એક બિન કા, પર જાને સદા અનાદ ॥ ૩૨ ॥

હજુ સુધી કોઈને પણ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માની સુધ ન થઈ. આ વિષયમાં પરસ્પર વાદવિવાદ જ વધતો ગયો. વસ્તુતઃ આ ખેલ તો ક્ષણ માત્રનો છે, પરંતુ બધાને એજ પ્રતીતિ થાય છે કે આ તો સદા રહેનારો ખેલ છે.

ખેલ ખાવંદ જો ત્રૈગુન, જાનેં યાથેં જાસી ફેર ।

એ નિરખે મેં નીકે કર, અજૂં એ ભી મિને અંધેર ॥ ૩૩ ॥

સામાન્ય લોકોની માન્યતા છે કે આ ખેલમાં સ્વામી ત્રિગુણાધિપતિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરની ઉપાસનાથી જન્મ-મૃત્યુના ચક્કર છૂટી જશે. પરંતુ મેં આ સારી રીતે પારખી(જાણી) લીધું છે કે આ ત્રણેય પણ હજુ સુધી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં જ છે.

એ દ્વાર કોઈ ખોલ કે, કબહૂં ના નિકસ્યા કોએ ।

એ બુજરક જો છલ કે, બૈઠે દેખે બેસુધ હોએ ॥ ૩૪ ॥

મુક્તિનાં દ્વાર ખોલીને કોઈ પણ આગળ વધ્યું નથી. આ માયાવી વિશ્વમાં મોટા કહેવાતા ત્રિદેવોને પણ માયામાં જ બેસુધ થઈને બેઠેલા જોયા.

એ જિન બાંધે સો ખોલહીં, તોલોં ના છૂટે બંધ ।

યા વિધ ખેલ ખાવંદ કી, તો ઔરોં કહા સનંધ ॥ ૩૫ ॥

જેણે માયાનાં આ બંધન બાંધ્યાં છે તે અક્ષરબ્રહ્મ જ આ ફંદાને ખોલી શકે છે, ત્યાં સુધી આ બંધનોથી કોઈ છૂટી નથી શકતું. વિશ્વના કર્ણધાર (ત્રિદેવ)ની પણ આવી દશા છે તો અન્ય સામાન્ય તપસ્વીઓની તો વાત જ શી કરવી ?

નિજ બુધ આવે અગ્યાએ, તોલોં ના છૂટે મોહ ।

આતમ તો અંધેર મેં, સો બુધ બિના બલ ના હોએ ॥ ૩૬ ॥

પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માની આજ્ઞાથી જ્યાં સુધી અક્ષરબ્રહ્મની જાગ્રત બુદ્ધિ (તારતમજ્ઞાન) આ જગતમાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી મોહના બંધનોથી કોઈ છૂટી શકશે નહીં. આ આત્મા(જીવ) તો અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં ભટકી રહ્યો છે. બુદ્ધજીની જાગ્રત બુદ્ધિ વગર કોઈનીય આત્મદૃષ્ટિ ખૂલતી નથી.

એ તો કહી ઈન ઈડ કી, પિયા પૂછ્યો જો પરસન ।

કહૂં ઔર અજૂં બોહોત હેં, વે ભી સુનો બચન ॥ ૩૭ ॥

હે ધણી ! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેમાં મેં આ બ્રહ્માંડની વાત કરી છે. આવા પ્રકારની બીજી કેટલીયે વાતો કહેવા જેવી છે તે તમે કૃપા કરીને સાંભળો.

ખોજકા પ્રકરણ—રાગ શ્રી મારુ

પિયા મેં બોહોત ભાંત તોકો ખોજિયા, છોડ ધંધા સબ ઔર ।

પૂછત ફિરોં સોહાગની, કોઈ બતાવે પિયા ઠૌર ॥ ૧ ॥

હે પ્રિયતમ ઘણી ! મેં સૌ કામકાજ છોડીને અનેક રીતે તમને શોધ્યા. મેં ઘણા સુહાગી આત્માઓને પણ પૂછ્યું કે કોઈ તો મારા પ્રિયતમ પરમાત્માનું સ્થાન બતાવો.

મેં નેક બાત યાકી કહું, તુમ કારન ખોજ્યા ખેલ ।

કોઈ ના કહે મેં દેખિયા, જિન નીકે કર ખોજેલ ॥ ૨ ॥

આ જુઠ્ઠા ખેલમાં તમને પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં જેવી રીતે શોધ કરી એના વિષયમાં થોડું બતાવું. અહીં જે લોકોએ ચિવટથી શોધ કરી છે તેમાંથી કોઈએ પણ એ નથી બતાવ્યું કે પોતાને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે.

સાસ્ત્ર સાધુ જો સાખિયાં, મેં દેખી સબોં કી મત ।

પિયા સુધ કાહું મેં નહી, કોઈ ન બતાવે તિત ॥ ૩ ॥

શાસ્ત્રોનાં વચન, સંતોની વાણી અને સાક્ષીઓને મેં ખૂબ સારી રીતે તપાસ્યાં, પરંતુ ક્યાંય આપણા પરમાત્માની ભાળ મળી નહિ. કોઈ પણ પરમધામ (ઘર) ની વાત બતાવી શક્યું નહિ.

છોટે બડે જિન ખોજિયા, પર ન પાયા કરતાર ।

સંસા સબ કોઈ લે ચલ્યા, પર છૂટ્યા નહીં વિકાર ॥ ૪ ॥

સામાન્ય મનુષ્યથી માંડીને મોટા-મોટા ઋષિ - મહર્ષિઓએ પણ શોધ કરી, પરંતુ એ કોઈ પણ સૃષ્ટિના નિયંત્રા પરમાત્માને પામ્યા નહિ. સૌ એ વિષયમાં સંદેહ કરતા ચાલ્યા ગયા, પરંતુ કોઈનોય વિકાર દૂર ન થયો.

ઝૂઠા એ છલ કઠિન, કાહું ના કિસી કી ગમ ।

કહાં વતન કહાં ખસમ, કૌન જિમી કૌન હમ ॥ ૫ ॥

આ છલ સ્વરૂપ જુઠ્ઠો સંસાર ઘણો વિકટ છે. કોઈ પણ તેના રહસ્યને સમજી શક્યાં નથી. મારું ઘર ક્યાં છે ? મારા સ્વામી ક્યાં છે અને કોણ છે ? આ જગત શું છે ? આપણે સ્વયં કોણ છીએ ? (આ કોઈ જાણી શક્યું નથી).

એ દેખી બાજી છલ કી, છલકી તો ઉલટી રીત ।

ઈનમેં સીધા દૌડકે, કોઈ ના નિકસ્યા જીત ॥ ૬ ॥

મેં જગતના આ છલ-કપટ પૂર્ણ ખેલ જોયા. છલની તો રીત જ ઊલટી છે. છલરૂપી આ દુનિયામાં સીધા ચાલીને કોઈનોય ક્યારેય વિજય થયો નથી.

મેં દેખ્યા દિલ બિયાર કે, ચિતસોં અરથ લગાએ ।

ઈસ મંડલ મેં આતમા, ચલ્યા ના કોઈ જગાએ ॥ ૭ ॥

મેં વિચારપૂર્વક જોયું અને શાસ્ત્રોના ગહન અર્થોને પણ ગ્રહણ કર્યા. આ દુનિયામાંથી પોતાના આત્માને જાગ્રત કરી કોઈ પણ પાર (પરમધામ) પહોંચી શક્યું નથી.

મેહેનત તો બોહોતોં કરી, અહેનિસ ખોજ બિચાર ।

તિન ભી છલ છૂટા નહીં, ગએ હાથ પટક કે હાર ॥ ૮ ॥

પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા સાધકોએ કઠોર સાધનાઓ કરી, રાત-દિવસ વિચારપૂર્વક શોધ કરી, પરંતુ તેમનાથી પણ માયાનો છલ છૂટ્યો નહિ. અંતે તેઓ પણ હારીને હાથ પછાડીને ચાલ્યા ગયા.

મોહાદિક કે આદ લોં, જેતી ઉપજી સૃષ્ટ ।

તિન સારોં ને યોં કહ્યા, જો કિનહું ના દેખા દ્રષ્ટ ॥ ૯ ॥

મોહ આદિ તત્ત્વની ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધી આ બ્રહ્માંડમાં જેટલી પણ સૃષ્ટિ થઈ છે, તે સૌ લોકોએ એવું જ કહ્યું કે આ સૃષ્ટિના નિયંતા પરમાત્માને કોઈએ પણ જોયા નથી.

બરના બરનોં ખોજિયા, જેતી બુની આદમ ।

એતા દ્રઢ કિને ના કિયા, કહાં ખસમ કૌન હમ ॥ ૧૦ ॥

આ સંસારમાં જેટલાં પણ વર્ણાવર્ણ (ગૃહસ્થ-સાધુ) છે તેમજ માનવ (મનુ આદમ)નાં સંતાન છે તે બધાંએ પરમતત્ત્વ (પરમાત્મા)ને ખોળ્યા, પરંતુ કોઈએ પણ નિશ્ચયપૂર્વક એ ન બતાવ્યું કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ક્યાં રહે છે અને આપણે કોણ છીએ ?

આદ મધ ઔર અબલોં, સબ બોલે યા વિધ ।

કેવલ વિદેહી હો ગએ, તિન ભી ના કહી સુધ ॥ ૧૧ ॥

સૃષ્ટિ રચનાના આરંભથી લઈને આજ સુધી બધા જ્ઞાની-ધ્યાની લોકો એમ જ કહેતા ગયા. રાજા જનક જેવા વિદેહી પણ થઈ ગયા, પરંતુ તેમણે પણ પરમ તત્ત્વની સુધ (ભાળ) આપી નહિ.

વેદોં કથ કથ યોં કથ્યા, સબ મિથ્યા ચૌદે લોક ।

બકતે બકતે યોં બકે, એક અનેક સબ ફોક ॥ ૧૨ ॥

વેદોએ પણ ઘણું બધું કહીને એ તથ્ય જણાવ્યું કે ચૌદેય લોકમાં ફેલાયેલું આ જગત મિથ્યા છે. આ વાતને દોહરાવતાં તેમણે ફરીથી એ જ કહ્યું કે એક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સિવાય બીજું બધું અસત્ય (અસ્તિત્વહીન) છે.

બુધ તુરિયા દ્રષ્ટ શ્રવના, જહાંલોં પોહોંયે મન ।

એ હોસી ઉતપન સબ ફના, જો આવે મિને બચન ॥ ૧૩ ॥

બુદ્ધિ, સમાહિત, (તુરિયા) ધ્યાન, દૃષ્ટિ, શ્રવણશક્તિ અને મનની પહોંચ જ્યાં સુધી છે તે સૌ ઉત્પન્ન થઈને નાશ થઈ જશે. જેનું વર્ણન શબ્દો વડે થઈ શકે છે, તે બધું નાશવાન છે.

વેદાંતી ભી કેહે થકે, દ્વૈત ખોજી પર પર ।

અદ્વૈત સબદ જો બોલિએ, તો સિર પડે ઉતર ॥ ૧૪ ॥

વેદાન્તિ પણ દ્વૈત જગતમાં પરમતત્ત્વને અનેક રીતે ખોળીને થાકી ગયા. અંતે તેમણે કહ્યું કે અદ્વૈતના વિષયમાં એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર થશે તો માથું ધડથી અલગ થઈ જશે. (રાજા જનકની સભામાં ગાર્ગી દ્વારા પરમાત્માના વિષયમાં વારંવાર પૂછવાથી મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે તેમને સાવધાન કરીને કહ્યું કે અદ્વૈત બ્રહ્મના વિષયમાં વધારે પૂછશે તો તારું માથું ઊડી જશે.)

મન ચિત બુધ શ્રવના, પોહોંયે દ્રષ્ટ ના સબદા કોએ ।

ષટ પ્રમાનથેં રહિત હે, સો દ્રઢ કેસે હોએ ॥ ૧૫ ॥

મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, શ્રવણ, દૃષ્ટિ અને શબ્દ એ બધાં પરમાત્મા સુધી પહોંચતાં નથી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આ છ પ્રમાણોથી પર છે તો પછી એમનું સ્વરૂપ કેવી રીતે દૃઢ (નિશ્ચિત) થઈ શકે ?

દ્વૈત આડે અદ્વૈત કે, સબ દ્વૈતે કો વિસ્તાર ।

છોડ દ્વૈત આગે બચન, કિને ના કિયા નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

આ સંસાર દ્વૈત (માયા)નો જ વિસ્તાર છે. અદ્વૈત પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે આ માયા (દ્વૈત) વ્યવધાનરૂપ બની ગઈ છે. આ દ્વૈત (માયા)ની આગળ અદ્વૈત પરમાત્માની વાત કોઈએ નિર્ધારિત કરી નથી.

એ અલખ કિનહૂં ના લખી, આદૈથેં અકલ ।

ઐસી નિરાકાર નિરંજન, વ્યાપ રહી સકલ ॥ ૧૭ ॥

સૃષ્ટિ રચનાને લઈને આજ સુધી આપણી બુદ્ધિથી કોઈએ પણ આ અગોચર (શૂન્ય-નિરાકાર)ને સ્પષ્ટરૂપે ઓળખ્યું નથી. આ માયા જ આ રીતે નિરાકાર અને નિરંજન (અદૃશ્ય) રૂપે જગતમાં વ્યાપેલ છે.

ચેતન વ્યાપી વ્યાપ મેં, સો ફેર ફેર આવે જાએ ।

જડ કો ચેતન એ કરે, ચેતન કો મુરછાએ ॥ ૧૮ ॥

શરીરમાં વ્યાપેલ ચેતન (જીવ) આ માયાના પ્રભાવને કારણે વારંવાર જન્મ મૃત્યુના ચક્રમાં પડી જાય છે. આ જીવ જડ શરીરમાં પ્રવેશ કરી તેને ચેતનવંતું બનાવી દે છે અને ત્યાંથી નીકળીને તેને નિશ્ચેતન કરી દે છે.

ઉપર તલે માંહેં બાહેર, દસોં દિસા સબ એહ ।

છોડ યાકો કોઈ ના કહે, ઠૌર ખસમ કા જેહ ॥ ૧૯ ॥

પાતાળથી લઈને શૂન્ય-નિરાકાર સુધી દશે દિશાઓમાં પરમાત્માની માયા જ વ્યાપકરૂપે ફેલાયેલી છે. એના ઉપરવટ પરમાત્માના અદ્વૈત પરમધામને કોઈએ પણ બતાવ્યું નથી.

જો કદૂ કહિએ બચને, સો તો સબ અનિત ।

વતન સરૂપ કોઈ ના કહે, તો ક્યોં કર જાઈએ તિત ॥ ૨૦ ॥

શબ્દો (વચનો) દ્વારા કહેવાતી બધી વસ્તુઓ અનિત્ય છે. આવા શબ્દો વડે કોઈએ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ચિન્મય સ્વરૂપ અને દિવ્ય ધામના વિષયમાં નિશ્ચિતપણે કંઈ બતાવ્યું નથી, પછી ત્યાં કેવી રીતે જવાશે ?

પેડ કાલી કિન ના દેખી, સબ છાયા મેં રહે ઉરઝાએ ।

ગમ છાયાકી ભી ના પરી, તો પેડ પાર ક્યોં લખાએ ॥ ૨૧ ॥

આ અંધકારપૂર્ણ માયાની મૂળ કાળ નિરંજન શક્તિને કોઈએ પણ દેખી નથી. તેની છાયા (મોહતત્ત્વ, શૂન્ય અને નિરાકાર)ની ઝંઝટમાં જ રહી ગયા. જ્યારે તે છાયા (નિરાકાર)ને જ ઓળખી ન શક્યા તો પછી તેના મૂળથી પારની પિછાળ કેવી રીતે થશે ?

એ જાએ ના ઉલંઘી દેખીતી, ના કછૂ હોએ પેહેયાન ।

તો દુલહા કેસે પાઈએ, જાકો નેક ના સુન્યો નિસાન ॥ ૨૨ ॥

વસ્તુતઃ આ દેશ્યમાન માયાને કોઈ ઓળંગી શકતું નથી અને તેની ઓળખ પણ નથી થઈ શકતી, તો પ્રિયતમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને કેમ પામી શકીશું ? એમની ઓળખ માટે થોડી નિશાની પણ સાંભળવામાં આવી નથી.

ખસમ જો ન્યારા દ્વૈત સે, ઔર ઠૌર સબ દ્વૈત ।

કિને ના કહ્યો ઠૌર નેહેચલ, તો પાઈએ કેસી રીત ॥ ૨૩ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આ દ્વૈત માયાથી અલગ (અદ્વૈતમાં પ્રતિષ્ઠિત) છે. અદ્વૈત ભૂમિકા સિવાય બધાં સ્થાન દ્વૈત જ છે. કોઈએ પણ અદ્વૈત ભૂમિકાના વિષયમાં નિશ્ચયપૂર્વક કંઈ કહ્યું નથી તો પછી તેમને કેવી રીતે પામી શકાય ?

એ મત વેદ વેદાંત કી, સાસ્ત્ર સબોં એ ગ્યાન ।

સો સાધુ લેકર દૌડહી, આગે મોહ ન દેવે જાન ॥ ૨૪ ॥

વેદ, વેદાન્ત અને બધાં શાસ્ત્રોનાં મંતવ્ય પણ આમ અસ્પષ્ટ રહ્યાં છે. એવા અધૂરા જ્ઞાનને લઈને સાધુઓ બ્રહ્મને ખોળવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ આ મોહતત્ત્વ તેમને આગળ વધવા દેતું નથી.

યા વિધ ગ્યાન જો ચરચહી, સો મેં દેખ્યા ચિત લ્યાએ ।

જ્યોં મનુઆ સુપને મિને, બેસુધ ગોતે ખાએ ॥ ૨૫ ॥

આ રીતે દ્વૈત અને અદ્વૈત વિષયમાં જ્ઞાન ચર્ચા સંસારમાં થતી રહે છે. તેમને પણ મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા. જેમ મન સ્વપ્નમાં ગોથાં ખાતું રહે છે, તેવી રીતે માયાવી જ્ઞાન લઈને ચર્ચા કરનારા લોકો પણ બેભાન થઈને માયામાં ગોથાં ખાતા રહે છે.

છિનમેં કહે સબ બ્રહ્મ હૈ, છિન મેં બંઝા પૂત ।

મદ માતે મરકટ જ્યોં, કરે સો અનેક રૂપ ॥ ૨૬ ॥

(વેદનાં મહાવાક્યો - અહં બ્રહ્માસ્મિ, તત્ત્વમસિ, સર્વં ખલ્વિદં બ્રહ્મ, અયમાત્માબ્રહ્મ વગેરેને યથાર્થ ન જાણનારા કહેવાતા વિદ્વાનો) એક ક્ષણમાં એવું કહે છે કે આ સઘળું બ્રહ્મ છે અને બીજી ક્ષણે કહે છે કે આ માયાથી ઉત્પન્ન જગત વંધ્યા સ્ત્રીના પુત્રની જેમ અભાવ માત્ર છે એટલે કે એનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. અવિદ્યાથી ઘેરાયેલા આવા લોકો આવી વિપરીત વાતો કહીને મદોન્મત્ત મર્કટ (વાંદરા)ની જેમ અનેકરૂપ ધારણ કરે છે.

છિનમેં કહે સત અસત, માયા કછુએ કહી ન જાએ ।

યોં સંગ સંસા દ્રઢ હુઆ, સબ ધોખે રહે ફિરાએ ॥ ૨૭ ॥

તેઓ એક ક્ષણમાં તો સંસારને સત્ય બતાવે છે અને બીજી ક્ષણે તેને અસત્ય કહે છે. પછી એવું પણ કહે છે કે આ માયાના વિષયમાં સ્પષ્ટતાથી કશું કહી ન શકાય. આ રીતે લોકોના મનમાં સંદેહ રહી ગયો, જેના કારણે સૌ ધોખા (સંદેહ)માં ફરી રહ્યા છે.

છિન મેં કહે હેં આપ મેં, છિન મેં કહે બાહેર ।

છિન મેં માંહેં ન બાહેર, યાકો સબદ ન કોઈ નિરધાર ॥ ૨૮ ॥

તેઓ ક્યારેક પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પોતાના અંતરમાં બિરાજમાન બતાવે છે અને બીજી ક્ષણે કહે છે કે બ્રહ્મ આ પિન્ડની બહાર છે. પછી બીજી જ ક્ષણે કહે છે કે બ્રહ્મ ન તો પિન્ડમાં છે અને ન તો બ્રહ્માંડમાં છે. તે તો બહાર-અંદર ક્યાંય પણ નથી. આ રીતે એમનું મન નિશ્ચિત નથી.

છિન મેં કછૂ ઔર કહે, છિન મેં ઔર કી ઔર ।

સો બાત દ્રઢ ક્યોં હોવહીં, જાકો બચન ના રેહેવેં ઠૌર ॥ ૨૯ ॥

એક ક્ષણની અંદર એક વાત કરે છે અને બીજી ક્ષણે બીજી વાત કરે છે. આમ જેમનાં વચન જ સ્થિર નથી તેમની વાતોમાં દૃઢતા ક્યાંથી હોય ?

જૈસે બાલક બાવરા, ખેલે હંસતા રોએ ।

ઐસે સાધુ સાસ્ત્ર મેં, દ્રઢ ના સબદા કોએ ॥ ૩૦ ॥

જેમ નાનાં બાળકો અને બાવરા (તરંગી) લોકો ક્ષણમાં રમે છે, ક્ષણમાં હસે છે અને ક્ષણમાં રડે છે. એમનામાં કોઈ સ્થિરતા હોતી નથી તેવી રીતે અપરિપક્વ બુદ્ધિના સાધુઓ શાસ્ત્ર વચનમાં અટવાઈ જાય છે અને એમના શબ્દોમાં કોઈ દૃઢતા હોતી નથી.

એ સબ સિંગ સસિક, બંઝા પૂત વૈરાટ ।

ફૂલ ગગન નામ ધરાએ કે, ઉડાએ દેવે સબ ઠાટ ॥ ૩૧ ॥

વેદાંતના મત અનુસાર આ સંસાર સસલાનું શિંગડું, વંધ્યા સ્ત્રીનો પુત્ર અને આકાશ પુષ્પની જેમ અસ્તિત્વરહિત હોય છે, આવું કહીને તેઓ સમગ્ર જગતના વૈભવને ક્ષણ માત્રમાં નકારી (ઉડાડી) દે છે.

આપ હોત ફૂલ ગગન, બઢત જાત ગુમાન ।

દેખીતાં છલ છેતરે, હાએ હાએ ઐસી નાર સુજાન ॥ ૩૨ ॥

આ રીતે તેઓ પોતે પણ આકાશપુષ્પની જેમ પોતાનું અસ્તિત્વ મટાડી દે છે, તેમ છતાં તેમનામાં અલ્પજ્ઞાનનું અભિમાન વધતું જાય છે. જોત જોતામાં એ ઠગારી માયા સૌને ઠગી રહી છે. હાય, આ માયા કેટલી ચતુર અને સુજાણ છે !

કોઈ ના પરખે છલ કો, જિન છલ મેં હેં આપ ।

તો ન્યારા ખસમ જો છલથેં, સો ક્યોં પાઈએ સાખ્યાત ॥ ૩૩ ॥

જે છળરૂપી માયામાં તેઓ સ્વયં પડેલા છે તે માયાને (એમનામાંથી) કોઈ પણ પારખી શક્યું નહીં, તો આ માયાથી ન્યારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થશે ?

અટક રહે સબ ઈતહીં, આગે સબદ ન પાવે સેર ।

એ ઈંડ ગોલક બીચ મેં, યાકે મોહ તત્વ ચૌફેર ॥ ૩૪ ॥

બધા લોકો આ માયામાં અટવાઈ પડ્યા છે. એનાથી પરનો જ્ઞાન માર્ગ તેમને મળ્યો નથી. આ અંડાકાર બ્રહ્માંડની ચારે તરફ મોહતત્ત્વનો જ વિસ્તાર છે.

સબદ જો સારે મોહ લોં, એક લવા ન નિકસ્યા પાર ।

ખોજ ખોજ તાહી સબદ કો, ફેર ફેર પડે અંધાર ॥ ૩૫ ॥

સાંસારિક જ્ઞાન (અપરા વિદ્યાના આ શબ્દોની પહોંચ મોહતત્ત્વ સુધી જ સીમિત છે. શબ્દનો એક લવમાત્ર પણ તેની આગળ નીકળી શક્યો નહીં, તેમ છતાં જ્ઞાનીજન એ અપરાવિદ્યાના શબ્દો દ્વારા પરમાત્માને શોધીને વારંવાર અંધકારમાં પડે છે.

એ ખ્વાબી દમ સબ નીંદ લોં, એ દમ નીંદે કે આધાર ।

જો કદી આગે બલ કરે, તો ગલે નીંદે મેં નિરાકાર ॥ ૩૬ ॥

આ સાંસારિક જીવોનો મૂળ આધાર નિદ્રા જ છે અને તેમની પહોંચ પણ ત્યાં સુધી જ છે. જો કોઈ જીવ તેનાથી આગળ વધવાનો કંઈ પણ પ્રયાસ કરે તો તે પણ નિદ્રારૂપી નિરાકારમાં જ વિલીન થઈ જાય છે.

તબક ચૌદે ખ્વાબ કે, યાકો પેડે નીંદ નિદાન ।

નીંદ કે પાર જો ખસમ, સો એ ક્યોં કરે પેહેચાન ॥ ૩૭ ॥

આ ચૌદ લોકવાણું બ્રહ્માંડ સ્વપ્નનું છે. તેનું મૂળ નક્કી નિદ્રા જ છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આ નિદ્રાથી પર છે, તો પછી આ સ્વપ્નના જીવો તેમને કેવી રીતે પિછાણી શકશે ?

બડી બુધ વાલે જો કહાવહીં, સો સીતલ એ ઈન ભાંત ।

ના પેહેચાન છલ વતન કી, સો સુંન ગલે લે સ્વાંત ॥ ૩૮ ॥

જેઓ વિશેષ જ્ઞાની (તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા) કહેવાય છે તેઓ પણ શૂન્ય નિરાકાર સુધીની વાતો કહીને શાંત થઈ ગયા. તેમને આ છળકપટયુક્ત માયાની ન તો પિછાણ થઈ કે ન તો પરમધામની પિછાણ થઈ તેથી તેઓ શાન્ત થઈને શૂન્યમાં જ સમાઈ ગયા.

એ પુકાર સાધુ સુનકે, હટ રહે પીછે પાએ ।

પાર સુધ કિન ના પરી, સબ ઈતહીં રહે ઉરઝાએ ॥ ૩૯ ॥

સાધુઓએ તેમનો આવો પોકાર સાંભળીને તેમની આગળ જવાને બદલે પારોઠનાં પગલાં ભર્યાં. તેથી નિરાકારની પારની ગમ કોઈનેય પડી નહિ અને તેઓ બધા આ મોહમાં જ અટવાઈ પડ્યા.

જિનહૂં જૈસા ખોજિયા, સો બોલે બુધ માફક ।

મેં દેખે સબદ સબન કે, જો ગએ જાહેર મુખ બક ॥ ૪૦ ॥

જે લોકોએ જેવી ખોજ કરી તેમણે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર એટલું જ કહી દીધું. જેમણે પોતાની વાણીમાં જેવું કહ્યું છે એ બધાના શબ્દોને મેં એ જ રૂપે પરખ્યા છે.

યા વિધ તો હુઈ નાસ્ત, સો નાસ્ત જાનો જિન ।

સાર સબદ મેં દેખ કે, લિએ સો દ્રઢ કર મન ॥ ૪૧ ॥

આ રીતે પરમાત્માના વિષયમાં “નથી, નથી” એવું કહેવાવા લાગ્યું, પરંતુ એનાથી એવું સમજવાનું નથી કે પરમાત્મા નથી. ખરેખર એ ધર્મગ્રંથોના સારતત્ત્વને ગ્રહણ કરીને મેં મનથી નિશ્ચય કર્યો કે પરમાત્મા છે.

જિન જાનો પાયા નહીં, હૈ પાવનહાર પરવાન ।

સોએ છિપે ઈન છલથેં, વાકી મિલે ન કાસોં તાન ॥ ૪૨ ॥

એવું પણ સમજતા નહીં કે પરમતત્ત્વને કોઈ પામ્યું નથી. એ તત્ત્વને યથાર્થરૂપે પામનારા પણ આ સંસારમાં છે, પરંતુ તેઓ બધા આ છળરૂપ માયાથી છુપાઈને રહે છે. તેમના સુર-તાન કોઈની સાથે મળતા નથી.

સો તો પ્રેમી છિપ રહે, વાકો હોએ ગયો સબ તુછ ।

ઓ ખેલે પિયા કે પ્રેમ મેં, ઔર ભૂલ ગએ સબ કુછ ॥ ૪૩ ॥

પરમાત્માના આવા પ્રેમી ભક્તો છળ-પ્રપંચપૂર્ણ વિશ્વમાં છુપાઈને રહે છે. તેમને માટે સાંસારિક બધી વસ્તુઓ સર્વથા તુચ્છ છે. તેઓ પોતાના પ્રિયતમના પ્રેમમાં મસ્ત રહીને રમે છે અને પોતાનું સર્વસ્વ ભૂલી જાય છે.

સુરત ન વાકી છલ મેં, વાહી તરફ ઉજાસ ।

પ્રેમૈ મેં મગન ભએ, ઔર હોએ ગયો સબ નાસ ॥ ૪૪ ॥

આવા પ્રેમી ભક્તની સુરતા સંસારમાં ન રહેતાં પોતાના પ્રિયતમના પ્રકાશથી પ્રકાશિત રહે છે. તેઓ તો પોતાના પ્રિયતમના પ્રેમમાં જ વિભોર (મગ્ન) રહે છે. ભૌતિક વૈભવ તેમને માટે કોઈ મહત્ત્વ ધરાવતો નથી.

પ્રેમી તો નેહેયે છિપે, ઉન મુખ બોલ્યો ન જાએ ।

સબદ કદી જો નિકસે, સો ગ્યાની ક્યોં સમજાએ ॥ ૪૫ ॥

વસ્તુતઃ જે પરમાત્માના પ્રેમી છે, તેઓ ક્યાંક એકાંતમાં છુપાઈને રહે છે. તેમના મુખથી કોઈ પણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ થતું નથી. એટલે કે તેઓ કંઈ કહેતા નથી. જો તેમના મોઢેથી ક્યારેક કોઈ શબ્દ નીકળી જાય તો જ્ઞાની લોકો એ શબ્દનો મર્મ કેવી રીતે જાણી શકશે ?

સબદ જો સીધે પ્રેમ કે, સાઝ તો સ્યાનપ છલ ।

યા વિધ કોઈ ના સમજાઈ, બાત પડી હૈ બલ ॥ ૪૬ ॥

પ્રેમના શબ્દો ઘણા સીધા-સરળ હોય છે, પરંતુ શાસ્ત્રકારો અને જ્ઞાનીજનોના શબ્દમાં ચતુરાઈ હોય છે. આમ બંને એકબીજાની વાત સમજતા નથી. જ્ઞાની અને પ્રેમી વચ્ચે આ પ્રકારનું અંતર રહી જાય છે.

સાધુ સાઝ જો બોલહીં, સો તો સુનતા હૈ સંસાર ।

પર મૂલ માએને ગુઝ હૈ, સોઈ ગુઝ સબદ હૈ પાર ॥ ૪૭ ॥

સંતમહાત્માઓ શાસ્ત્રોનો જે પ્રકારનો અર્થ કાઢ્યા કરે છે, તેને સઘળો સંસાર સાંભળે છે, પરંતુ શાસ્ત્રોનો મૂળ અર્થ ગૂઢ હોય છે અને એ ગૂઢ રહસ્ય પરમતત્ત્વ (પાર)નું દર્શન કરાવી શકે છે.

સબ કોઈ દેખેં સાઝ કો, સાઝ તો ગોરખધંધા ।

મૂલ કડી પાએ બિના, તોલોં દેખીતાં હી અંધ ॥ ૪૮ ॥

આખી દુનિયાના લોકો શાસ્ત્રને જુએ(વાંચે) છે. પરંતુ શાસ્ત્ર વચન જ તેને મુંઝવણમાં નાખી દે

છે. જ્યાં સુધી એની મૂળ કડી (સૃષ્ટિ રચનાનું રહસ્ય)ને પામી ન શકાય ત્યાં સુધી શાસ્ત્ર વાંચવા છતાંય દૃષ્ટિ ખૂલતી નથી.

ઐસા તો કોઈ ના મિલા, જો દોનોં પાર પરકાસ ।

મગન પિયા કે પ્રેમ મેં, ઉધર ભી ઉજાસ ॥ ૪૯ ॥

એવી તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિ મળે જે બંને તરફ પ્રકાશ કરે. પરબ્રહ્મ - પરમાત્માના પ્રેમમાં મસ્ત રહે અને શાસ્ત્રોના ચતુરાઈપૂર્ણ વચનોને પણ સ્પષ્ટ કરી શકે.

જો કોઈ ઐસા મિલે, સો દેવેં સબ સુધ ।

સબદેં સબ સમઝાવહીં, કહે વતન કી વિધ ॥ ૫૦ ॥

જો એવી કોઈ સમર્થ વ્યક્તિ મળી જાય કે જે બધા પ્રકારની સુધ આપી શકે, તો તે શાસ્ત્રોનાં ગૂઢ રહસ્યોને સ્પષ્ટ કરીને પરમધામનો પણ બોધ કરાવશે.

કડી બતાવે મૂલ કી, સાસ્ત્ર નિકાલે વલ ।

ઠૌર ખસમ સબ કેહેવહીં, જો હેં સદા નેહેયલ ॥ ૫૧ ॥

એવી વ્યક્તિ મૂળ પરમધામનો સંબંધ બતાવીને શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોને સ્પષ્ટ કરશે અને પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્માની પિછાણ કરાવીને તેમના અખંડ અવિનાશી પરમધામનું વર્ણન કરશે.

આપ ઓલખાવે આપ મેં, આપ પુરાવેં સાખ ।

આતમ કો પરઆતમા, નજરોં આવે સાખ્યાત ॥ ૫૨ ॥

જ્યારે પોતાના આત્માની ઓળખ થશે ત્યારે સ્વયં આત્મા જ તેની સાક્ષી આપશે ત્યારે આ આત્માને શરીરમાં રહેવા છતાં પણ પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ એટલે કે પર-આત્મા દૃષ્ટિગોચર થશે.

और सबद भी हैं सही, पिया करसी परदा दूर ।

सब मिल कदमों आवसी, तब हम पिया उजूर ॥ ૫૩ ॥

શાસ્ત્રોમાં આવાં બીજા પણ રહસ્ય છે. હૃદય પર પડેલા અજ્ઞાનતાના આવરણને દૂર કરીને સદ્ગુરુ એ બધાં રહસ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરી દેશે. જ્યારે બધા પર-આત્માઓ સદ્ગુરુના ચરણ-શરણમાં એકત્ર થશે ત્યારે આપણે બધા આત્માઓ પરમધામમાં ધામધણીના ચરણોમાં જાગ્રત થઈશું.

आगम की बानी कहे, पिया आवेंगे तेडेकीक ।

तिन आसा मेरी बंधी, पूरन आई परतीत ॥ ૫૪ ॥

શાસ્ત્રોમાં ભવિષ્યવાણી કહી છે કે પરમાત્મા નક્કી આવશે તેથી પૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે પિયા મિલનની આશા મને બંધાઈ રહી.

मन यित बुध द्रढ किया, पिया न करें निरास ।

महामत नेहेये कर कहे, डोसी दुलहेसों विलास ॥ ૫૫ ॥

મેં મારા મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે ધામધણી મને નિરાશ નહીં કરે. મહામતિ નિશ્ચિતરૂપે કહે છે કે ધામદુલ્હા સાથે અવશ્ય આનંદ વિલાસ થશે.

પ્રહ તામસકા પ્રકરણ-રાગ સિંધૂડો કડખા

મેં ચાહત ન સ્વાંત ઈન ભાંત અજૂં આઉધ અંગ ચલેં,

ઈન નૈનોં દોનોં નેક ન આવેં નીર ।

દરદ દેહાં જરદ ગરદ રદ કરે, મેં ક્યોં ધરૂં ધીર અસ્થિર સરીર ॥ ૧ ॥

હું મારી ઈંદ્રિયરૂપી હથિયારને સાથે લઈને પોતાના ધણીને મળવા આતુર થઈ ગયો છું. હું હવે શાંતિ ઈચ્છતો નથી. તેમના વિરહમાં રડતાં-રડતાં આંખોમાંથી આંસુ વહેવાં પણ બંધ થઈ ગયાં છે. પ્રિયતમની વિરહવેદનાથી શરીર ફિક્કું પડીને ધૂળ જેવું થઈ ગયું છે. હવે હું આ અસ્થિર શરીર દ્વારા ધણીને મળવા માટે કેવી રીતે ધીરજ ધારણ કરી શકું ?

કઠિન નિપટ વિકટ ઘાટી પ્રેમ કી, ત્રબંક બંકો સૂરોં કિનોં ન અગમાએ ।

ધાર તરવાર પર સચર સિનગાર કર, સામી અંગ સાંગા રોમ રોમ ભરાએ ॥ ૨ ॥

પ્રેમનો માર્ગ ખરેખર ઘણો વિકટ અને કઠીન છે. આ માર્ગમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ વળાંક આવે છે. તેથી મોટા મોટા શૂરવીરો (તપસ્વી કે જ્ઞાની)થી પણ આ માર્ગ ચાલી શકાતું નથી. તલવારની ધાર જેવા આ તીક્ષ્ણમાર્ગ પર શીલ, સંતોષ, ધૈર્ય, ક્ષમારૂપી શણગાર (કવચ) ધારણ કરીને પ્રવેશ કરો. સામેથી શરીરને રોમે રોમને વીંધી નાખે એવા (નિંદા કે ઉપાલંભ જેવાં વચનરૂપી) તીક્ષ્ણ ધારવાળા ભાલા પણ ભોંકાય છે.

સાગરનીર ખારે લેહેરાં માર મારે ફિરેં, બેટોં બીચ બેસુધ પછાડ ખાવેં ।

બેલેં મછ મિલે ગલેં લે ઉછાલેં, સંધો સંધ બંધે અંધોં યોં જો ભાવેં ॥ ૩ ॥

આ જીવ મોહ સાગરના કામ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરે ખારાં મોજાંઓની લહેરોની થપાટો ખાતાં-ખાતાં જન્મ-મૃત્યુરૂપી ચક્રમાં પડીને થાકી જતાં જુદા-જુદા સંપ્રદાયરૂપી દ્વીપોમાં આશ્રય લઈને બેસુધ થઈને ભટકે છે. જેવી રીતે મોટી માછલી નાની માછલીને ગળી જાય છે તેવી રીતે સંપ્રદાયવાદી લોકો પણ સ્વર્ગ, વૈકુંઠ વગેરેનાં પ્રલોભનો આપીને સામાન્ય લોકોને પોતાના તરફ ખેંચે છે. આમ જુઠાં પ્રલોભનોને લઈને બંધાયેલા અલ્પજ્ઞ લોકો એ સંપ્રદાયને શ્રેષ્ઠ માને છે.

દાહો દસે દસોં દિસ સબે ધખેં, લાલ ઝાલા ચલેં ઈડ ન ઝલાએ ।

ફોડ આકાસ ફિરે સિર સિખરોં, એ ફલંગ ઉલંઘ સંગ ખસમ મિલાએ ॥ ૪ ॥

દશેય દિશાઓ (દશેય ઈન્દ્રિયો)માં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે અગ્નિની જવાળાની જેમ ભભૂકી ઊઠ્યાં છે. તેની લાલ જવાળા આ બ્રહ્માંડ (શરીર)માં સમાતી નથી. આ જવાળા આકાશને ફાડીને વૈકુંઠ સુધી પહોંચી છે. આ સંસારમાંથી છલાંગ મારીને અને વૈકુંઠને ઓળંગી જઈને શૂન્ય નિરાકારથી પણ પાર પરમાત્માને મળવા જઈ શકાય છે.

ઘાટ અવઘાટ સિલપાટ અતિસલવલી, તહાં હાથ ના ટિકે પપીલ પાએ ।

વાઓ વાએ બઢે અગિન ફેલાએ ચઢે, જલેં પર અનલેં ના ચલે ઉડાએ ॥ ૫ ॥

પ્રેમરૂપી માર્ગ (ઘાટ) અત્યંત વિષમ છે. તેના પર હાથ પણ ટકી શકતો નથી અને કીડીનો પગ (મન) પણ ટકતો નથી. ઈચ્છા અને તૃષ્ણાથી ભરેલો પવન વાવાથી કામ ક્રોધરૂપી અગ્નિ વધુ ભભૂકી ઊઠે છે. તેનાથી આત્મારૂપી પક્ષીની પ્રેમ (ઈશક) અને વિશ્વાસ (ઈમાન) રૂપી પાંખો બળી

જાય છે, જેને લઈને તે ન તો ચાલી શકે છે કે ન તો ઊડી શકે છે.

પેહેન પાખર ગજ ઘંટ બજાએ ચલ, પૈઠ સંકોડ સુઈ નાકે સમાએ ।

ડાર આકાર સંભાર જિન ઓસરે, દૌડ ચઢ પહાડ સિર ઝાંપ ખાએ ॥ ૩ ॥

શીલ, સંતોષરૂપી કવચ પહેરીને અને વેદ કતેબના જ્ઞાનરૂપી ઘંટ વગાડીને નિર્ભય થઈને હાથીની ચાલે ચાલો. નમ્રતા, ગરીબી વડે શરીરને સંકોચીને સોયના નાકા જેવડી સૂક્ષ્મ પ્રેમની સાંકડી ગલીમાં પ્રવેશ કરો. ધણીનાં શ્રીચરણોમાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરવામાં પાછીપાની ન કરો. પહાડ જેવા ઊંચા વૈકુંઠ, શૂન્ય, નિરાકારને પાર કરીને પરમધામમાં છલાંગ મારો.

બોહોત બંધ ફંદ ધંધ અજૂંકૈ બીચમેં, સો દેખે અલેખે મુખ ભાખ ન આવે ।

નિરાકાર સુંન પાર કે પાર પીઉ વતન, ઈત હુકમ હાકિમ બિના કૌન આવે ॥ ૭ ॥

આ સંસારમાં ઈંદ્રિયોનાં બંધન, કર્મકાંડના ફંદા અને અજ્ઞાનની અનેક મુંઝવણો દેખાય છે, પરંતુ મૂર્ખથી એનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. આપણા પિયુનું ધામ નિરાકાર, શૂન્યની પાર અક્ષર તેમજ તેનાથી પણ પર આવેલું છે. એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા (હાકિમ)ની આજ્ઞા વગર અહીં કોણ આવી શકે છે ?

મન તન બચન લગે તિન ઉતપન, આસ પિયા પાસ બાંધ્યો વિસવાસ ।

કહે મહામતિ ઈન ભાંત તો રંગ રતી, દે પિયા આગ્યા જાગ કરું વિલાસ ॥ ૮ ॥

“પિયુ નક્કી આવશે” એ આશા સાથે મારાં દેહ મન, વચન અને વિશ્વાસ બંધાયેલાં છે. મહામતિ કહે છે કે હું આ રીતે ધણીના પ્રેમમાં એવી મગ્ન થઉં કે સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જાગ્રત થઈને પ્રિયતમ ધણી સાથે આનંદ વિલાસ કરું.

પ્રકરણ ૩ ચોપાઈ ૧૦૦

રાગ શ્રી સામેરી

પિયા મોહે સ્વાંત ન આવહીં, ના કછૂ નૈનોં નીર ।

પિયા બિના પલ જો જાત હૈ, અહેનિસ ધખે સરીર ॥ ૧ ॥

હે ધણી તમને મળ્યા વિના મને શાંતિ થતી નથી. તમારા વિરહમાં રડતાં રડતાં તો મારી આંખોનાં આંસુ પણ સુકાઈ ગયાં. તમારા વિના જે પળ વીતી રહી છે તે રાત દિવસ મારા દેહને બાળે છે.

સબ અંગ અગની જલકે, જાત ઉડે જ્યોં ગરદ ।

ક્યોં ઈત સ્વાંત જો આવહીં, જિત દુલહે કા દરદ ॥ ૨ ॥

તમારા વિરહાગ્નિમાં મારું આખું શરીર બળીને રાખ થઈ ગયું છે અને તે ધૂળની જેમ ઊડવા લાગ્યું છે. જ્યાં પોતાના પ્રિયતમની વિરહ વેદના હોય, ત્યાં શાંતિ કેવી રીતે આવી શકે ?

હારેં હાડ પિસાત હૈં, ચકી બીચ જિન ભાંત ।

આરામ ના જીવડા હોવહીં, તો ક્યોં કર ઉપજે સ્વાંત ॥ ૩ ॥

તમારા વિરહરૂપી ઘંટીમાં મારાં હાડકે હાડકાં પિસાઈ રહ્યાં છે. જીવને જ્યાં આરામ જ નથી તો

પછી ત્યાં શાંતિ કેમ કરીને ઉત્પન્ન થાય ?

સબ અંગ સારન હોએ કે, સારે સકલ સંધાન ।

અપની ઈંદ્રી આપ કો, ઉલટ લગી હૈ ખાન ॥ ૪ ॥

શરીરનાં બધાં અંગો ભાલાની જેમ હવે તો સાંધેસાધાને વીંધી રહ્યાં છે. પોતાની જ ઈંદ્રિયો અવળી થઈને પોતાને જ ખાવા લાગી છે.

ઉડી જો નીંદ અંદર કી, પરત ન ક્યોં હી ચૈન ।

પ્યારી પીઉ કે દરસકી, કબ દેખોં મુખ નૈન ॥ ૫ ॥

અંદરની નિદ્રા ઊડી જતાં કોઈ પણ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. તમારો જ આ પ્રિય આત્મા તમારા દર્શનનો તરસ્યો છે. મને તમારા મુખારવિંદનાં દર્શન ક્યારે થશે ?

પિયા બિન કછુએ ન ભાવહીં, જાનૂં કબ સુનોં પિયા બૈન ।

જોલોં પિઉ મુઝે ના મિલે, તોલોં તલફત હોં દિન રૈન ॥ ૬ ॥

હે ધણી ! તમારા વિના કંઈ પણ સારું લાગતું નથી. કોણ જાણે તમારાં વચન ક્યારે સાંભળવા મળશે ? જ્યાં સુધી મને મારા ધણી નહીં મળે ત્યાં સુધી દિવસ રાત તરફડવું પડશે.

ઘાટી ટેઠી સંકડી, તીખી ખાંડા ધાર ।

રોમ રોમ સાંગા સામિયા, તામેં ચઢૂં કર સિનગાર ॥ ૭ ॥

પ્રેમની ખીણ વાંકી, સાંકડી અને તલવારની ધાર જેવી તીક્ષ્ણ છે. રોમે રોમને વીંધનારાં વચનરૂપી ભાલાઓનો સામનો કરવો પડે છે. આવા માર્ગમાં પ્રેમ, ક્ષમા, શીલ અને સંતોષરૂપી શણગાર ધારણ કરીને ચાલવું પડે છે.

નીર ખારે ભવસાગર, ઔર લેહેરાં મારે માર ।

બેટોં બીચ પછાડહીં, વાર ન કાહૂં પાર ॥ ૮ ॥

આ ખારા ભવસાગરમાં જન્મ-મરણરૂપી લહેરોની થપાટો ખાઈ-ખાઈને જીવ અનેક સંપ્રદાયોરૂપી બેટોમાં ભટકવા છતાં પણ આ(ભવસાગર)ની પાર થઈ શકતો નથી.

તાન તીખે આડે ઉલટે, ઔર લેત ભમરિયાં જલ ।

મિને મછ લડાઈયાં, યામેં લેવેં સારે નિગલ ॥ ૯ ॥

આ ભવસાગરની વાંકીચૂંકી, સીધી, ઊલટી અને આડી લહેરો તથા સત્ત્વ, રજસ અને તમસની ભમરિયો જીવને ખેંચી રહી છે. જેમ મોટી માછલી નાની માછલીને ગળી જાય છે તેમ આમાં પણ સંપ્રદાયવાદી લોકો સાધારણ જીવોને પોતાના તરફ ખેંચે છે.

એ દુની દિલ અંધી દિવાની, ઔર બંધી સંધોં સંધ ।

હાથોં હાથ ન સૂઝહીં, તિમર તો યા સનંધ ॥ ૧૦ ॥

આ દુનિયા દિલથી તો અંધ જ છે અને પાગલ પણ છે. તેના શરીરના સાંધેસાંધા બાંધેલા છે. અહીં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર એટલો તો છવાયેલો છે કે એક હાથથી બીજા હાથ સુધીના અંતરમાં પણ કંઈ સૂઝતું નથી.

ધખત દાહ દસોં દિસ, ઝાલા ઈંડ ના સમાએ ।

ફોડ આકાસ પર ફિરે, કિન જાએ ના ઉલંઘી તાએ ॥ ૧૧ ॥

કામ, ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષરૂપી અગ્નિ દશેય દિશાઓમાં ધખી રહ્યો છે અને તેની જવાબાઓ આખા બ્રહ્માંડમાં પણ સમાતી નથી. તે તો આકાશને પણ ચીરીને ચારે તરફ ફેલાઈ રહી છે. તેને કોઈ પણ ઓળંગી શકતું નથી.

ઘાટ પાટ અતિ સલવલી, તહાં હાથ ના ટિકે પપીલ પાએ ।

પવન અગની પર જલે, કિન ચઢ્યો ના ઉડ્યો જાએ ॥ ૧૨ ॥

પ્રેમરૂપી માર્ગ અતિ લપસણો છે. ત્યાં સુરતા (હાથ) તેમજ મન (કીડીનો પગ) ટકી શકતાં નથી. ઈચ્છા તૃષ્ણારૂપી પવનના પ્રવાહમાં પ્રેમ અને વિશ્વાસરૂપી પાંખો બળી ગયા પછી આત્મારૂપી પક્ષી ચાલી શકતું નથી કે ઊડી શકતું નથી.

ઈત ચલ તૂં હસ્તી હોએ કે, પેહેન પાખર ગજ ઘંટ બજાએ ।

પૈઠ સંકોડ સુઈ નાકે મિને, જિન કહૂં અંગ અટકાએ ॥ ૧૩ ॥

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં શીલ, સંતોષરૂપી કવચ પહેરીને હાથીની માફક નિર્ભય થઈને જ્ઞાનરૂપી ઘંટ વગાડતા વગાડતા ચાલો. વિનમ્ર બનીને સોયના નાકા જેવા સૂક્ષ્મ પ્રેમમાર્ગમાં એવી રીતે પ્રવેશ કરો કે તમને કોઈ રોકી ન શકે.

દીજે ન આલ આકાર કો, પીઉ મિલના અંગ ઈન ।

દૌડ ચઢ પહાડ ઝાંપ ખા, કાએર હોવે જિન ॥ ૧૪ ॥

શરીરમાં આળસ આવવા ન દો, કારણ કે આ શરીરથી તો પિયુને મળવું છે. અધ્યાત્મના ઉચ્ચ શિખર પર તીવ્રતાથી ચડી જાવ. ધર્મમાર્ગ પર ચાલતાં કાયર કે ડરપોક થવું ન જોઈએ.

બોહોત ફંદ બંધ ધંધ કે, કે કોટાન લાખોં લાખ ।

અંદર નજરોં આવહીં, પર મુખ ના દેવેં ભાખ ॥ ૧૫ ॥

આ સંસારમાં કર્મકાંડનાં બંધનો અનેક પ્રકારનાં છે. એ બધાનો અનુભવ અંદરથી થાય છે, પરંતુ મુખથી બહાર પ્રગટ થઈ શકતો નથી.

આડે ચૌદે તબક મોહ, નિરાકાર નિરંજન ।

યાકે પાર પોહોંચના, ઈન પાર પિઉ વતન ॥ ૧૬ ॥

ચૌદ લોક, મોહતત્ત્વ, નિરાકાર, નિરંજન આ બધાં અવરોધક છે. પરમાત્માનું ધામ તો આ બધાંથી પાર છે, કે જ્યાં આપણે પહોંચવાનું છે.

પાંઉ ચલે ના પર ઉડે, બીચ તો ઐસે પંથ ।

પર એ સબ તોલોં દેખિએ, જોલોં ના દ્રષ્ટે કંથ ॥ ૧૭ ॥

પરમધામ માટેનો પ્રેમમાર્ગ એવા પ્રકારનો છે કે એના પર ન તો પગથી ચલાય છે અને ન તો ત્યાં પાંખથી ઊડી શકાય છે. વચ્ચે અંતરાયરૂપ અનેક પંથ સંપ્રદાયો આવે છે. જ્યાં સુધી માયા તરફ દૃષ્ટિ હોય છે ત્યાં સુધી પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્મા દૃષ્ટિગોચર થતા નથી.

આતમ બંધી આસ પિયા, મન તન લગે બચન ।

કહે મહામત કૌન આવહી, ઈત હુકમ ખસમકે બિન ॥ ૧૮ ॥

પિયામિલનની આશાથી આત્મા શરીર સાથે બંધાયેલો છે, તેથી મન, તન તેમજ વચન એ બધાં આ આશામાં પ્રવૃત્ત છે. મહામતિ કહે છે કે પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માના આદેશ વગર આ પરમધામમાં કોણ ભલા આવી શકે છે ?

પ્રકરણ ૪ ચોપાઈ ૧૧૮

વિરહકે પ્રકરણ - રાગ દેસાખ

તલફે તારુની રે, દુલહી કો દિલ દે ।

સનમંધ મૂલ જાનકે રે, સેજ સુરંગી પર લે ॥ ૧ ॥

પરમધામના બ્રહ્માત્માઓ આ ખેલમાં આવીને તડપીને વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે. તેમણે પોતાનું દિલ પ્રિયતમને દઈ દીધું છે. તેઓ પોતાના મૂળ સંબંધને પિછાણીને પોતાના હૃદયની સુખશૈયા પર ધામધણીને બિરાજમાન કરે છે.

સબ તન બિરહે ખાઈયા, ગલ ગયા લોહૂ માંસ ।

ન આવે અંદર બાહેર, યા વિધ સૂકત સાંસ ॥ ૨ ॥

જાણે કે તેમના આખા શરીરને વિરહે ભરખી લીધું છે. તેનાથી લોહી અને માંસ પણ ગળી ગયાં છે. તેમના શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ એવી રીતે સુકાઈ ગયા છે કે તે ન તો અંદર જાય છે કે ન તો બહાર આવે છે.

હાડ હુએ સબ લકડી, સિર શ્રીફલ બ્રહ અગિન ।

માંસ મીજ લોહૂ રગા, યા વિધ હોત હવન ॥ ૩ ॥

પ્રિયતમ ધણીની વિરહવેદીમાં બધાં હાડ (હાડકાં) સમિધા (લાકડી) બની ગયાં છે. શિર શ્રીફળ બની ગયું છે અને માંસ-મજ્જા-લોહી તેમજ નસો હવનની સામગ્રી જેવાં બની ગયાં છે. આમ વિરહાગ્નિમાં શરીરનાં અંગોનો હવન થઈ રહ્યો છે.

રોમ રોમ સૂલી સુગમ, ખંડ ખંડ ખાંડા ધાર ।

પૂછ પિયા દુખ તિનકો, જો તેરી બિરહિન નાર ॥ ૪ ॥

તેમને માટે શરીરના રોમે-રોમને શૂળી પર ચઢાવવાં અને તલવારની તીક્ષ્ણ ધારથી શરીરને કાપીને તેના ટુકડેટુકડા કરી નાખવાનું સહજ બની ગયું છે. હે પ્રિયતમ ધણી ! આ રીતે અસહ્ય વિરહમાં પડેલ આત્માઓના વિરહની બાબતમાં પૂછી તો લો.

એ દરદ જાને સોઈ, જિન લગે કલેજે ઘાઓ ।

ના દારૂ ઈન દરદ કા, ફેર ફેર કરે ફેલાઓ ॥ ૫ ॥

વિરહની પીડા તો એ જ જાણી શકે કે જેના હૃદયમાં પ્રિયતમના વિયોગનો ઘા વાગ્યો હોય. આ ઘાને મટાડવાની કોઈ દવા પણ નથી. તેની વેદના તો પ્રત્યેક પળે વધતી જ જાય છે.

એ દરદ તેરા કઠિન, ભૂષન લગે જ્યો દાગ ।
હેમ હીરા સેજ પસમી, અંગ લગાવે આગ ॥ ૬ ॥

હે ધણી ! તમારા વિયોગની પીડા અતિ કઠિન છે. જાણે કે હીરાજડિત સોનાનાં આભૂષણો અને રેશમી વસ્ત્રોની શય્યા એ બધા શરીરના અંગ-પ્રત્યંગમાં બળતરા ઉત્પન્ન કરી રહ્યાં છે.

બિરહિન હોવે પીઉ કી, વાકો કોઈ ના ઉપાએ ।
અંગ અપને બૈરી હુએ, સબ તન લિયો હૈ ખાએ ॥ ૭ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માના વિરહી આત્મા માટે પોતાના પિયુના મિલન વગર શાંતિનો બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી. તેને એવું લાગે છે કે જાણે પોતાના જ ગુણ, અંગ અને ઈંદ્રિયો પણ શત્રુ બનીને શરીરને ખાઈ રહ્યાં છે.

એ લછન તેરે દરદ કે, તાએ ગૃહ અંગના ન સોહાએ ।
રતન જડિત જો મંદિર, સો ઉઠ ઉઠ ખાને ધાએ ॥ ૮ ॥

હે પ્રિયતમ ધણી ! તમારા વિરહથી પીડિત આત્માઓનાં આ લક્ષણો છે કે તેમને ઘરનું આંગણું પણ સારું લાગતું નથી (ગમતું નથી) અને રત્નજડિત મંદિર એટલે કે ઘર પણ જાણે ખાવા ધાય છે.

ના બૈઠ સકે બિરહની, સોએ સકે ના રોએ ।
રાજપૃથી પાંવ દાબ કે, નિકસી યા વિધ હોએ ॥ ૯ ॥

આવી વિરહિણી ન તો શાંતિથી બેસી શકે છે કે ન તો સૂઈ શકે છે અને ન તો રોઈ શકે છે. આખી પૃથ્વીનું રાજ પણ જો તેને મળી જાય તો પણ તેને ઠોકર મારીને તે આગળ નીકળી જાય છે.

બિરહા ના દેવે બૈઠને, ઉઠને ભી ના દે ।
લોટ પોટ ભી ના કર સકે, હૂક હૂક સાંસ લે ॥ ૧૦ ॥

આ રીતે તીવ્ર બનેલો વિરહ વિરહિણીઓને ન તો ચેનથી બેસવા દે છે કે ન તો ઊભા રહેવા દે છે. એટલું જ નહીં વિરહ વ્યાકુળ થઈને આળોટી પણ શક્તી નથી. માત્ર હાય-હાય કરીને ઉંહકાર ભરેલા શ્વાસ લે છે.

આઠોં જામ બિરહની, જબ સાંસ લિયો હૂક હૂક ।
પથર કાલે ઢિગ હુતે, સો ભી હુએ ટૂક ટૂક ॥ ૧૧ ॥

વિયોગી આત્માએ જ્યારે આઠેય પહોર ઉંહકારા ભરેલા શ્વાસ લઈને પોતાના અંતરની જવાબા પ્રગટ કરી તો તેમની સામે કાળા પથ્થરની શિલા અર્થાત્ કઠોર હૃદય પણ પિગળીને ટુકડે ટુકડા થઈ ગયું.

એહ વિધ મોહે તુમ દઈ, અપની અંગના જાન ।
પરદા બીચ ટાલને, તારેં બિરહા પરવાન ॥ ૧૨ ॥

હે મારા પ્રિયતમ ધણી ! આ રીતે તમે મને તમારી પ્રિય અંગના ગણીને વિરહ આપ્યો. નક્કી આપણા વચ્ચે પડેલા માયાના આવરણને હટાવવાને માટે જ તમે તમારો વિરહ આપ્યો છે.

રાગ-ધન્યા મેવાડો

બિરહા ગત રે જાને સોઈ, જો મિલકે બિઘુરી હોએ, મેરે દુલહા ।

જયોં મીન બિઘુરી જલથેં, યા ગત જાને સોએ, મેરે દુલહા ।

બિરહની વિલખે તલફે તારુની, તારુની તલફે કલપે કામિની (ટેક) ॥ ૧ ॥

વિરહની ગતિ તો એ જ જાણી શકે છે જે આત્માઓ પોતાના પ્રિયતમ પરમાત્માને મળીને વિખૂટા પડી ગયા હોય. હે મારા પ્રિયતમ ધણી ! જેમ જલથી અલગ પડેલી માછલી તરફડે છે એવી જ ગતિ વિરહી આત્માની છે. વિરહી આત્માઓ આ જુઠ્ઠા સંસારમાં આવીને તરફડીને વિલાપ કરી રહ્યા છે.

બિઘુરો તેરો વલ્લભા, સો ક્યોં સહે સોહાગિન ।

તુમ બિના પિંડ બ્રહ્માંડ, હો ગઈ સબ અગિન ॥ ૨ ॥

હે ધણી ! સોહાગણ આત્માઓ તમારો વિયોગ કેમ કરીને સહન કરશે ? તમારા વિના આ પિંડ અને બ્રહ્માંડ બન્ને આગ જેવાં લાગી રહ્યાં છે.

બિરહા જાને બ્રેહની, વાકે આગ ના અંદર સમાએ ।

સો ઝાલા બાહેર પડી, તિન દિયો વૈરાટ લગાએ ॥ ૩ ॥

વિરહી આત્મા જ વિરહની પીડા સમજી શકે છે. તેના હૃદયમાં વિરહનો અગ્નિ સમાઈ શકતો નથી. તેની જવાબા હૃદયમાંથી બહાર નીકળીને આખા બ્રહ્માંડને બાળી દે છે.

બિરહા ના છૂટે વલ્લભા, જો પરે વિધન અનેક ।

પિંડ ના દેખૂં બ્રહ્માંડ, દેખૂં દુલહા અપનો એક ॥ ૪ ॥

અનેક વિધનો અને બાધાઓ આવવા છતાં પણ વિરહિણીને ધામધણીનો વિરહ છૂટી શકતો નથી. આવા આત્માને ન તો પોતાના શરીરની સુધ રહે છે, ન તો બ્રહ્માંડની સુધ રહે છે. વસ્તુતઃ તે તો કેવળ પોતાના પ્રિયતમ ધણીને જ શોધતો હોય છે.

વિરહની વિરહા બીયમેં, કિયો સો અપનોં ઘર ।

ચૌદે તબક કી સાહેબી, સો વારૂ તેરે બિરહા પર ॥ ૫ ॥

વિરહી આત્માએ તો વિરહની વચ્ચે જ પોતાનું ઘર બનાવી દીધું છે. તે કહે છે કે જો મને ચૌદ લોકનું સામ્રાજ્ય પણ મળી જાય તો પણ, હે પ્રિયતમ ! હું મારી જાતને આ વિરહને ન્યોછાવર કરી દઉં.

આંધી આઈ બિરહ કી, તિન દિયો બ્રહ્માંડ ઉડાએ ।

બિરહિન ગિરી સો ઉઠ ના સકી, મૂલ અંકૂર રહી ભરાએ ॥ ૬ ॥

વિરહિણીની સમ્મુખ પ્રિયતમધણીના વિરહની આંધી ઊઠી છે. તેણે સમસ્ત સંસારને તણખલાની જેમ ઉડાડી દીધો. વિરહિણીના મનમાં પ્રિયતમના સંબંધનો મૂળ અંકુર ભરેલો છે તેથી તે એવી રીતે પડી ગઈ કે ફરીથી ઊઠી શકી નહીં.

બિરહા સાગર હોએ રહ્યા, બીચ મીન બિરહની નાર ।

દૌડત હું નિસવાસર, કહું બેટ ના પાંઠિં પાર ॥ ૭ ॥

પ્રિયતમનો વિરહ સાગર જેવો થઈ ગયો છે કે જેમાં વિરહી આત્મા માછલી બનીને તરી રહ્યો છે. આવા સમયમાં હું રાત દિવસ આમતેમ દોડી રહી છું. તેમ છતાં મને કોઈ આશ્રયસ્થાન મળ્યું નથી. ન તો કિનારો મળ્યો છે.

પ્રકરણ ૬ ચોપાઈ ૧૩૭

રાગ-સોખ મલાર

ઈસક બડા રે સબન મેં, ના કોઈ ઈસક સમાન ।

એક તેરે ઈસક બિના, ઉડ ગઈ સબ જહાન ॥ ૧ ॥

આખી દુનિયામાં પ્રેમ સૌથી મોટી વસ્તુ છે. પરમાત્માના પ્રેમથી અધિક મૂલ્યવાન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. હે ધણી ! એક તમારા પ્રેમ વિના આ આખી દુનિયા ઊડી ગઈ (અસ્તિત્વ વિહીન થઈ ગઈ છે.)

ચૌદે તબક હિસાબ મેં, હિસાબ નિરંજન સુન ।

ન્યારા ઈસક હિસાબ થેં, જિન દેખ્યા પીઉ વતન ॥ ૨ ॥

ચૌદ લોકનું મૂલ્યાંકન થાય છે. શૂન્ય, નિરાકાર, નિરંજન સુધીની પણ ગણના થઈ શકે છે, પરંતુ જે પ્રેમ દ્વારા આત્માએ પિયુના મૂળ ઘર પરમધામને જોઈ લીધું છે, તે પ્રેમ તો મૂલ્યાંકનથી હંમેશા પર (ન્યારો) છે.

લોક અલોક હિસાબ મેં, હિસાબ જો હદ બેહદ ।

ન્યારા ઈસક જો પીઉ કા, જિન કિયા આદ લોં રદ ॥ ૩ ॥

લોક એટલે કે ચૌદ લોક, અલોક એટલે કે શૂન્ય, નિરાકાર, નિરંજનાદિનું તેમજ હદથી બેહદ ભૂમિ સુધીનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો પ્રેમ આ બધાથી ન્યારો છે અને એણે આ દુનિયાને આરંભથી જ અસ્તિત્વહીન કરી નાખી છે.

એક અનેક હિસાબ મેં, ઔર નિરાકાર નિરગુન ।

ન્યારા ઈસક હિસાબ થેં, જો કછૂ ના દેખે તુમ બિન ॥ ૪ ॥

આ બ્રહ્માંડમાં એક એટલે કે ભગવાન આદિનારાયણ (ક્ષરબ્રહ્મ) તેમજ અનેક સંસાર, એવી રીતે નિરાકાર, નિર્ગુણ વગેરેનું પણ મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે. હે પ્રિયતમ ધણી ! તમારો પ્રેમ તો આ બધાથી ભિન્ન છે, તેથી વિરહી આત્મા તમારા સિવાય બીજા કોઈને જોઈ શકતો નથી.

ઔર ઈસક કોઈ જિન કથો, ઈસકે ના પોહોંચ્યા કોએ ।

ઈસક તહાં જાએ પોહોંચિયા, જહાં સુંન સબદ ના હોએ ॥ ૫ ॥

પ્રેમનું વર્ણન ના કરો, કારણ કે કોઈ પણ શબ્દ તેના સુધી પહોંચી શકતો નથી. વસ્તુતઃ પ્રેમ તો ત્યાં સુધી પહોંચી શકે છે જ્યાં શૂન્ય અને શબ્દ બંને પહોંચી શકતાં નથી.

નાહીં કથની ઈસક કી, ઓર કોઈ કથિયો જિન ।

ઈસક તો આગે ચલ ગયા, સબદ સમાના સુંન ॥ ૬ ॥

પ્રેમનું વર્ણન થઈ શકતું નથી અને કોઈએ એનું વર્ણન કરવું નહીં કારણ કે આ બધા શબ્દો તો નિરાકારમાં જ સમાઈ જાય છે અને પ્રેમ તો તેનાથીએ આગળ નીકળીને પરમધામ સુધી પહોંચી જાય છે.

સબદ જો સૂકા અંગ મેં, હલે નહીં હાથ પાએ ।

ઈસક બેસુધ ના કરે, રહી અંદર વિલખાએ ॥ ૭ ॥

પ્રેમિકાના શબ્દો તેના અંગ પર (કંઠમાં) સુકાઈ જાય છે. તેના હાથ પગ હાલવાના પણ બંધ થઈ જાય છે. આ પ્રેમ વિરહિણીને પણ બેસુધ થવા દેતો નથી. તે તો દિવસ-રાત અંદરને અંદર વ્યાકુળ રહે છે.

પાપન પલ ના લેવહીં, દસોં દીસ નૈન ફિરાઊં ।

દેહ બિના દૌડૂં અંદર, પિયા કિત મિલસી કહાં જાઊં ॥ ૮ ॥

પ્રેમીની આંખોનો પલકારો પણ થતો નથી તે ધણીને નિહાળવા માટે દશેય દિશાઓમાં નજર ફેરવે છે. પ્રેમની મસ્તીમાં તે વગર શરીરે અંદરને અંદર દોડ્યા કરે છે કે પ્રિયતમ ધણી ક્યાં મળશે અને હું તેમને શોધવા ક્યાં જાઉં ?

ઈસક કો એ લછન, જો નૈનોં પલક ના લે ।

દૌરેં ફિરેં ના મિલ સકે, અંદર નજર પિયા મેં દે ॥ ૯ ॥

પ્રેમનું આ જ લક્ષણ છે કે પ્રિયતમના દર્શન માટે પ્રેમીની આંખો પલકારો સુધ્ધાં મારતી નથી. બહાર દોડવાથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી તે પોતાની અંતર-દૃષ્ટિને પ્રિયતમના ધ્યાનમાં લગાવે છે.

નજરોં નિમખ ના છૂટહી, તો નહીં લાગત પલ ।

અન્દર તો ન્યારા નહીં, પર જાએ ન દાહ બિના મિલ ॥ ૧૦ ॥

પ્રિયતમા માટે પરમાત્મા તો એની દૃષ્ટિથી એક ક્ષણ માટે પણ દૂર થતા નથી અને તેથી તેની પલકો બંધ થતી નથી. વસ્તુતઃ આત્માથી પરમાત્મા દૂર નથી. પરંતુ આ શરીરથી પ્રત્યક્ષરૂપે મળ્યા વગર અંતરની દાહ મટતી નથી.

જો દુખ તુમહીં બિછુરે, મોહે લાગ્યો તાસોં પ્યાર ।

એતા સુખ તેરે બિરહ મેં, તો કૌન સુખ હોસી વિહાર ॥ ૧૧ ॥

હે પ્રિયતમ ધણી ! તમારા વિયોગમાં મને જે દુઃખ મળ્યું તેની સાથે હવે તો મને પ્રેમ થઈ ગયો છે. તમારા વિયોગમાં પણ મને આટલું સુખ છે તો તમારી સાથે વિહાર કરવામાં કેટલો આનંદ થશે ?

રાગ-શ્રી ધન્યા કાફી

સનમંધ મૂલ કો, મેં તો પાવ પલ છોડ્યો ન જાએ ।

અબ છલ બલ મોહે કહા કરે, મોહ આદ થેં દિયો ઉડાએ ॥ ૧ ॥

આપણો મૂળ પરમધામનો સંબંધ હોવાના કારણે આપણા પ્રાણવલ્લભ પરમાત્માને એક ક્ષણ માટે પણ મારાથી છોડી શકાતા નથી. હવે આ છળવતી માયા મારું શું બગાડી શકે છે ? કારણ કે સદ્ગુરુ ધણીએ મારા મનમાંથી સાંસારિક મોહ-મમતાને મૂળ સમેત ઉખાડી નાખી છે.

દરદ જો તેરે દુલહા, કર ડાર્યો સબ નાસ ।

પર આસ ના છોડે જીવ કો, કરને તુમ બિલાસ ॥ ૨ ॥

હે મારા પ્રિયતમ ધણી ! તમારા વિરહની વેદનાએ મારું બધું નષ્ટ કરી નાખ્યું છે, તેમ છતાં તમારી સાથે પ્રત્યક્ષ મળીને અલૌકિક આનંદવિલાસ કરવાની આશામાં જીવે નશ્વર શરીર ધારણ કરી રાખ્યું છે.

બિરહા ના છોડે જીવ કો, જીવ આસ ભી પિઉ મિલન ।

પિયા સંગ ઈન અંગે કરું, તો મેં સોહાગિન ॥ ૩ ॥

હે મારા પ્રિયતમ ધણી ! તમારો વિરહ મારા જીવને છોડતો નથી અને જીવ પણ પ્રિયતમને મળવાની આશામાં શરીર સાથે જોડાયેલો રહ્યો છે. આ દેહથી પ્રિયમિલનનું સુખ મેળવવાનું ગૌરવ પામી શકું, ત્યારે જ હું સોહાગણ આત્મા કહેવાઈશ.

લાગી લડાઈ આપ મેં, એક બિરહા દૂજી આસ ।

એ ભી બિરહા પિઉ કા, આસ ભી પિઉ વિલાસ ॥ ૪ ॥

પ્રિયતમનો વિરહ અને જીવની પ્રિયમિલનની આશા આ બન્નેમાં પરસ્પર હોડ મચી ગઈ છે. (અહીં પ્રિય વિરહમાં પ્રાણ નીકળવા ઈચ્છે છે અને ત્યાં સદેહે પિયા મિલનની આશા બંધાઈ રહી છે.) આમ તો વિરહ પણ પ્રિયતમનો આપેલો છે અને આશા પણ પ્રિયમિલનની છે.

મેં કહાવત હોં સોહાગની, જો બિરહા ના દેઉં જીઉ ।

તો પીછે વતન જાએ કે, ક્યોં દેખાઉં મુખ પીઉ ॥ ૫ ॥

હું તો પ્રિયતમ ધણીની સુહાગણ કહેવાઉં છું. જો હું મારા જીવને ધણીના વિરહ પર સમર્પિત ન કરું તો પરમધામમાં જઈને શ્રીરાજજીને કેવી રીતે મારું મોં દેખાડી શકીશ ?

જો જીવ દેતે સકુયોં, તો ક્યોં રહે મેરા ધરમ ।

બિરહા આગે કહા જીવ, એ કેહેત લગત મોહે સરમ ॥ ૬ ॥

ધણીના વિરહમાં જો મારા જીવને સમર્પિત કરવામાં મને સંકોચ થાય તો મારો અનન્ય ભાવ (પતિવ્રતા ધર્મ) કેમ કરીને ટકશે ? વસ્તુતઃ વિરહ સમક્ષ જીવનું કોઈ અસ્તિત્વ જ નથી. તેમ છતાં પણ જીવને સમર્પિત કરવાની વાત કહેતાં મને લજજા આવે છે.

માયા કાયા જીવસોં, ભાન ભૂન ટૂક કર ।
બિરહા તેરા જિન દિસા, મેં વારું તિન દિસ પર ॥ ૭ ॥

આ જીવની સાથે માયાવી શરીર જોડાયેલું છે, તેના ટુકડે-ટુકડા કરીને તમારા વિરહની દિશામાં સમર્પિત કરી દઉં.

જબ આહે સૂકી અંગ મેં, સાંસ ભી છોડ્યો સંગ ।
તબ તુમ પરદા ટાલકે, દિયો મોહે અપનોં અંગ ॥ ૮ ॥

હે ધણી ! તમારા વિરહમાં મારી જ્યારે આહ મારા હોઠો વચ્ચે જ સુકાઈ ગઈ અને શ્વાસ લેવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ ગયું, ત્યારે તમે માયાનો પડદો હટાવીને મને પોતાને આવેશ આપ્યો.

મેં તો અપના દે રહી, પર તુમ હી રાખ્યો જીઉ ।
બલ દે આપ ખડી કરી, કારજ અપને પીઉ ॥ ૯ ॥

મેં તો મારી જાતને તમારી ઉપર (નવતનપુરીમાં કેવળ બે પૈસા ભાર અનાજ પર રહીને) સમર્પિત કરી દીધી હતી. પરંતુ હે ધણી ! તમે તમારા જાગણી કાર્યને માટે જ મને આત્મબળ આપીને ઊભી કરી.

જીવરા ભી મેરા રખ્યા, તુમ કારજ ભી કારન ।
આસ ભી પૂરી સોહાગની, ઔર બૃધ ભી રાખ્યો બિરહિત ॥ ૧૦ ॥

તમે તમારા કાર્ય (બ્રહ્માંગનાઓને જગાડવા) માટે મારા પ્રાર્થને ટકાવી રાખ્યો. હું સોહાગણની પ્રત્યક્ષ ધણી મળવાની આશા પણ પૂરી કરી દીધી અને મારો આગ્રહ પણ પરિપૂર્ણ કર્યો.

તુમ આએ સબ આઈયાં, દુખ ગયા સબ દૂર ।
કહે મહામત એ સુખ ક્યોં કહું, જો ઉદયા મૂલ અંકૂર ॥ ૧૧ ॥

મારા હૃદય મંદિરમાં તમે પધારવાથી મને સઘળું પ્રાપ્ત થઈ ગયું. હવે તો વિયોગનું દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું. મહામતિ કહે છે, જેને કારણે મારો મૂળ અંકુર (પરમધામનો મૂળ સંબંધ) મારા હૃદયમાં ઉદય પામ્યો તે આનંદનું હું કેવી રીતે વર્ણન કરું ?

પ્રકરણ ૮ ચોપાઈ ૧૫૯

વિરહકા પ્રકાશ-રાગ આસાવરી

એહ બાત મેં તો કહું, જો કેહેને કી હોએ ।
પર એ ખસમેં રીઝ કે, દયા કરી અતિ મોહે ॥ ૧ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માના મિલનની વાત જો આ મર્યાદિત શબ્દોમાં કહેવા લાયક હોત તો હું અવશ્ય કહેતો, પરંતુ સદ્ગુરુ પ્રસન્ન થઈને દયાપૂર્વક આ બધું મારા દ્વારા કહેવડાવી રહ્યા છે.

સુનિયો બાની સોહાગની, દીદાર દિયા પિયા જબ ।
અંદર પરદા ઉડ ગયા, હુઆ ઉજાલા સબ ॥ ૨ ॥

હે સોહાગણ બ્રહ્માત્માઓ ! આ વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. જ્યારે મને ધણીયે દર્શન આપ્યાં ત્યારથી

મારા હૃદયમાંથી અજ્ઞાનનો પદડો દૂર થઈ ગયો અને હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છવાઈ ગયો.

પિયા જો પાર કે પાર હૈં, તિન ખુદ ખોલે દ્વાર ।

પાર દરવાજે તબ દેખે, જબ ખોલ દેખાયા પાર ॥ ૩ ॥

જે અક્ષરથી પર અક્ષરાતીત પરમાત્મા છે તેમણે જ સ્વયં આવીને પરમધામનાં દ્વાર ખોલી બતાવ્યાં. આ દ્વાર ખોલવાને લઈને એમણે મને એ બતાવ્યું. એ પારની વસ્તુ મેં પ્રત્યક્ષ નિહાળી.

કર પકર બૈઠાએ કે, આવેસ દિયો મોહે અંગ ।

તા દિન થેં પસરી દયા, પલ પલ ચઢતે રંગ ॥ ૪ ॥

મારા સદ્ગુરુ ધણીએ મારો હાથ પકડીને મને પોતાની પાસે બેસાડ્યો અને પોતાનો આવેશ આપ્યો. તે દિવસથી તેમની અનુકંપા દિવસોદિવસ વધવા લાગી અને પળેપળે પ્રેમનો રંગ ચઢતો ગયો.

હુઈ પેહેયાન પીઉસોં, તબ કહ્યો મહામતિ નામ ।

અબ મેં હુઈ જાહેર, દેખ્યા વતન શ્રી ધામ ॥ ૫ ॥

જ્યારે મારી ઓળખાણ સદ્ગુરુ ધણી સાથે થઈ ત્યારે તેમણે મને મહામતિની સંજ્ઞા આપી. હવે હું મારા ધણીની અંગના રૂપમાં પ્રગટ થઈ છું અને મને અખંડ પરમધામનો સાક્ષાત્કાર પણ થઈ ગયો.

બાત કહી સબ વતન કી, સો નિરખે મેં નિશાન ।

પ્રકાસ પૂરન દ્રઢ હુઆ, ઉડ ગયા ઉનમાન ॥ ૬ ॥

મારા સદ્ગુરુએ મને પરમધામની બધી વાતો બતાવી. મેં ત્યાંનાં એકે એક નિશાન જોયાં. તારતમજ્ઞાનનો પૂર્ણ પ્રકાશ હૃદયમાં દઢ થવાને લઈને બ્રહ્મ વિશેની બધી કલ્પનાઓ ઊડી ગઈ.

આપા મેં પેહેયાનિયા, સનમંધ હુઆ સત ।

એ મેહેર કહી ન જાવહીં, સબ સુધ પરી ઉતપત ॥ ૭ ॥

ત્યારે મેં મારી જાતને ઓળખી અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ પણ સત્ય સિદ્ધ થયો. સદ્ગુરુની આ કૃપાનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. તેમની કૃપાથી જ મને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની પણ બધી સુધ(જાણકારી) પ્રાપ્ત થઈ.

મુઝે જગાઈ જુગતસોં, સુખ દિયો અંગ આપ ।

કંઠ લગાઈ કંઠસોં, યા વિધ કિયો મિલાપ ॥ ૮ ॥

મારા ધણીએ પોતાનો આવેશ આપીને મને યુક્તિપૂર્વક જાગ્રત કર્યો અને અખંડ સુખ આપ્યું. મને ગળે લગાવીને (મારા હૃદયમાં આવીને) તેઓ મારામાં એકરૂપ થયા.

ખાસી જાન ખેડી જિમી, જલ સીંચિયા ખસમ ।

બોયા બીજ વતન કા, સો ઊગ્યા વાહી રસમ ॥ ૯ ॥

મારા હૃદયરૂપી ધરતીને ફળદ્રુપ જાણીને તેના ઉપર જ્ઞાનરૂપી હળ વડે ખેડાણ કર્યું અને એમાં પ્રેમનું જળ સીંચીને પરમધામના તારતમજ્ઞાનરૂપી બીજ વાવ્યું. તે બી પોતાની ગરિમા અનુસાર ઊગવા લાગ્યું.

બીજ આતમ સંગ નિજ બુધ કે, સો લે ઉઠિયા અંકૂર ।

યા જુબાં ઇન અંકૂર કો, ક્યોં કર કહૂં સો નૂર ॥ ૧૦ ॥

આ તારતમજ્ઞાનરૂપી બી મારું આત્મબળ અને અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિનો સંગ થતાં પરમધામના મૂળ સંબંધરૂપે અંકુરિત થયું. હવે હું મારી આ નશ્વર જીભથી તે અંકુર (સંબંધ) તેમજ દિવ્ય પ્રકાશનું વર્ણન કેવી રીતે કરું ?

ના તો એ બાત જો ગુઝ કી, સો ક્યોં હોવે જાહેર ।

સોહાગિન પ્યારી મુઝ કો, સો કર ના સફૂં અંતર ॥ ૧૧ ॥

નહીં તો આ બધી રહસ્યપૂર્ણ વાતો કેવી રીતે પ્રગટ કરી શકાય ? પરંતુ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સોહાગણ આત્માઓ મને અત્યંત પ્રિય છે. તેથી તેમનાથી હું કોઈ પણ પ્રકારનું અંતર રાખી શકતો નથી.

નેક કહૂં યા નૂર કી, કહુક ઈસારત અબ ।

પીછે તો જાહેર હોએસી, તબ દુની દેખસી સબ ॥ ૧૨ ॥

આથી હવે હું આ તારતમ જ્ઞાનના પ્રકાશનું વર્ણન સંકેતમાત્રથી કરું છું. પછી તો આ બધું ઘણું ફેલાઈ જશે ત્યારે આખી દુનિયા આ પ્રકાશને જોશે.

એ જો બિરહા બીતક મેં કહી, પિયા મિલે જિન સૂલ ।

અબ ફેર કહૂં પ્રકાસ થેં, જાસોં પાઈએ માએને મૂલ ॥ ૧૩ ॥

હજી સુધી તો મેં આ રીતે તેમને સદ્ગુરુની વિરહપૂર્વકની શોધની વાત તેમજ તેમને થયેલ શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્કારનો વૃત્તાંત કહ્યો. હવે હું ફરીથી સદ્ગુરુએ આપેલ તારતમજ્ઞાનના પ્રકાશમાં કહું છું જેથી મૂળ અર્થ (એટલે કે પરમધામનો સંબંધ) સ્પષ્ટ થઈ જશે.

એ બિરહા લછન મેં કહે, પર નાહીં બિરહા તાએ ।

યા વિધ બિરહ ઉદમ કી, જો કોઈ કિયા ચાહે ॥ ૧૪ ॥

મેં આ રીતે વિરહનાં લક્ષણો બતાવી દીધાં. તેને વિરહિણીનાં બધાં લક્ષણો માની લેશો નહિ. પ્રિય મિલનની ચાહનાથી જે વિરહમાં ડૂબી જવા માગે છે તેમને માટે કરવા યોગ્ય પ્રયત્નોનું અહીં નિદર્શન થયું છે.

બિરહા સુનતે પીઉ કા, આહિ ના ઉડ ગઈ જિન ।

તાએ વતન સૈયાં યોં કહેં, નાહિન એ બિરહિન ॥ ૧૫ ॥

પોતાના પ્રિય ધણીનો વિયોગ સાંભળતાં જ જે વિરહિણીના પ્રાણ નીકળી જતા નથી તેને માટે પરમધામના આત્માઓ એમ જ કહેશે કે આ સાચી વિરહિણી નથી.

જો હોવે આપે બિરહની, સો ક્યોં કહે બિરહા સુધ ।

સુન બિરહા જીવ ના રહે, તો બિરહિન કહાં થેં બુધ ॥ ૧૬ ॥

જે પોતે વિરહિણી (વિરહમાં વ્યાકુળ) હોય છે તેનામાં તો વિરહનું વર્ણન કરવાની સુધ જ ક્યાં હોય છે ? પોતાના પ્રિયતમના વિરહની વાત સાંભળતાં જ તેના પ્રાણ નીકળી જાય છે, તો પછી તેનામાં કંઈ કહેવાની બુદ્ધિ જ ક્યાંથી રહે ?

પતંગ કહે પતંગ કો, કહાં રહ્યા તૂં સોએ ।
મેં દેખ્યા હૈ દીપક, ચલ દેખાઉં તોએ ॥ ૧૭ ॥

જો કોઈ પતંગિયું કોઈ બીજા પતંગિયાને જઈને એમ કહે કે અરે ! તું ક્યાં સૂઈ રહ્યું હતું. હું તો દીપક (દીવો) જોઈ આવ્યો છું. ચાલ, તને પણ એનાં દર્શન કરાવું.

કે તો ઓ દીપક નહીં, યા તૂં પતંગ નાહે ।
પતંગ કહિએ તિનકો, જો દીપક દેખ ઝંપાએ ॥ ૧૮ ॥

ત્યારે બીજું પતંગિયું કહે છે કે, તે જે જોયો છે તે ક્યાં તો દીવો નથી અથવા તો તું પતંગિયું નથી. પતંગિયું તો તેને કહેવાય કે જે દીવાને જોતાં જ તેમાં તત્કાળ ઝંપલાવીને ભસ્મ થઈ જાય.

પતંગ ઔર પતંગ કો, જો સુધ દીપક દે ।
તો હોવે હાંસી તિન પર, કહે નાહી પતંગ એ ॥ ૧૯ ॥

જે પતંગિયું દીવાને જોઈને બીજા પતંગિયાને તેની ખબર આપવા લાગે તો તે નક્કી હાંસીપાત્ર થાય. બધા એમ જ કહે કે આ તો પતંગિયું જ નથી.

દીપક દેખ પીછા ફિરે, સાબિત રાખે અંગ ।
આએ દેવે સુધ ઔર કો, સો ક્યોં કહિએ પતંગ ॥ ૨૦ ॥

જે દીપકની જ્યોતિને જોઈને પણ પોતાના દેહને બચાવીને પાછો આવે તેમજ બીજાઓ સાથે એ દીપકની ચર્ચા કરવા લાગે તો તેને પતંગિયું કેમ કરીને કહેવાય ?

જબ મેં હુતી બિરહ મેં, તબ ક્યોં મુખ બોલ્યો જાએ ।
પરે બચન તો તબ કહે, જબ લઈ પિયા ઉઠાએ ॥ ૨૧ ॥

જ્યાં સુધી મને ધણીનો વિરહ હતો ત્યાં સુધી મોંથી કોઈ પણ શબ્દ કેમ કરીને નીકળી શકે ? પરંતુ આ વચન તો મેં ત્યારે કહ્યાં જ્યારે મારા સદ્ગુરુ ધણીએ મને આવેશ આપીને મને વિરહથી ઉગારી લીધો.

જ્યોં એ બિરહા ઉપજ્યા, એ નહીં હમારા ધરમ ।
બિરહિન કબહૂં ના કરે, યોં બિરહા અનૂકરમ ॥ ૨૨ ॥

આ વિરહ જે રીતે ઉત્પન્ન થયો છે તે આપણા ધર્મને અનુકૂળ નથી. વિરહિણી આત્માઓને ક્યારેય આ રીતે અનુક્રમપૂર્વક (ક્રમશઃ) વિરહ ઉત્પન્ન થતો નથી.

વિરહા નહીં બ્રહ્માંડ મેં, બિના સોહાગિન નાર ।
સોહાગિન અંગ પીઉ કી, વતન પાર કે પાર ॥ ૨૩ ॥

વાસ્તવમાં સોહાગણ આત્માઓ સિવાય આ સંસારમાં બીજા કોઈને પણ વિરહ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સોહાગણ આત્માઓ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની અંગનાઓ છે. તેમનું ઘર ક્ષર, અક્ષરની પાર અક્ષરાતીત પરમધામ છે.

અબ નેક કહૂં અંકૂર કી, જાએ કહિએ સોહાગિન ।
સો બિરહિન બ્રહ્માંડ મેં, હુતી ના એતે દિન ॥ ૨૪ ॥

હવે હું થોડી વાત પરમધામના મૂળ અંકુર ધારણ કરનારા આત્માઓની કરું કે જેમને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સોહાગણ કહે છે. તેઓ વિરહી આત્માઓ આ બ્રહ્માંડમાં આજ સુધી આવ્યા નહોતા.

સોઈ સોહાગિન આઈયાં, પિયા કી બિરહિન ।
અંતરગત પિયા પકડી, ના તો રહે ના તન ॥ ૨૫ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માના આ સોહાગી આત્માઓ તેમનો વિરહ લઈને આ જાગણીના બ્રહ્માંડમાં આવ્યા છે. તેમના હૃદયમાં બિરાજીને પ્રિયતમ પરમાત્માએ તેમને પૂરેપૂરો આધાર પૂરો પાડ્યો છે, નહિ તો તેમનું શરીર પણ ટક્યું નહોત.

એ સુધ પિયા મુઝે દઈ, અન્દર કિયો પ્રકાસ ।
તો એ જાહેર હોત હૈ, ગયો તિમર સબ નાસ ॥ ૨૬ ॥

સદ્ગુરુ ધણીએ તારતમજ્ઞાનના પ્રકાશમાં મારા હૃદયને આલોકિત કરીને મને આ પ્રકારની સુધ આપી. તેથી આ અખંડ સુખ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે અને અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો નાશ થઈ રહ્યો છે.

પ્યારી પિયા સોહાગની, સો જુબાં કહી ન જાએ ।
પર હુઆ જો મુઝે હુકમ, સો કેસે કર ઢંપાએ ॥ ૨૭ ॥

સોહાગણ આત્માઓ પરબ્રહ્મને એટલા તો પ્રિય છે કે તેનું વર્ણન આ જીભે થઈ શકતું નથી. પરંતુ મારા ધણીએ મને બ્રહ્માત્માઓને જાગ્રત કરવાનો જે આદેશ આપ્યો છે તે હવે કેમ કરીને ઢાંક્યો રહી શકશે ?

અનેક કરહીં બંદગી, અનેક બિરહા લેત ।
પર એ સુખ તિન સુપને નહીં, જો હમકો જગાએ કે દેત ॥ ૨૮ ॥

આ જગતમાં ઘણા સાધકો ઉપાસના કરે છે અને ઘણા વિરહ પણ કરે છે, પરંતુ બ્રહ્માનંદનું આ અલૌકિક સુખ તેમને સ્વપ્નમાં પણ અપ્રાપ્ય છે, જે આપણા સદ્ગુરુ આપણે બ્રહ્મસૃષ્ટિઓને જાગ્રત કરીને આપી રહ્યા છે.

છલથેં મોહે છુડાએ કે, કધૂ દિયો બિરહા સંગ ।
સો ભી બિરહા છુડાઈયા, દેકર અપનોં અંગ ॥ ૨૯ ॥

આ છળરૂપી સંસારમાં મોહથી છોડાવીને મારા સદ્ગુરુ ધણીએ મને વિરહનો થોડો અનુભવ કરાવ્યો, વિરહ પછી પોતાનો આવેશ આપીને તેમજ મારા હૃદય મંદિરમાં સ્વયં બિરાજીને આ વિરહથી મને મુક્ત કર્યો.

અંગ બુધ આવેસ દેએ કે, કહે તૂં પ્યારી મુઝ ।
દેને સુખ સબન કો, હુકમ કરત હોં તુઝ ॥ ૩૦ ॥

પોતે પોતાનો આવેશ (અંગ) અને જાગ્રત બુદ્ધિ (તારતમજ્ઞાન) આપીને મને એમ કહ્યું કે તું મારી પ્યારી અંગના છો. બધા બ્રહ્માત્માઓને સુખ પહોંચાડવા માટે હું તને આદેશ આપું છું.

દુખ પાવત હેં સોહાગની, સો હમ સહ્યો ન જાએ ।
હમ ભી હોસી જાહેર, પર તૂં સોહાગનિયાં જગાએ ॥ ૩૧ ॥

સોહાગણ આત્માઓ દુઃખી થઈ રહ્યા છે અને તેમનું આ દુઃખ મારાથી સહ્યું જતું નથી. હું સ્વયં પણ તારા હૃદયમાં પ્રગટ થઈશ, પરંતુ તું બ્રહ્માત્માઓને જાગ્રત કર.

સિર લે આપ ખડી રહો, કહે તૂં સબ સૈયન ।

પ્રકાસ હોસી તુઝ સે, દ્રઢ કર દેખો મન ॥ ૩૨ ॥

મારા આદેશને માથે ચડાવીને સઘળી બ્રહ્મસૃષ્ટિને જાગ્રત કરવા માટે તું ઊભી થા. તારાથી જ તારતમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ આખા બ્રહ્માંડમાં ફેલાશે. આ વાતને તું તારા મનમાં દૃઢતાપૂર્વક ધારણ કર.

તોસોં ના કદૂ અન્તર, તૂં હૈ સોહાગિન નાર ।

સત સબદ કે માએને, તૂં ખોલસી પાર દ્વાર ॥ ૩૩ ॥

તેથી મેં તારાથી કોઈ અંતર રાખ્યું નથી. તું તો સોહાગણ અંગના છે. ધર્મગ્રંથોમાં સત્ય વચનોના ગૂઢાર્થ શોધીને તું જ બધાંને અખંડ પરમધામની પિછાણ કરાવીશ.

જો કદી જાહેર ના હુઈ, સો તુઝે હોસી સુધ ।

અબ થેં આદ અનાદ લોં, જાહેર હોસી નિજ બુધ ॥ ૩૪ ॥

જે રહસ્યમય જ્ઞાન આજ સુધી પ્રગટ થયું નથી તેની પણ તને સુધ થશે. હવેથી અક્ષરબ્રહ્મની જાગ્રત બુદ્ધિ અને તારતમજ્ઞાન દ્વારા આદિ-અનાદિ (ક્ષર બ્રહ્માંડથી માંડીને અક્ષર-અક્ષરાતીત) સુધીનું જ્ઞાન તારા વડે પ્રગટ થશે.

એ બાતેં સબ સૂઝસી, કહૂં અટકે નહીં નિરધાર ।

હુકમ કારન કારજ, પાર કે પારૈ પાર ॥ ૩૫ ॥

આ બધાં રહસ્યોની સૂઝ તને પડશે. નક્કી તારે ક્યાંય અટકવું નહિ પડે. પરબ્રહ્મ પરમાત્માના આદેશથી જ સંસારની સૃષ્ટિનું કારણ (પ્રેમ-સંવાદ) અને કાર્ય (સૃષ્ટિ-રચના) બંને થયાં છે. બેહદથી પાર અક્ષર અને તેની પાર અક્ષરાતીત પરમધામનું જ્ઞાન તને જ સુલભ થશે.

ચૌદે તબક એક હોએસી, સબ હુકમ કે પરતાપ ।

એ સોભા હોસી તુઝે સોહાગની, જિન જુદી જાને આપ ॥ ૩૬ ॥

પરબ્રહ્મની આજ્ઞાના પ્રતાપથી ચૌદેય લોકનાં પ્રાણીઓ એકરૂપ થઈ જશે અર્થાત્ સહુને અખંડ મુક્તિ મળશે. હે સોહાગણ (ઈન્દ્રાવતી) ! આની સઘળી શોભા તને મળશે. તું મને તારાથી ભિન્ન સમજીશ નહિ.

જો કોઈ સબદ સંસાર મેં, અરથ ના લિએ કિન કબ ।

સો સબ ખાતર સોહાગની, તૂં અરથ કરસી અબ ॥ ૩૭ ॥

સંસારમાં જેટલા પણ ધર્મગ્રંથો છે તેમનો ગૂઢાર્થ આજ સુધી કોઈએ ગ્રહણ કર્યો નથી. બધા બ્રહ્માત્માઓ માટે તું એમનાં રહસ્યોના ફોડ પાડીશ.

તૂં દેખ દિલ બિયાર કે, ઉડ જાસી સબ અસત ।

સારોં કે સુખ કારને, તૂં જાહેર હુઈ મહામત ॥ ૩૮ ॥

તું તારા દિલમાં વિચાર કરી જો. હવે તારા દ્વારા દુનિયાનું સઘળું અજ્ઞાન (અસત્ભાવ) નષ્ટ થઈ જશે. સહુને અલૌકિક સુખ આપવા માટે જ તું મહામતિ રૂપે પ્રગટ થયેલ છે.

પેહેલે સુખ સોહાગની, પીછે સુખ સંસાર ।
એક રસ સબ હોએસી, ઘર ઘર સુખ અપાર ॥ ૩૯ ॥

સહુ પ્રથમ તો બ્રહ્માત્માઓને સુખ પ્રાપ્ત થશે પછી સઘળા સંસારમાં તે ફેલાશે. જ્યારે આખી દુનિયા એકરસ થઈ જશે ત્યારે ઘેર-ઘેર અપાર સુખ પ્રવર્તશે.

એ ખેલ ક્રિયા જિન ખાતર, સો તૂં કહિયો સોહાગિન ।
પેહેલે ખેલ દેખાએ કે, પીછે મૂલ વતન ॥ ૪૦ ॥

આ ખેલ જે બ્રહ્માત્માઓ માટે રચેલો છે તેમને તું એટલું કહેજે કે તેમને પહેલાં માયાનો ખેલ બતાવીને પછી મૂળઘરમાં જાગ્રત કરવામાં આવશે.

અંતર સૈયોં સે જિન કરો, જો સૈયાં હેં ઈન ઘર ।
પીછે ચૌદે તબક મેં, જાહેર હોસી આખર ॥ ૪૧ ॥

પરમધામના બ્રહ્માત્માઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારે અંતર રાખીશ નહિ. પછી તો છેવટે આ જ્ઞાન સમસ્ત સંસારમાં ફેલાઈ જશે.

તેં કહે બચન મુખથેં, હોસી તિનથેં પ્રકાસ ।
અસત ઉડસી તૂલ જ્યોં, જાસી તિમર સબ નાસ ॥ ૪૨ ॥

તારા મુખેથી નીકળેલ તારતમ જ્ઞાનનાં વચનો દ્વારા સંસારમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાઈ જશે, જેનાથી અસત્ય વસ્તુ (અજ્ઞાન) રૂના રેસાની જેમ ઊડી જશે અને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર પણ મટી જશે.

તૂં લીજે નીકે માએને, તેરે મુખ કે બોલ ।
જો સાખ દેવે તુઝે આતમા, તો લીજે સિર કૌલ ॥ ૪૩ ॥

તું પોતે પણ તારા મુખેથી પ્રગટતાં વચનોના ગૂઢ આશયોને સારી રીતે આત્મસાત કરજે. જ્યારે તારો આત્મા આ વચનોની સાક્ષી આપે ત્યારે તું આ વચનોને શિરોધાર્ય કરીને પોતાની (પરસ્પર જગાડવાની) પ્રતિજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરજે.

ખસમ ખડા હે અંતર, જેતી સોહાગિન ।
તૂં પૂછ દેખ દિલ અપના, કર કારજ દ્રઢ મન ॥ ૪૪ ॥

જેટલા બ્રહ્માત્માઓ છે તે બધાના હૃદયમાં ધામધણી બિરાજમાન છે. તેથી તું પોતાના અંતરાત્માને પૂછી જો અને પોતાના મનને દૃઢ કરીને જાગણીનું કાર્ય કર.

આપ ખસમ અજૂં ગોપ હેં, આગે હોત પ્રકાસ ।
ઉદયા સૂર છિપે નહીં, ગયો તિમર સબ નાસ ॥ ૪૫ ॥

આત્મા (પોતે) અને પરમાત્મા (પતિ) હજી સુધી પ્રત્યક્ષ થયા નથી. ભવિષ્યમાં તારતમ જ્ઞાન દ્વારા તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ જશે. તારતમ જ્ઞાન રૂપી સૂર્યનો ઉદય થઈ ગયો છે, હવે તે છુપાશે નહિ અને તેનાથી સમગ્ર અંધકાર (અજ્ઞાન) નષ્ટ થઈ જશે.

રાગશ્રી

સત અસત પટંતરો, જૈસે દિન ઓર રાત ।

સત સૂર સબ દેખહીં, જબ પ્રગટ ભયો પ્રભાત ॥ ૧ ॥

જેટલું દિવસ રાત વચ્ચે અંતર છે એટલું સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે અંતર છે. જેમ પ્રભાત થતાં બધા લોકો સૂર્યનાં દર્શન કરે છે, તેમ તારતમ જ્ઞાનના પ્રભાતમાં બધા લોકો પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્માનાં પણ દર્શન કરી શકશે.

જોલોં પિઉ પરદે મિને, વિસ્વ બિગૂતી તબ ।

સો પરદા અબ ખોલિયા, એક રસ હોસી અબ ॥ ૨ ॥

અજ્ઞાનના આવરણ (પડદા)ને કારણે જ્યાં સુધી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રગટ થયા નથી ત્યાં સુધી આ દુનિયા તેમના વિષયમાં ગડમથલમાં પડી હતી. સદ્ગુરુએ પ્રગટ થઈને હવે પડદો હટાવી દીધો છે, જેને કારણે હવે બધા લોકો એક રસ થશે અર્થાત્ એક જ પરમાત્માના ઉપાસક થશે.

જોલોં જાહેર ના હુતે, તબ ઈત ઉપજયા કોધ ।

જબ પ્રગટે તબ મિટ ગયા, સબ દુનિયાં કો બ્રોધ ॥ ૩ ॥

જ્યાં સુધી પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્માના પ્રકાશરૂપ આ જ્ઞાન પ્રગટ થયું નહોતું ત્યાં સુધી વિશ્વમાં પરસ્પર વેર-વિરોધ વધી રહ્યો હતો. જેવું તે પ્રગટ થયું કે દુનિયાનો બધો વેર-વિરોધ મટી ગયો.

એ પ્રકાસ ખસમ કા, સો કેસે કર ઢંપાએ ।

છલ બલ વલ જો ઉલટે, સો દેવેં સબ ઉડાએ ॥ ૪ ॥

પરમાત્માનો આ પ્રકાશ કેવી રીતે ઢાંક્યો રહે ? તેણે તો માયાના બધા છલ, બલ, દાવપેચ ઉડાડી દીધા.

દુનિયાં ટેઢી મૂલ કી, સો પેડ સે નિકાલૂં બલ ।

પિયા પ્રકાસ જો છિન મેં, સીધા કડું મંડલ ॥ ૫ ॥

આ દુનિયા મૂળથી જ અવળી ચાલ ચાલનારી છે. હવે મૂળ સમેત તેની વક્તા (વાંકાપણા)ને ઉખાડી નાખું. ધામધણીના જ્ઞાન (તારતમ જ્ઞાન)ના પ્રકાશથી ક્ષણભરમાં જ આ જગતનું મોં પરમાત્મા તરફ ફેરવી દઉં.

સત જોત ઢાંપ્યા ના રહે, ઉડાએ દિયો અંધેર ।

નૂર પિયા પસરે બિના, ક્યોં મિટે દુનિયાં ફેર ॥ ૬ ॥

સત્ વસ્તુ ક્યારેય ઢાંકી રહેતી નથી. તેણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને ઉડાડી દીધો છે. ધામધણીના પ્રકાશ સ્વરૂપ તારતમ જ્ઞાનના ફેલાયા વિના દુનિયાના જન્મ-મરણનું ચક્ર કેમ કરીને મટી શકે ?

અબ અંધેર કછૂ ના રહ્યા, જાહેર હુઆ ઉજાસ ।

તબક ચૌદે ખસમ કા, પ્રગટ ભયા પ્રકાસ ॥ ૭ ॥

હવે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર સહેજ પણ બાકી રહ્યો નથી કારણ કે તારતમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ ઉદય પામ્યો છે. ધણીનો આ પ્રકાશ ચૌદેય લોકમાં ફેલાઈ ગયો છે.

જોલોં તિમર ના ઉડે, તોલોં સૃષ્ટ ના હોવે એક ।
તિમર તીનોં લોક કા, ઉડાએ દિયા ઉઠ દેખ ॥ ૮ ॥

જ્યાં સુધી અજ્ઞાનનો અંધકાર મટશે નહિ ત્યાં સુધી આ સૃષ્ટિ એકરસ (એક બ્રહ્મોપાસક) થશે નહિ. હવે જાગ્રત થઈને જુઓ. ત્રણેય લોકનો અંધકાર આ તારતમ જ્ઞાને ઉડાડી દીધો છે.

એ પ્રકાસ હૈ અતિ બડા, સો રાખત હોં અજૂં ગોપ ।
જિન કોઈ ના સેહે સકે, તાથેં હલકે કરૂં ઉઘોત ॥ ૯ ॥

આ તારતમનો પ્રકાશ અતિ ઉજ્જવળ છે. તેથી તેને હજી પણ ગુપ્ત રાખી રહ્યો છું. સાંસારિક જીવો તેને એકદમ સહન કરી શકશે નહિ તેથી તેને ક્રમશઃ (ધીરે ધીરે) પ્રગટ કરું છું.

એ જો સબદ ખસમ કે, જિન તુમ સમઝો ઔર ।
આદ કરકે અબલોં, કિન કહ્યા ના પિયા ઠૌર ॥ ૧૦ ॥

ધામધણીનાં આ વચન છે. તેમને બીજી રીતે સમજવાં નહિ. કારણ કે આદિકાળથી માંડીને હજી સુધી કોઈએ બ્રહ્મધામને પ્રગટ કર્યું નથી.

એ અકથ કેહેની ખસમ કી, કાહૂં ના કથિયલ કોએ ।
જો કિનકા કથિયલ કહૂં, તો પિયા વતન સુધ ક્યોં હોએ ॥ ૧૧ ॥

પરમાત્માની આ વણ-કથી વાત (ગૂઢ વાતો) હજી સુધી કોઈએ પણ કહી નથી. કોઈની કહેલી વાતો જ હું કહું તો બ્રહ્મધામની સુધ કેવી રીતે થશે ?

કેતેક ઠોરોં સોહાગની, તિન સબ ઠોરોં ઉજાસ ।
પર જબ ઈત થેં જોત પસરી, તબ ઓ લે ઉઠસી પ્રકાસ ॥ ૧૨ ॥

બ્રહ્માત્માઓ જ્યાં જ્યાં છે તે બધાં સ્થાનોમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે. પરંતુ હવે અહીંથી (મારા દ્વારા) તારતમ જ્ઞાનનાં કિરણો ફેલાવા લાગ્યાં તેથી હવે આ પ્રકાશને ગ્રહણ કરીને તેઓ જાગ્રત થશે.

કોઈ દિન રાખત હોં ગુઝ, સો ભી સૈયોં કે સુખ કાજ ।
જબ સૈયાં સબે મિલીં, તબ રહે ના પકરયો અવાજ ॥ ૧૩ ॥

આ બ્રહ્મજ્ઞાનને થોડા દિવસો સુધી ગુપ્ત રાખ્યું તે પણ બ્રહ્માત્માઓના સુખને માટે જ હતું. જ્યારે બધા બ્રહ્માત્માઓ એકત્ર થશે ત્યારે તેમનો અવાજ (ગર્જના) રોકી શકાશે નહિ.

ક્યોં રહે પ્રકાસ પકરયો, એહ જોત અતિ જોર ।
જબ સબ ઉજાલા ઈત આઈયા, તબ ગઈ રૈન ભયો ભોર ॥ ૧૪ ॥

આ જ્ઞાનની જ્યોતિ ખૂબ પ્રખર છે તેથી તેને કેવી રીતે રોકી શકાય ? જ્યારે એનો પ્રકાશ જાગણીના બ્રહ્માંડમાં ફેલાઈ ગયો ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થયો અને બ્રહ્મજ્ઞાનના પ્રભાતનો ઉદય થયો.

મેં અબલા અરધાંગ હોં, પિઉ કી પ્યારી નાર ।
સબ જગાઉં સોહાગની, તબ મુઝે હોએ કરાર ॥ ૧૫ ॥

હું પ્રિયતમ ધણીની પ્યારી અંગના છું. જ્યારે હું બધાય સોહાગી આત્માઓને જગાડી દઈશ ત્યારે મને શાંતિ થશે.

સૈયોં કો વતન દેખાવને, ઉલસત મેરે અંગ ।
કરને બાત ખસમ કી, માવત નહીં ઉમંગ ॥ ૧૬ ॥

સુંદરસાથને પરમધામનાં દર્શન કરાવવા માટે મારું હૃદય ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યું છે. પરમધામની ચર્ચા કરવા માટે મારો ઉમંગ મારાં અંગોમાં સમાતો નથી.

નએ નએ રંગ સોહાગની, આવત હું સિરદાર ।
ખેલ જો હોસી જાગની, નાહી ઈન સુખ કો પાર ॥ ૧૭ ॥

બધા શિરોમણિ સોહાગી આત્માઓ નવો-નવો ઉમંગ લઈને આવી રહ્યા છે. જ્યારે જાગણીરાસ થશે ત્યારે આ સુખનો કોઈ પાર નહિ રહે.

જો પિઉ પ્યારી આવત, તાકો ગુઝ રાખોં ઉજાસ ।
બાટ દેખોં ઔર સૈયન કી, સખ મિલ હોસી વિલાસ ॥ ૧૮ ॥

ઘણીની પ્યારી અંગનાઓ જે જાગ્રત થઈ રહી છે, તેમનાથી પણ આ ઉમંગ છુપાવી રાખું છું. હું બીજા આત્માઓની રાહ જોઈ રહી છું, કારણ કે બધાં મળવાથી જ અધિક આનંદ-વિલાસ થાય.

એ ઉજાસ ઈન ભાંત કા, જો કબૂં નિકસી કિરન ।
તો પસરસી એક પલ મેં, ચારોં તરફોં સખ ધરન ॥ ૧૯ ॥

તારતમ જ્ઞાનનો આ પ્રકાશ આ પ્રકારનો છે, જ્યારે પણ તેનાં કિરણો ફૂટી નીકળશે ત્યારે તે પલભરમાં ધરતીમાં ચારે તરફ ફેલાઈ જશે.

બાત બડી ઈન ખસમ કી, સો ક્યોં કર ઢાપું અબ ।
સુખ લેને કો યા સમે, પીછે દુનિયાં મિલસી સખ ॥ ૨૦ ॥

ધામઘણીની બ્રહ્મલીલાની વાતો ઘણી મહત્ત્વની છે. હવે તેને કેવી રીતે છુપાવી શકાશે ? આ જાગણીલીલામાં અખંડ સુખ પ્રાપ્ત કરવું છે. પછી તો આખી દુનિયા આના તરફ ઉન્મુખ થઈ જવાની છે.

એ પ્રકાસ જો પીઉ કા, ટાલે અંદર કા ફેર ।
યાહી સખદ કે સોર સે, ઉડ જાસી સખ અંધેર ॥ ૨૧ ॥

પૂર્ણ બ્રહ્મનો આ પ્રકાશ અંતરની બધી ભ્રાંતિઓને મટાડી દેશે. આ શબ્દોના શોરથી અજ્ઞાનરૂપી બધો અંધકાર દૂર થઈ જશે.

ઔર બેર અબ કછૂ નહીં, ગયો તિમર સખ નાસ ।
હોસી સખ મેં આનંદ, ચૌદે તબક પ્રકાસ ॥ ૨૨ ॥

હવે વધુ વિલંબ નહિ થાય. હવે તો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે. હવે ચૌદેય લોકમાં તારતમ જ્ઞાનનો આ પ્રકાશ ફેલાઈ જવાથી સહુને અખંડ સુખ, અખંડ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રકરણ ૧૦ ચોપાઈ ૨૨૬

સોહાગનિયોંકે લક્ષણ

પાર વતન જો સોહાગની, તાકી નેક કહૂં પેહેયાન ।
જો કદી ભૂલી વતન, તો ભી નજર તહાં નિદાન ॥ ૧ ॥

અખંડ પરમધામના સોહાગણ આત્માઓની સહેજ પિછાણ અહીં કરાવવામાં આવે છે. તેઓ કદાચ

પરમધામને ભૂલી પણ જાય તેમ છતાં તેમની અંતર્દષ્ટિ તો ત્યાં જ લાગેલી રહે છે.

આસક પ્યારી પીઉ કી, કોઈ પ્રેમ કહો બિરહિન ।

તાએ કોઈ દરદન કહો, એ લછન સોહાગિન ॥ ૨ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં ચરણોમાં અનુરાગ ધરાવનારા (આશિક) પ્રિય આત્માઓને વિરહી કહીએ કે પ્રેમની પ્રતિમૂર્તિ કહીએ અથવા તેમને કોઈ વિયોગી દર્દી કહે, આ બધાં સોહાગણોનાં લક્ષણ છે.

રૂહ ખસમ કી ક્યોં રહે, આપ અપને અંગ બિન ।

પર પકરી પિયા ને અંતર, નાતો રહે ના તન ॥ ૩ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માની અંગનાઓ (આત્માઓ) પોતાના અંગી (પરમાત્મા) વગર કેવી રીતે રહી શકશે ? ધામધણીએ પણ તેમને અંતરમાં પ્રેરણા આપીને ઊભી કરી છે. નહિ તો તેમનું શરીર ટકી જ શક્યું ન હોત.

ઉપર કાહૂં ના દેખાવહીં, જો દમ ના લે સકે ખિન ।

સો પ્યારી જાને યા પિયા, યા વિધ અનેક લછન ॥ ૪ ॥

તેઓ પોતાની વિરહ વ્યથાને બહાર પ્રગટ કરતી નથી. પરંતુ ભિતરથી તો ક્ષણમાત્ર માટે પણ પોતાના પ્રિયતમ ધણી વગર શ્વાસ સુધ્ધાં લઈ શકતી નથી. ધણીની વિરહવેદનાને યા તો તેઓ સ્વયં જાણે છે અથવા પછી ધામધણી જાણે છે. આમ વિરહિણીનાં અનેક લક્ષણો છે.

આકીન ના છુટે સોહાગની, જો પરે અનેક વિધન ।

પ્યારી પીઉકે કારને, જીવકો ના કરે જનત ॥ ૫ ॥

સાંસારિક વિધ્નો અનેક આવવા છતાં પણ સોહાગણોનો વિશ્વાસ પોતાના ધણી પ્રત્યે ઘટતો નથી. આવા વિરહી આત્માઓ પોતાના ધણીને પામવાને માટે દેહની પણ ચિંતા કરતા નથી.

રેહેવેં નિરગુન હોએ કે, ઔર આહાર ભી નિરગુન ।

સાફ દિલ સોહાગની, કબહૂં ના દુખાવે કિન ॥ ૬ ॥

સોહાગણોની રહેણીકરણી, આહારવિહાર, બધું નિર્ગુણ (સાદું) હોય છે. આવા નિર્મળ હૃદયવાળી સોહાગણો ક્યારેય પણ કોઈના હૃદયને આઘાત પહોંચાડતી નથી.

ઓ ખોજે અપને આપ કો, ઔર ખોજે અપનોં ઘર ।

ઔર ખોજે અપને ખસમ કો, ઔર ખોજે દિન આખર ॥ ૭ ॥

તેઓ પોતાને ઓળખવા માટે શોધ કરે છે અને પોતાના ઘર-પરમધામ તેમજ પોતાના ધણી પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા તથા આત્મ-જાગૃતિની ઘડીની ખોજમાં રહે છે.

ખોજ સોહાગિન ના થકે, જોલોં પાર કે પારે પાર ।

નિત ખોજે ચરની ચહે, નએ નએ કરે બિચાર ॥ ૮ ॥

જ્યાં સુધી તેમને ક્ષર-અક્ષરથી પર અક્ષરાતીતની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ત્યાં સુધી તેઓ ખોજ કરવામાં થાકતા નથી. તેઓ દરરોજ ખોજ કરતા કરતા જ્ઞાનની સીડીઓ ચઢે છે અને નવા નવા વિચારો કરે છે.

ખોજ ખોજ ઔર ખોજહીં, આદ કે આદ અનાદ ।

પલ પલ સબદ પ્રકાસ હી, શ્રવનોં એહી સ્વાદ ॥ ૯ ॥

ખોજ કરતા આ આત્માઓ આદિ (સંસાર)થી માંડીને અનાદિ (પરમધામ) સુધીની ખોજ કરે છે. પ્રત્યેક પળે પોતાના ધણીના ગુણાનુવાદ સાંભળવામાં જ તેને આનંદ (સ્વાદ) આવે છે.

સોહાગિન તોલોં ખોજ હી, જોલોં પાઈએ પીઉ વતન ।

પીઉ વતન પાએ બિના, બિરહા ન જાએ નિસદિન ॥ ૧૦ ॥

જ્યાં સુધી ધામધણીની પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી એ સોહાગણો શોધતી રહે છે. પરમધામને પ્રાપ્ત કર્યા વિના રાત-દિવસ વિરહ તેમનાથી છૂટવાનો નથી.

ઓતો આગે અંદર ઉજલી, છિન છિન હોત ઉજાસ ।

દેહ ભરોસા ના કરે, પિયા મિલનકી આસ ॥ ૧૧ ॥

પહેલેથી જ આ આત્માઓનું હૃદય નિર્મળ-હોય છે અને પોતાના ધણીનું સ્મરણ કરવાથી તે દિવસે-દિવસે વધુને વધુ પ્રકાશિત થતું જાય છે. પિયામિલનની આશામાં આ આત્માઓ પોતાના દેહ સુધ્ધાંની પરવા કરતા નથી.

બિયાર બિયાર બિયારહીં, બેધે સકલ સંધાન ।

રોમ રોમ તાએ ભેદહીં, સત સબદ કે બાન ॥ ૧૨ ॥

તેઓ વિચાર કરતા વિચારના ઊંડાણ સુધી પહોંચે છે. પોતાના પિયુનાં સત્યવચન (શબ્દ) તેમના સાંધેસાંધાને વીંધી નાખીને તેમના રોમે રોમને છેદી નાખે છે.

પાર વતન કે સબદ, અંગમેં જો નિકસે ફૂટ ।

ગલિત ગાત સબ ભીગલ, પિયા સબદેં હોએ ટૂક ટૂક ॥ ૧૩ ॥

પરમધામને લગતા શબ્દોનો જો તેમના મુખથી ઉચ્ચાર થાય તો તેમનું શરીર દ્રવિત થઈ જાય છે. તેઓ પોતાના ધણીના શબ્દોમાં પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દે છે.

છિન ખેલે છિન મેં હંસે, છિન મેં ગાવેં ગીત ।

છિન રોવેં સુધ ના રહે, એહી સોહાગિન કી રીત ॥ ૧૪ ॥

તેઓ ક્ષણમાં પોતાને પિયુ સાથે રમતી અનુભવ કરે છે તો ક્ષણમાં હસતી પોતાના ધણીના ગુણાનુવાદ ગાય છે. બીજી ક્ષણે તે રડે પણ છે. તેને કોઈ પ્રકારની સુધ હોતી નથી. વાસ્તવમાં સોહાગણોની આવી રીત જ છે.

પીઉ બાતેં ખેલેં હંસેં, ગીત પીયા કે ગાએ ।

રોવેં ઉરઝેં પીઉ કી, બાતનસોં મુરછાએ ॥ ૧૫ ॥

સોહાગણો પોતાના પિયુની વાતો કરતી વખતે ક્યારેક રમતી હોય છે, ક્યારેક રડતી હોય છે, ક્યારેક હસે છે અને ક્યારેક પિયુનાં જ ગીત ગાય છે. પ્રિયતમના વિરહમાં ક્યારેક રડે છે, વિલાપ કરે છે, તો ક્યારેક પિયુની વાત કહેતાં મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે.

સોહાગીન બિરહા ના સહે, જબ જાહેર હુએ પીઉ ।

સોહાગીન અંગ જો પીઉ કો, પીઉ સોહાગિન અંગ જીઉ ॥ ૧૬ ॥

પોતાના પ્રિયતમ ધણીની પિછાણ પ્રાપ્ત થતાં સોહાગણો તેમનો વિયોગ સહન કરી શકતી નથી, કારણ કે તેઓ પ્રિયતમ ધણીની અંગનાઓ છે તથા પ્રિયતમ ધણી તેમનાં અંગ છે. (આમ આત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ સંબંધ છે.)

જોલોં પીઉ સુધ ના હુતી, તો સોહાગિન અંગ મેં પીઉ ।

જબ પિયા જાહેર હુએ, તબ લે ખડી અંગ જીઉ ॥ ૧૭ ॥

જ્યાં સુધી સોહાગણને પોતાના ધણીની સુધ નહોતી ત્યાં સુધી તેના હૃદયમાં ધણીનો વાસ હતો. જ્યારે તેને ધણીની પિછાણ થઈ તો તે ધણી પ્રત્યે સમર્પિત થવા માટે તત્પર થઈ ગઈ.

જો હોએ સૈયાં સોહાગની, સો નિરખો અપને નિસાન ।

બચન કહે મેં જાહેર, સોહાગનિયોં પેહેચાન ॥ ૧૮ ॥

જેઓ પરમધામના સોહાગી આત્માઓ છે, તેઓ આ લક્ષણોની પિછાણ કરી લે. મેં સોહાગણોની પિછાણનાં લક્ષણો આ રીતે પ્રગટ કર્યા છે.

બોહોત નિસાની ઔર હેં, પ્રેમ સોહાગિન ગુઝ ।

જબ સૈયાં જાહેર હુઈ, તબ હોસી સબોં સુઝ ॥ ૧૯ ॥

સોહાગણોના પ્રેમનાં આવાં બીજાં પણ અનેક ગુણલક્ષણો છે. જ્યારે બ્રહ્માત્માઓ જ સ્વયં પ્રગટ થઈ ગયા છે, તો બધાંને આ લક્ષણોની સુધ થશે.

તુમ હો સૈયાં સોહાગની, એ સમઝ લીજો દિલ બુઝ ।

જબ સૈયાં ભેલી ભઈ, તબ હોસી બડા ગુઝ ॥ ૨૦ ॥

હે સુંદરસાથજી ! તમે સોહાગી આત્માઓ છો. આ વાત દિલથી સમજી લો. જ્યારે બધા બ્રહ્માત્માઓ એકત્ર થશે, ત્યારે આ ગુહ્ય વાતો પર ચર્ચા થશે.

એ સબદ જો કેહેતી હોં, સો કારન સબ સૈયન ।

સો સોહાગિન ઢાંપી ના રહે, સુનતે એહ બચન ॥ ૨૧ ॥

મેં આ વચનો સહુ સુંદરસાથ માટે કહ્યાં છે. તેથી આ વચનો સાંભળીને કોઈ પણ સોહાગણ ધૂપી રહેશે નહિ.

એ સબદ સુન સોહાગની, રેહે ના સકે એક પલ ।

તામેં મૂલ અંકૂર કો, રેહે ના પકર્યો બલ ॥ ૨૨ ॥

આ વચનો સાંભળીને કોઈપણ સોહાગણ પળભર માટે પણ પોતાના ધણીથી અલગ રહી શકે નહિ. પરમધામના મૂળ સંબંધને કારણે તેમની આવેશ શક્તિને કોઈ પણ રીતે પકડી શકાતી નથી.

જબ ખસમકી સુધ સુની, તબ રેહે ના સોહાગિન ।

ખ્વાબી દમ ભી ના રેહે, તો ક્યોં રેહે સૈયાં ચેતન ॥ ૨૩ ॥

પોતાના ધણીની પિછાણની વાત સાંભળીને સોહાગણોથી રહેવાતું નથી. જ્યારે દુનિયાના જીવો

પણ પ્રિયતમની વાત સાંભળીને રહી શકતા નથી, તો બ્રહ્મધામના આત્માઓ પોતાના ધણી વિના ભલા કેવી રીતે રહી શકે ?

મેં તુમકો ચેતન કરું, એહી કસોટી તુમ ।

યા વિધ સબ સૈયન કા, તસીહા લેવે ખસમ ॥ ૨૪ ॥

હે સુંદરસાથજી ! હું તમને સચેત કરી રહ્યો છું કે આ તમારી કસોટી છે. આ રીતે બધા બ્રહ્માત્માઓની પરીક્ષા સ્વયં ધામધણી લઈ રહ્યા છે.

જો હુકમ સિર લેએકે, ઉઠી ના અંગ મરોર ।

પિયા સૈયાં સબ દેખહીં, તુમ ઈસક કા જોર ॥ ૨૫ ॥

જે આત્માઓ પોતાના ધણીની આજ્ઞા માથે ચડાવીને આળસ ખંખેરીને ઊઠતા નથી, તેમના પ્રેમની ક્ષમતા અન્ય આત્માઓ અને સ્વયં ધામધણી જોઈ રહ્યા છે.

જો સુનકે દૌડી નહીં, તો હાંસી હૈ તિન પર ।

જૈસા ઈસક જિન પેં, સો અબ હોસી જાહેર ॥ ૨૬ ॥

જે આ વચનો સાંભળવા છતાં પરમાત્મા પ્રત્યે ઉત્સુક થતા નથી તેમની હાંસી થશે. જેમની પાસે જેટલો પ્રેમ હશે તે હવે પ્રગટ થશે.

જો ઈસક લે મિલસી, સો લેસી સુખ અપાર ।

દરદ બિના દુખ હોએસી, સો જાનોં નિરધાર ॥ ૨૭ ॥

જે પ્રેમી થઈને ધણીને મળશે તે અપાર સુખ પ્રાપ્ત કરશે. એ નક્કી સમજો કે ધણીના વિરહની પીડા ન થતાં નક્કી દુઃખ જ થશે.

જો કિને ગફલત કરી, જાગી નહીં દિલ દે ।

સો ઈત લોક અલોક કો, કછૂ ન લાહા લે ॥ ૨૮ ॥

જો કોઈ આત્મા બેપરવા થઈને ધ્યાનપૂર્વક જાગશે નહિ તે અહીં સંસાર (લોક)માં અને પરમધામ (અલોક)માં કોઈ પણ લાભ લઈ શકશે નહિ.

લાહા તો ના લેવહીં, પર સામી હાંસી હોએ ।

અબ એ હાંસી સોહાગની, જિન કરાઓ કોએ ॥ ૨૯ ॥

તે લાભ તો લઈ શકશે નહિ અને તેની હાંસી તો જરૂર થવાની. તેથી હે સોહાગી આત્માઓ ! હવે તમે તમારી આ રીતે હાંસી (મશ્કરી) કરાવો નહિ.

જિન ઉપજે સૈયન કો, ઈન હાંસી કા ભી દુખ ।

એ દુખ બુરા સોહાગની, જો યાદ આવે મિને સુખ ॥ ૩૦ ॥

બ્રહ્માત્માઓને આ રીતે હાંસી-મજાકનું પણ દુઃખ ન થાય તે માટે હું આ બધું કહી રહ્યો છું. પરમધામનાં અખંડ સુખો વચ્ચે આ સંસારમાં ભૂલી જવાનું દુઃખ જો યાદ આવે તો તે ઘણું ખરાબ થશે.

એ દુખ તો નેહેયે બુરા મેરી સૈયોંપેં સહ્યો ન જાએ ।

જો કદી હાંસી ના કરે, પર જિન હિરદે ચઢ આએ ॥ ૩૧ ॥

નક્કી આ દુઃખ ઘણું ખરાબ છે. જો તે મારા સુંદરસાથ ઉપર આવીને પડશે તો તે મારાથી સહન નહિ થાય. પરમધામમાં જાગ્રત થતાં શ્રીરાજજી તમારી હાંસી ન પણ કરે, તો ય આ વાત તમારા હૃદયમાં આવવી જોઈએ.

જિન જુબાં મેં દુખ કહું, સોએ કરું સત ટૂક ।

પર એ દુખ જિન તુમેં લાગહીં, તો મેં કરત હો કૂક ॥ ૩૨ ॥

જે જિહ્વાથી હું “તમને દુઃખ થશે” એમ કહું છું તેને પણ કાપીને તેના સો ટુકડા કરી નાખું. પરંતુ તમને આ દુઃખ કદાપિ સ્પર્શ ન કરે તે માટે હું વારંવાર પોકાર પાડું છું.

જો દુખ મેરી સૈયોં કો, તબ સુખ કેસા મોહે ।

હમ તુમ એક વતન કે, અપની રૂહ નહીં દોએ ॥ ૩૩ ॥

જો મારા સુંદરસાથને દુઃખ થશે તો મને ક્યાંથી ચેન પડશે ? કારણ કે હું અને તમે એક જ ઘર-પરમધામનાં છીએ. આપણા આત્માઓ અલગ-અલગ નથી.

પ્રકરણ ૧૧ ચોપાઈ ૨૫૮

ભી કહું મેરી સૈયન કો, જો હેં મૂલ અંકૂર ।

સો નિજ વતની સોહાગની, પિયા અંગ નિજ નૂર ॥ ૧ ॥

જેમનો પરમધામ સાથે મૂળ સંબંધ છે, તે આત્માઓને હું ફરીથી કહી રહી છું. તેઓ પરમધામના સોહાગી આત્માઓ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્માનાં અંગભૂત છે અને તેમનાં જ કિરણો છે.

પાર પુરષ પિયા એક હેં, દૂસરા નાહીં કોએ ।

ઔર નાર સબ માયા, યામેં ભી વિધ દોએ ॥ ૨ ॥

પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વયં એક છે. વસ્તુતઃ તેમના સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહિ. બાકી તો બધું માયા છે. આ માયામાં પણ બે પ્રકારના જીવો છે.

જો રૂહ અસલૂ ઈસ્વરી, દૂજી રૂહ સબ જહાન ।

પર રૂહ ન્યારી સોહાગની, સો આગે કહુંગી પેહેયાન ॥ ૩ ॥

આ સંસારમાં ઉચ્ચ કોટિના જીવો ઈશ્વરી સૃષ્ટિ મનાય છે. બીજા જીવો બધા સ્વપ્નના કહેવાય છે. બ્રહ્માત્માઓ એ બંનેથી ભિન્ન છે. તે બધાની ઓળખાણ આગળ ઉપર બતાવીશું.

સૈયાં સુખ નિજ વતની, ઈસ્વરી કો સુખ ઔર ।

દુની ભી સુખ હોસી સદા, આગે કહુંગી તીનોં ઠૌર ॥ ૪ ॥

પરમધામનું અસલ સુખ બ્રહ્માત્માઓનું છે. ઈશ્વરી સૃષ્ટિનું સુખ તેમનાથી ભિન્ન છે. સ્વપ્નના જીવોને પણ અખંડ સુખ પ્રાપ્ત થશે. આ ત્રણેનું વિવરણ આગળ આપીશું.

એ લઇન સૈયાં અંકૂરી, જો હોસી ઈન ઘર ।
એ બચન વતની સુનકે, આવત હેં તતપર ॥ ૫ ॥

જે પરમધામના આત્માઓ છે તેમનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેઓ પરમધામની વાતો સાંભળતાં જ ધામના માર્ગ પર તત્કાળ આવી જાય છે.

અટક રહ્યા સાથ આધા, જિનોં ખેલ દેખન કા પ્યાર ।
એ ક્રિયા મૂલ ઈન ખાતર, જો હેં તામસિયાં નાર ॥ ૬ ॥

વ્રજ અને રાસની લીલાઓ જોયા પછી અડધી (તામસી) સખીઓના મનમાં સાંસારિક ખેલ જોવાની ઈચ્છા બાકી રહી. તેથી તેમની સુરતાઓ સંસારમાં અટકી રહી. વસ્તુતઃ જાગણી બ્રહ્માંડની સંરચના મૂલતઃ આ તામસી સખીઓ માટે જ થઈ છે.

ભૂલ ગઈયાં ખેલ મેં, જો સૈયાં હેં સમરથ ।
પ્રકાસ પિઠિ કા મુઝ પેં, કેહે સમઝાઠિ અરથ ॥ ૭ ॥

પરમધામના સમર્થ આત્માઓ પણ આ ખેલમાં આવીને પોતે ભૂલા પડી ગયા છે. મારી પાસે ધામધણીનો પ્રકાશ છે, તેના દ્વારા હું આવા બધા આત્માઓને પરમધામનું જ્ઞાન સમજાવીશ.

સખન કો ભેલી કરું, દ્રઢ કર દેઊં મન ।
ખેલ દેખાઊં ખોલ કે, જિન વિધ એ ઉતપન ॥ ૮ ॥

હું બધી બ્રહ્મસૃષ્ટિઓને એકત્ર કરીને તેમના મનને દ્રઢ કરી દઉં તેમજ જે રીતે ખેલ ઉત્પન્ન થયો છે, તેનું રહસ્ય પણ સ્પષ્ટ કરી દઉં.

એ ખેલ હેં જોરાવર, બડો સો રચિયો છલ ।
એ તબ જાહેર હોએસી, જબ કાઢ દેખાઊં બલ ॥ ૯ ॥

આ છળરૂપી માયાવી ખેલ ઘણો જ શક્તિશાળી છે. હું જ્યારે તેના રહસ્યને ખોલીને બતાવીશ ત્યારે તેનું રૂપ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

તુમ નાહીં ઈન છલ કે, છલ કો જોર અમલ ।
સાંચી કો ઝૂઠી લગી, એસો છલ કો બલ ॥ ૧૦ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! તમે આ છળ-માયાની સૃષ્ટિ નથી. માયાનો નશો તો ઘણો પ્રબળ છે. વસ્તુતઃ સત્ય આત્મા પર મિથ્યા માયાનો પ્રભાવ પડી ગયો છે, અને આ જ તો આ માયાની શક્તિ છે.

તુમ આઈયાં છલ દેખને, ભિલ ગૈયાં માંહેં છલ ।
છલ કો છલ ન લાગહીં, ઓ લેહેરી ઓ જલ ॥ ૧૧ ॥

તમે આ છળ પ્રપંચયુક્ત જગતને માત્ર જોવા માટે જ આવ્યા છો, પરંતુ આ ખેલ (નાટક)નાં પાત્ર બનીને આમાં ભળી ગયાં છો. ખેલના જીવોને તો આ માયા છળરૂપ લાગતી નથી, કારણ કે તેઓ તો મોહજળના તરંગો માત્ર છે.

એ ઝૂઠી તુમકો લગ રહી, તુમ રહે ઝૂઠી લાગ ।
એ ઝૂઠી અબ ઉડ જાએસી, દે જાસી ઝૂઠા દાગ ॥ ૧૨ ॥

આ જુઠી માયા તમે સત્ય આત્માઓને પણ પ્રભાવિત કરે છે અને તમે પણ એમાં નિમગ્ન થઈ

ગયાં છો. હવે તારતમ જ્ઞાનના પ્રભાવથી આ જુકો ખેલ તો ઊડી જશે, પરંતુ પરમધામના આત્માઓને વિસ્મૃતિનું કલંક લાગ્યું રહેવાનું.

હાંસી હોસી અતિ બડી, જિન દેઓ મોહે દોસ ।

કમી કેહે મેં ના કરું, પર તુમેં છલ હુઆ સિરપોસ ॥ ૧૩ ॥

ત્યારે શ્રી રાજજી સમક્ષ તમારી ઘણી હાંસી થશે. તે વખતે મને દોષ દેશો નહિ. મેં તમને સમજાવવામાં કોઈ કસર રાખી નથી. પરંતુ આ માયા તમારા મસ્તકથી લઈને પગ સુધી જુકું આવરણ બની ગઈ છે.

માંગ લિયા ખસમ પેં, એ છલ તુમ દેખન ।

જો કદી ભૂલિયાં છલ મેં, તો ફેર ન આવે એ દિન ॥ ૧૪ ॥

તમે ધામધણી પાસે આ દુઃખ (છળ) રૂપી ખેલ જોવાને માટે માગ્યો હતો. જો તમે આ છળમાં આવીને ધામધણીને જ ભૂલી જાવ તો એમને પિછાણવાનો આવો મહત્વપૂર્ણ દિવસ પછી ક્યારેય નહિ આવે.

તુમ મુખ નીચા હોએસી, આગૂં સૈયાં સબન ।

એ હાંસી સત ઠૌર કી, કોઈ સૈયાં કરાઓ જિન ॥ ૧૫ ॥

જો તમે એ બધી વાતોને ભૂલી જશો તો શ્રી રાજજી અને અન્ય બ્રહ્માત્માઓ સમક્ષ તમારું મોં પડી ગયેલું હશે. હે આત્માઓ ! સત્ય પરમધામમાં આવી પોતાની હાંસી થવા ન દેશો.

દુખ લે ચલસી ઈત થેં, નહીં આવન દૂજ બેર ।

તિન ક્યોં મુખ ઊંચા હોએસી, જો પીઉસોં બૈઠી મુખ ફેર ॥ ૧૬ ॥

જો આ જગતમાંથી ચાલતી પકડતી વખતે વિસ્મૃતિનું દુઃખ સાથે લઈ જશો તો તેનાથી મુક્ત થવા ફરીથી અહીં આવવું નહિ પડે. અહીં પ્રિયતમથી જે આત્માઓ વિમુખ રહ્યા છે, તેમનું પરમધામમાં મસ્તક ઊંચું કેમ કરીને રહેશે ?

તુમેં સુધ પીઉ ના આપકી, ના સુધ અપનોં ઘર ।

નાહી સુધ ઈન છલ કી, સો કર દેઉં સબ જાહેર ॥ ૧૭ ॥

તમને ન તો પોતાના ધણીની સુધ છે અને ન તો પોતાની પિછાણ છે. ન તો આપણા મૂળ ઘર પરમધામની સુધ છે અને ન તો આ છળની સુધ છે. તેથી હવે હું તમને બધું સ્પષ્ટ કરી દઉં.

મેં દેખાઉં તિન વિધ, જ્યોં હોએ પેહેયાન છલ ।

જબ તુમ છલ પેહેયાનિયાં, તબ ચલે ન યાકો બલ ॥ ૧૮ ॥

હું તમને એવી રીતે બધું સ્પષ્ટ કરી દઉં કે જેથી તમને છળરૂપી માયાની પિછાણ થઈ જાય. જ્યારે તમે માયાને પિછાણી લેશો ત્યારે તમારા ઉપર માયાનો કોઈ પ્રભાવ (જોર) પડશે નહિ.

અબ દેખો યા છલ કો, જો દેખન આઈયાં એહ ।

પ્રકાસ કરું ઈન ભાંત કા, જ્યોં રેહેવે નહં સંદેહ ॥ ૧૯ ॥

તમે આ માયાવી જગત જોવાને આવ્યાં છો, તેને બરાબર જોઈ લો. હું તમારા હૃદયને એવું તો પ્રકાશિત કરું કે જેથી તમારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ ન રહે.

અંધેર સબ ઉડાએ કે, સબ છલ કરું જાહેર ।
ખોલું કમાડ કલ કુલફ, અન્તર માંહે બાહેર ॥ ૨૦ ॥

અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને ઉડાવીને આ માયાના રહસ્યને સ્પષ્ટ કરી દઉં. તમારી ભીતર અને બહારનાં આવરણોને દૂર કરીને તમારી બુદ્ધિનાં દ્વાર પર લાગેલાં તાળાંઓને હું ખોલી નાખું છું.

પ્રકરણ ૧૨ ચોપાઈ ૨૭૯

ખેલકે મોહરોંકો પ્રકરણ

અબ નિરખો નીકે કર, એ જો દેખન આઈયાં તુમ ।
માગ્યા ખેલ હિરસ કા, સો દેખલાવેં ખસમ ॥ ૧ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ, તમે માયાજન્ય વિશ્વને જોવા માટે અહીં આવ્યા છો, તેને બરાબર જોઈ લો. તમે ચાહીને ખેલ જોવાની ઈચ્છા કરી હતી. તેને પરમધામમાં બેઠાં બેઠાં પ્રિયતમ ધણી બતાવી રહ્યા છે.

ભોમ ભલી ભરથખંડ કી, જહાં આઈ નિધ નેહેયલ ।
ઔર સારી જિમી ખારી, ખારે જલ મોહ જલ ॥ ૨ ॥

આખા જગતમાં ભારત ભૂમિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે એમાં પરમધામની અવિનાશી નિધિ પ્રગટ થઈ છે. બાકીનું બધું જગત ખારું છે. આ આખો ભવસાગર (મોહજળ) પણ ખારો કહેવાય છે.

ઈત બોએ બૃખ હોત હે, તાકો ફલ પાવે સબ કોએ ।
બીજ જૈસા ફલ તૈસા, ક્રિયા જો અપના સોએ ॥ ૩ ॥

અહીં કર્મનાં જેવાં બી રોપવામાં આવે છે, તેનાં ફળ દરેકને મળે છે. અહીંની વિશેષતા એ છે કે જે જેવાં બી રોપે છે તેવું ફળ તેને મળે છે.

ઈનમેં જો ઠૌર અવલ, જાકો નામ નૌતન ।
જહાં આએ ઉદે હુઈ, નેહેયલ બાત વતન ॥ ૪ ॥

આ ભારત ભૂમિમાં પણ જે સર્વોત્તમ સ્થાન છે તેને નવતનપુરી કહેવામાં આવી છે. અહીં અખંડ પરમધામની નિધિ (અવિનાશી જ્ઞાન) તારતમરૂપે પ્રગટ થયું છે.

એહ ખેલ તુમ માંગિયા, સો ક્રિયા તુમ ખાતર ।
એ વિધ સબ દેખાએ કે, પીછે કહું વતન આખર ॥ ૫ ॥

હે બ્રહ્મપ્રિયાઓ, તમે જાતે જ આ ખેલની ઈચ્છા કરી હતી. તેથી કરીને ધણીએ તેની રચના કરી છે. એ રીતે બધી વાતો તમને સમજાવીને અંતે પરમધામની વાત કરીશ.

મોહોરે સબ જુદે જુદે, જુદી જુદી મુખ બાંન ।
ખેલે મન કે ભાવતે, સબ આપ અપની તાંન ॥ ૬ ॥

આ જગતના ખેલમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં ખેલના પાત્ર રૂપે જીવ ભટકે છે. બધાની વાત અલગ અલગ છે અને બધા પોતપોતાના તાનમાં મસ્ત છે.

સ્વાંગ કાછે જુદે જુદે, જુદે જુદે રૂપ રંગ ।
ચલે આપ ચિત ચાહતે, ઓર રહે ભેલે સંગ ॥ ૭ ॥

આ સંસારમાં ઘણા લોકો અનેક વેશ સજીને જુદા જુદા રંગોમાં રંગાઈને ધૂમતા ફરતા રહે છે. આ પ્રકારે બધા એક સાથે એક સમૂહમાં રહેતા હોવા છતાં પોતપોતાની ઈચ્છાનુસાર વર્તે છે.

અનેક સેહેર બાજાર ચોટે, ચોક ચોવટે અનેક ।
અનેક કસબી કસબ કરતે, હાટ પીઠ બસેક ॥ ૮ ॥

આ જગતમાં જેમ અનેક શહેર, બજાર, દુકાનો, ચાર રસ્તાઓ અને ચોક બનેલા છે, અનેક કારીગરો કારીગરી કરે છે, નગરોમાં દૈનિક, અઠવાડિક અને વાર્ષિક હાટડીઓ અને પીઠ જોવા મળે છે. એવી રીતે અનેક મતમતાંતરવાળા લોકોએ ધર્મને વ્યવસાય બનાવી દીધો છે.

ભેષ સારે બનાએ કે, કરે હોહોકાર ।
કોઈ મિને આહાર ખાએ, કોઈ ખાએ અહંકાર ॥ ૯ ॥

આ રીતે વિવિધ પ્રકારના વેશ સજીને લોકો પોતપોતાની રીતે શોરબકોર કરે છે, કોઈ આહારનું સેવન કરે છે, કોઈ અહંકારી બની અહંકારનું જ સેવન કરે છે.

વિધ વિધ કે ભેષ કાછે, સારે જાન પ્રવીન ।
વરન ચારોં ખેલેં ચિત દે, નાહિન કોઈ મતહીન ॥ ૧૦ ॥

વિવિધ પ્રકારની વેશભૂષા કરીને આ લોકો પોતાને પ્રવીણ સમજે છે. આ ખેલમાં ચારેય વર્ણ (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર)ના લોકો મદમસ્ત બનીને ખેલ ખેલી રહ્યા છે. તેમાંથી કોઈ પોતાને બુદ્ધિહીન માનતા નથી.

પઢે ચારોં વિદ્યા ચોદે, હુએ વરન વિસ્તાર ।
આપ ચંગી સબ દુનિયાં, ખેલત હેં નર નાર ॥ ૧૧ ॥

ચારેય વર્ણના લોકો ચોદ વિદ્યાઓ ભણીને પોતપોતાના વર્ણવિસ્તારવામાં મંડી પડ્યા છે. આમ આખી દુનિયામાં બધાં નર અને નારી પોતાને શ્રેષ્ઠ માનીને પોતપોતાની મસ્તીમાં રમે છે. ચચોદ વિદ્યાઓમાં ચાર વેદો (ઋગ્, યજુઃ, સામ, અથર્વ), છ વેદાંગો (શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ), મીમાંસા, ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ (અથવા નૃત્ય, સંગીત, વિદ્યાભ્યાસ, સિવણ, ગૃહ સજાવટ, ભાષાઓ શીખવી, શસ્ત્રો બનાવવાં, ઔષધિ બનાવવી, ચિત્રકામ, ભરતગૂંથણ, વણાટ, ખેતીકામ, પુષ્પ સજાવટ, શ્રૃંગાર સજાવટ વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે.

વરન સારે પસરે, લોભેં લિએ કરેં ઉપાએ ।
બિના અગની પર જલે, અંગ કામ કોધ ન માએ ॥ ૧૨ ॥

આમ ચારેય વર્ણનો વિસ્તાર થઈ ગયો. તે બધા લોભમાં ફસાઈને તેમના ભરણપોષણ માટે જાતજાતના પ્રયત્ન કરે છે. તે બધાં અગ્નિ વિના (તેમની ઈચ્છાઓ તૃષ્ણાઓ દ્વારા) બળી રહ્યાં છે. તેમના શરીરમાં કામ, ક્રોધ, લોભ જેવા દુર્ગુણો સમાતા નથી.

નાહીં જાસોં પેહેયાન કબહૂં, તાસોં કરે સનમંધ ।
સગે સહોદરે મિલકે, લે દેવેં મન કે બંધ ॥ ૧૩ ॥

જેની સાથે કદી કોઈ ઓળખાણ નહોતી તેની સાથે સંબંધ બાંધે છે. બધાં સગાં-સંબંધી, ભાઈ બંધુ મળીને તેને વિવાહના સાંસારિક બંધનમાં બાંધી દે છે.

સનમંધ કરતે આપ મેં, ઉછરંગ અંગ ન માએ ।
કેસર કસૂંબે પેહેન કે, સેહેર મેં ફેરે ખાએ ॥ ૧૪ ॥

પરસ્પર વિવાહ સંબંધ બાંધતાં તેમનાં અંગોમાં આનંદ સમાતો નથી. આ વિવાહના ઉમંગમાં કેસરી, લાલ અને અન્ય રંગોનાં વસ્ત્રો પરિધાન કરીને નગરમાં ધૂમે છે.

સિનગાર કરકે તુરી ચઢે, કોઈ કરે છાયા છત્ર ।
કોઈ આગે નાટારંભ કરે, કોઈ બજાવે બાજંત્ર ॥ ૧૫ ॥

કોઈ વરરાજાનો સાજ શણગાર કરીને ઘોડા પર સવાર થાય છે. અન્ય લોકો તેને છત્ર ઓઢાડે છે, કેટલાક લોકો તેની આગળ ઢોલ-નગારાં વાજિંત્ર વગાડીને નાચગાન કરતા ચાલે છે.

કોઈ બાંધ સીઠી આવેં સામી, કરે પોક પુકાર ।
બિરહ બેદના અંગ ન માએ, પીટે માંહેં બાજાર ॥ ૧૬ ॥

(એક બાજુ વિવાહનો આનંદ છે તો બીજી તરફ) સામેથી કોઈ મડદાની નનામી ઉપાડીને રોતાં રોતાં આવતાં હોય છે. મરનારના વિરહથી દુઃખી થઈને ભર્યા બજારમાં છાતી કૂટી કૂટીને રડી રહ્યાં છે.

ગાડે જાલે હાથ અપને, રુદન કરે જલધાર ।
સનમંધી સબ મિલકે, ટલવલેં નર નાર ॥ ૧૭ ॥

કેટલાક લોકો પાર્થિવ દેહને પોતાને હાથે અગ્નિદાહ આપે છે. તો કેટલાક જમીનમાં ખાડો કરીને દાટી દે છે. પછી તેનાં સંબંધી અને કુટુંબીજનો નર અને નારી ભેગાં થઈને ચોધાર આંસુ વહાવી વિલાપ કરે છે.

જનમ હોવેં કાહૂં કે, કાહૂં કે હોવે મરન ।
કોઈ હિરદે હંસે હરષે, કોઈ સોક રુદન ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે કોઈને ત્યાં બાળકનો જન્મ થાય છે, તો બીજાને ત્યાં કોઈનું મૃત્યુ થાય છે. જન્મ થાય તે ઘરમાં લોકો હસતાં ગાતાં આનંદ કરે છે, જ્યારે મૃત્યુ થયું હોય તે ઘરમાં લોકો શોકમગ્ન બની વિલાપ કરે છે.

ધન ખરચે ખાએ ગફલતેં, આપે બુજરક હોએ ।
કીરત અપની કરાએ કે, ખેલ યા વિધ હોએ ॥ ૧૯ ॥

અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા શ્રીમંતો તુચ્છ વસ્તુઓ પાછળ ધનનો અપવ્યય કરે છે અને પોતાને મોટા સમજે છે. પોતાની કીર્તિ ચારે બાજુ ફેલાવ્યા બાદ પોતે પણ મરી જાય છે. આ રીતે દુનિયાનો ખેલ ચાલતો રહે છે.

કોઈ કિરપી કોઈ દાતા, કોઈ મંગન કેહેલાએ ।
કિસી કે અવગુન બોલે, કિસી કે ગુન ગાએ ॥ ૨૦ ॥

આ સંસારમાં કોઈ લોભી છે, તો કોઈ દાનેશ્વરી અને કોઈ ભિખારી કહેવડાવે છે. ભીખ માગનાર ભીખ ન આપનારના અવગુણ અને દાતાના ગુણ ગાય છે.

કોઈ મિને બેહેવારિએ, કોઈ રાને રાજ ।
કોઈ મિને રાંક રલઝલે, રોતે ફિરે અકાજ ॥ ૨૧ ॥

એમાંથી કેટલાક લોકો વેપારી બન્યા છે, તો કોઈ રાજ્યના અધિપતિ બન્યા છે. કેટલાય બિયારા ગરીબ, દુઃખી થઈને આમતેમ ભટકે છે.

કોઈ પૌઢે પલંગ હેમ કે, કોઈ ઊપર ઢોલે વાએ ।
બાત કરતે જી જી કરે, એ ખેલ યોં સોભાએ ॥ ૨૨ ॥

રાજામહારાજા તથા ધનવાનો સોનાની શય્યા પર સૂવે છે, અને તેમના નોકર-ચાકરો તેમને પંખા નાખે છે. કેટલાક તેમને ‘હાજી હાજી’ કરીને ખુશ કરે છે. આ રીતે આ આખી રમત ચાલે છે.

કોઈ બૈઠે સુખપાલ મેં, કોઈ દોડે ઉચાએ ।
જલેબ આગે જોર ચલે, એ ખેલ યોં ખેલાએ ॥ ૨૩ ॥

કેટલાક પાલખીમાં બિરાજે છે, તો કોઈ કહાર બનીને તેની પાલખી ઊંચકીને દોડે છે. આગળ તેમનો રસાલો ચાલે છે અને આ રીતે આ ખેલ અનેક રીતે રચાઈ રહ્યો છે.

કોઈ બૈઠે તખતરવા, આગે તુરી ગજ પાએદલ ।
અતિ બડે બાજંત્ર બાજે, જાને રાજ નેહેચલ ॥ ૨૪ ॥

રાજામહારાજા હાથીની અંબાડી પર સવારી કરે છે. તેની આગળ હાથી-ઘોડેસવાર અને પાયદળ ચાલે છે. એની આગળ મોટાં નગારાં વાગે છે અને તેને એમ લાગે છે કે તેનું આ રાજ્ય હંમેશાં અખંડ રહેવાનું છે.

સામ સામી કરે સેન્યા, ભારથ હોવેં લોહ અંગ ।
લજ્યા બાંધે હોવેં ટુકડે, કહાવેં સૂર અભંગ ॥ ૨૫ ॥

યુદ્ધ સમયે પોતપોતાની સેના સામસામે લાવીને શત્રુને સકંજામાં લઈ તેનાં અંગ-ઉપાંગો લોહીથી તરબોળ બનાવી દે છે. હારવાથી શરમના ભયને કારણે શૂરવીર કહેવડાવવા માટે મોતને ભેટે છે.

કોઈ મિને હોએ કાયર, છોડ લજ્યા ભાગ જાએ ।
કોઈ મારે કોઈ પકડે, કોઈ ગએ આપ બચાએ ॥ ૨૬ ॥

યુદ્ધમાં કોઈ કાયર બની લજજા છોડી ભાગી જાય છે, કોઈ કોઈને મારી નાખે છે તો કોઈને પકડી કેદ કરે છે. કેટલાય લોકો પોતાનો જીવ બચાવતા ભાગી જાય છે.

કોઈ જીતે કોઈ હારે, કાહૂં હરષ કાહૂં સોક ।
જો તરફ સારી જીત આવે, તાએ કહે પૃથીપત લોક ॥ ૨૭ ॥

કોઈ વિજય પ્રાપ્ત થતાં ખુશ થાય છે, કોઈ હારીને શોકાતુર બને છે. જે યુદ્ધમાં બધે વિજય મેળવે

છે, તેને લોકો ચક્રવર્તી સમ્રાટ કહે છે.

કોઈ કરે લે કેદ મેં, બાંધત ઉલટે બંધ ।
મારતે અરવાહ કાઢે, એ ખેલ યા સનંધ ॥ ૨૮ ॥

યુદ્ધમાં કેટલાય યોદ્ધાઓને કેદ કરી, બાંધીને ઊંધા લટકાવવામાં આવે છે. કેટલાયને મારી મારીને તેમનું મોત નીપજાવવામાં આવે છે. આ માયાવી રમત આ રીતે ચાલે છે.

જીતે હરષે પૌરસે, સૂરાતન અંગ ન માએ ।
હારે સારે સોક પાવેં, સો કરેં મુખ ત્રાહે ત્રાહે ॥ ૨૯ ॥

યુદ્ધમાં વિજયી બનેલ વ્યક્તિ પોતાની વીરતાનો ગર્વ કરે છે. તેની શૂરવીરતા અંગોમાં સમાતી નથી, જ્યારે હારનારો શોકમાં ડૂબી જઈ દુઃખી દુઃખી થાય છે.

કે ફિરત હૈં રોગિએ, કે લૂલે ટૂટે અપંગ ।
કે મિને આંધલે, યોં હોત ખેલમેં રંગ ॥ ૩૦ ॥

અહીં કેટલાય લોકો રોગોથી પીડાય છે, કેટલાય લૂલા-લંગડા અપંગ છે. કેટલાંય અંધત્વને કારણે દુઃખી છે. આમ આ રમતના વિવિધ રૂપરંગ જોવા મળે છે.

કે ઉદર કારને, ફિરત હોત ફજીત ।
કે પવાડે કરે કોટલ, એ હોત ખેલ યા રીત ॥ ૩૧ ॥

કેટલાય ભિખારીઓ પોતાના નિર્વાહ માટે ઘેર ઘેર ભટકી અપમાનિત થાય છે. અસંખ્ય આડંબરોથી ભરેલા આ જગતનું નાટક આ રીતે ચાલે છે.

પ્રકરણ ૧૩ ચોપાઈ ૩૧૦

ખેલમેં ખેલ

અબ દેખાઉં ઈન વિધ, જાસોં સમઝ સબ હોએ ।
ભેલે હૈં સત અસત, સો જુદે કર દેઉં દોએ ॥ ૧ ॥

હવે આ રીતે ખેલનું રહસ્ય બતાવ્યું છે, જેમાં સઘળી વાતો સમજમાં આવશે. આ સંસારમાં સત્ય (બ્રહ્મ) અને અસત્ય (માયા) ભળેલાં દેખાય છે. તે બંનેને જુદાં પાડીને બતાવું છું.

ઈન ખેલમેં જો કેલ હે, સો કેહેત ન આવે પાર ।
ઈન ભેષોંમેં ભેષ સોભહીં, સો કહૂં નેક વિચાર ॥ ૨ ॥

સંસારના આ મિથ્યા નાટકમાં એટલા પ્રકારના ખેલ છે કે જેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. અહીં વેશધારીઓમાં પણ અનેક વેશભૂષા દેખાય છે. તેમના વિશે થોડી ચર્ચા કરું છું.

કે દેહુરે અપાસરે, કે મુનારે મસીત ।
તલાવ કુઆ કુંડ બાવરી, માંહેં વિસામાં કે રીત ॥ ૩ ॥

આ સંસારમાં અનેક દેવાલયો, ઉપાશ્રયો, મિનારાવાળી મસીદો છે, કેટલાક લોકોએ પરોપકારાર્થે તળાવ, કૂવા, કુંડ, વાવ અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી છે.

કે ભેષ જો સાધ કહાવહીં, કે પંડિત પુરાન ।
કે ભેષ જો જાલિમ, કે મૂરખ અજાન ॥ ૪ ॥

વિશેષ પ્રકારનો વેશ પહેરનાર સાધુ કહેવાય છે, અને કેટલાક લોકો શાસ્ત્રપુરાણ ભણીને પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે. કેટલાય કૂર-અત્યાચારી લોકો જાતજાતના વેશ ધારણ કરીને સાધુજનો પર અત્યાચાર આચરે છે, અને કેટલાક અજ્ઞાની-મૂર્ખ પણ જોવા મળે છે.

કે અંન નીર સખીલે, કે કરે દયા દાન ।
કે તરપન તીરથ, કે કરે નિત અસ્નાન ॥ ૫ ॥

કેટલાક દાનેશ્વરીઓ સદાપ્રતમાં અન્નદાન કરે છે તથા પરબ ખોલી ઠું પાણી પીવડાવે છે. કોઈ તીર્થોમાં જઈ પિતૃઓનું તર્પણ કરે છે, તો કોઈ રોજ સ્નાન કરવાને મહત્ત્વ આપે છે.

કે કહાવેં દરસની, ધરેં જુદે જુદે ભેખ ।
સુધ આપ ના પાર કી, હિરદે અંધેરી બિસેખ ॥ ૬ ॥

કેટલાક જુદાં જુદાં દર્શન-શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે અને દર્શનાચાર્ય કહેવડાવે છે તથા પોતાની વિદ્વત્તાના પ્રદર્શન માટે જુદા જુદા વેશ ધારણ કરે છે. તેનાથી આત્મા અને પરબ્રહ્મની ઓળખાણ થતી નથી. ઊલટાનું તેનું હૃદય અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ભરાઈ જાય છે.

કે લૂચેં કે મૂડેં, કે બઢાવેં કેસ ।
કે કાલે કે ઉજલે, કે ધરેં ભગુએ ભેષ ॥ ૭ ॥

કેટલાક લોકો પોતાના વાળ ખેંચી કઢાવે છે, કોઈ મુંડન કરાવે છે, તો કેટલાક વાળ વધાર્યા કરે છે. એવા કેટલાક લોકો જુદા જુદા પ્રકારનાં - સફેદ, કાળાં કે ભગવા રંગનાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે.

કે નેક છેદેં કે ન છેદેં, કે બોહોત ફારેં કાન ।
કે માલા તિલક ધોતી, કે ધરેં બૈઠે ધ્યાન ॥ ૮ ॥

કેટલાક સાધુઓ કાનમાં કાણું પડાવે છે, કેટલાક નથી પડાવતા. કેટલાક સાધુ કાનની બૂટને વધુ પડતી કપાવે છે. કોઈ ગળામાં મોટી મોટી માળાઓ પહેરે છે, અને તિલક લગાવે અને ધોતી પહેરે છે. કેટલાક એક જ આસન પર બેસીને ધ્યાન ચિંતન કરે છે.

કે જિંદે મલંગ મુલ્લા, બાંગ દે મન ધીર ।
કે જાવે પાક હોએ, કે મીર પીર ફકીર ॥ ૯ ॥

કેટલાક લોકો પોતાને શુદ્ધ આત્મા માનનાર જાહેર કરે છે, તો કેટલાક પોતાને ફક્કડ સાધુ હોવાનો દાવો કરે છે, કોઈ મૌલવીઓ મનને સ્થિર કરી બાંગ પોકારે છે, કેટલાક મીર (ધર્મચાર્ય), પીર (ગુરુ), ફકીર (ત્યાગી સાધુ) બનીને પોતાને પવિત્ર માને છે.

કે લંગરી બોદલે, કે આલમ પઢે ઈલમ ।
કે ઔલિએ વેકેદ સોફી, પર છોડે નહીં જુલમ ॥ ૧૦ ॥

તે પૈકીના કેટલાક લંગરી (એક જ પાત્રમાં ખાનાર) તથા બોદા સાધુ હોય છે. કેટલાય ઈલ્મ ભણીને

આલિમ (જ્ઞાની) કહેવડાવે છે. કેટલાક સૂફી (અધ્યાત્મવાદી), પરમહંસ (ઓલિયા) તથા બેકૈદ (મુક્ત) કહેવડાવે છે, પરંતુ તેઓ પણ અત્યાચાર કરવાનું ચૂકતા નથી.

કે સતી સીલવંતી, કે આરજા અરધાંગ ।

જતી બરતી પોસાંગરી, એ અતિ સોભાવે સ્વાંગ ॥ ૧૧ ॥

કેટલીય મહિલાઓ પોતાને સતી-સાધ્વી કહેવડાવે છે, તો કેટલીક આર્યા તથા ભક્તિવાન અર્ધાંગિની કહેવડાવે છે. કેટલાક પુરુષો જતિ (સંન્યાસી), કેટલાક વ્રતધારી તથા અનેક પ્રકારના પોશાક પહેરનારા માયાવી નશામાં પોસાંગરી કહેવડાવે છે. આ રીતે બધા જુદા જુદા સ્વાંગમાં શોભે છે.

કે જુગતે જોગી જંગમ, કે જુગતે સંન્યાસ ।

કે જુગતે દેહ દમ્, પર છૂટે નહીં જમફાંસ ॥ ૧૨ ॥

તે પૈકી કેટલાક યોગી બનીને યોગસાધના કરે છે, તો કોઈ સંન્યાસી બને છે. કેટલાક યુક્તિપૂર્વક ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે છે, આ બધું કરવા છતાં પણ બ્રહ્મજ્ઞાનના અભાવે યમરાજના ફંદામાંથી બચી શકતા નથી.

કે સિવી કે વૈસ્નવી, કે સાખી સમરથ ।

લિએ જો સારે ગુમાને, સબ ખેલે છલ અનરથ ॥ ૧૩ ॥

આ સંસારમાં કેટલાક લોકો શૈવ છે, તો કેટલાક વૈષ્ણવ કહેવડાવે છે. કેટલાક કાવ્યો (સાખીઓ) રચવા શક્તિમાન છે. આ રીતે બધા નિરર્થક અભિમાન કરે છે અને અનર્થકારક સંસારમાં ખેલ ખેલે છે.

કે શ્રીપાત બ્રહ્મચારી, કે વેદિએ વેદાન્ત ।

કે ગએ પુસ્તક પઢતે, પરમહંસ સિદ્ધાન્ત ॥ ૧૪ ॥

તેમાંથી કેટલાક શક્તિના ઉપાસકો છે, જે શ્રીપાદ કહેવાય છે, કેટલાક બ્રહ્મચારી કહેવડાવે છે. કેટલાક વેદના જાણકાર, વિદ્વાન વેદાંતી કહેવાય છે. કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રને કંઠસ્થ કરનાર સૈદ્ધાંતિક કહેવાય છે, તો કોઈ પરમહંસ કહેવાય છે.

કે અવતાર તીથંકર, કે દેવ દાનવ બડે બલ ।

બુજરક નામ ધરાઈયા, પર છોડે ન કાહૂં છલ ॥ ૧૫ ॥

અહીં કેટલાક અવતાર અને તીર્થંકરો થઈ ગયા છે. તો કેટલાક શક્તિશાળી દેવતા અથવા કૂર દાનવો પણ થયા છે. કેટલાક જ્ઞાની કહેવાય છે, પરંતુ કોઈપણ કપટી માયાથી મુક્ત થઈ શક્યા નથી.

કે હોદી બોદી પાધરી, કે ચંડિકા ચામંડ ।

બિના હિસાબે ખેલહીં, જાહેર છલ પાખંડ ॥ ૧૬ ॥

એમાં કેટલાક યહૂદી (અથવા હાથીના હોદ્દામાં ધૂમનાર હોદી સાધુ) છે તો કેટલાક પાદરી અને કોઈ ચંડિકા કે ચામુંડા દેવીના ઉપાસકો છે. આ રીતે અનેક આડંબર આચરતા પાખંડ ભરેલી રમત રમાતી જોવા મળે છે.

કે ડિમ્મ કરામાત, કે જંત્ર મંત્ર મસાન ।

કે જડી મૂલી ઓષદી, કે ગુટકા ધાત રસાન ॥ ૧૭ ॥

કેટલાક ડિમ્બક સાધુઓ ચમત્કારોમાં લીન છે. કેટલાક સ્મશાન ભૂમિમાં રહીને મંત્ર-તંત્રની સાધના કરે છે. કેટલાક જડીબુટ્ટીના પ્રયોગો કરીને દવાઓ બનાવનારા ગોળીઓ, ધાતુ અને રસાયણો બનાવે છે.

કે જુગતે સિધ સાધક, કે વ્રત ધારી મુન ।

કે મઠવાલે પિંડ પાલે, કે ફિરે હોએ નગન ॥ ૧૮ ॥

કેટલાક યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા સાધક છે, તો કોઈ વ્રતધારી મૌની સાધુઓ છે. કેટલાક મોટા મોટા મઠ બનાવી પોતાના શરીરનું પાલન કરે છે. કેટલાક નાગા બાવા બનીને ધૂમતા ફરે છે.

કે ષટ ચક્ર નાડી પવન, કે અજપા અનહદ ।

કે ત્રવેની ત્રકુટી, જોતી સોહં રાતે સબદ ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક યોગના અભ્યાસીઓ શરીરનાં છ ચક્રો અને બહોતેર નાડીઓને સાધી કુંડલિની જગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક પ્રાણાયામ કરે છે, કોઈ જપ કરે છે અને અનહદ નાદ સાંભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કેટલાક ઈંડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા વગેરે નાડીઓની સાધના કરીને જ્યોતિ સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કેટલાક સોહં શબ્દનો જપ કરવામાં મગ્ન રહે છે.

કે સંત જો મહંત, કે દેખીતે ડિગમ્બર ।

પર છલ ના છોડે કાહૂં કો, કે કાપડી કલંદર ॥ ૨૦ ॥

કેટલાક સંત છે, કેટલાક મહંત છે. તો કેટલાક દિગંબર જોવા મળે છે. કેટલાક ભિક્ષુક (કાપડી) અને કેટલાક માંકડું અને રીંછ નચાવનાર મુસલમાન ફકીર (કલંદર) છે. પરંતુ માયા કોઈને છોડતી નથી.

કે આચારી અપરસી, કે કરેં કીરંતન ।

યોં ખેલેં જુદે જુદે, સબ પરે બસ મન ॥ ૨૧ ॥

કેટલાક લોકો આચારવિચારનું પાલન કરે છે પણ અસ્પૃશ્યતાને અધિક મહત્ત્વ આપે છે, ત્યારે કેટલાક ભક્તો કીર્તનમાં લીન રહે છે. આ રીતે મનથી વશીભૂત થઈને અલગ અલગ ખેલ ખેલે છે.

કે કીરંતન કરેં બૈઠેં, કે જાગ જગન ।

કે કથેં બ્રહ્મ ગ્યાન, કે તપેં પંથ અગન ॥ ૨૨ ॥

કેટલાક ભક્તજનો કીર્તન કરે છે, કેટલાક યજ્ઞયાગ કરે છે. કેટલાક જ્ઞાની બનીને બ્રહ્મજ્ઞાનની મોટી મોટી ડિંગો મારે છે. કેટલાક લોકો પંચાગ્નિ તપ (ચાર બાજુ ચાર તાપણી અને માથે સૂર્યનો તાપ) કરે છે.

કે ઈન્દ્રી કરે નિગ્રહ, મન લ્યાએ કષ્ટ મોહ ।

કે ઉરધ ઠાડેસરી, કે બૈઠે ખુદ હોએ ॥ ૨૩ ॥

કેટલાક હઠયોગીઓ ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, કેટલાક કષ્ટ સહન કરે છે. પોતાના હાથ ઊંચા

રાખી વર્ષો સુધી સીધા ઊભા રહે છે. એવા સાધકો પોતે જ બ્રહ્મ હોવાનો દાવો કરે છે.

કે ફિરે દેસ દેસાંતર, કે કરે કાઓસ ।
કે કપાલી અઘોરી, કે લેવેં ઠંડ પાઓસ ॥ ૨૪ ॥

કેટલાક લક્ષ્ય વિના જ દેશ-વિદેશમાં ઘૂમે છે. કેટલાક એક કાનમાં સળી નાખી બીજા કાનમાં કાઢી કઠણ સાધના કરે છે. કેટલાક કાપાલિકો ખોપરી લઈને ઘૂમે છે. કેટલાક અઘોરીઓ સ્મશાનમાં નરમૂંડોને લઈ સાધના કરે છે. આ રીતે ઘણા સાધુઓ ઠંડીમાં બરફ પર પડ્યા રહી હઠયોગની સાધના કરે છે.

કે પવન દુધ આહારી, કે લે બેઠત હેં નેમ ।
કે કેદ ના કરે કદ્યુબ, એ સબ છલ કે ચેન ॥ ૨૫ ॥

એમાંના કેટલાક ફક્ત હવાનું સેવન કરે છે. કેટલાક ફક્ત દૂધ પીએ છે. કેટલાક વ્રતધારીઓ સંકલ્પ કરી બેસે છે. કેટલાક ધર્મ-કર્મનાં બંધનમાં માનતા નથી. આ રીતે સૌ માયામાં મસ્ત છે.

કે ફલ ફૂલ પત્ર ભખી, કે આહાર અલપ ।
કે કરે કાલ કી સાધના, જિયા ચાહેં કલપ ॥ ૨૬ ॥

કેટલાક ફક્ત ફળફૂલ અને પાંદડાં પણ ખાય છે ત્યારે કેટલાક અલ્પ આહાર કરે છે. કેટલાક કાળની સાધના કરીને કલ્પો સુધી જીવતા રહેવા માગે છે.

કે ધારા ગુફા ઝાંપા, કે જો ગાલે તન ।
કે સૂકે બિના ખાએ, કે કરે પિંડ પતન ॥ ૨૭ ॥

કેટલાક લોકો ઝરણા નીચે તથા ગૂફા કે કંદરામાં બેસી તપ કરે છે. કેટલાક શરીરને બરફમાં ગાળે છે. કેટલાક ઘણા દિવસ સુધી ઉપવાસ કરવાને કારણે શરીરને સૂકવી નાખી દેહ ત્યાગ કરે છે.

યોં વૈરાગ જો સાધના, કરે જુદે જુદે ઉપચાર ।
યોં ચલે સબ પંથ પૈંડે, યોં ખેલેં સબ સંસાર ॥ ૨૮ ॥

વૈરાગ્યની સાધના માટે લોકો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ઉપાયો કરે છે. આ રીતે સંસારમાં અલગ અલગ પ્રકારે ખેલ ખેલે છે.

ખેલે સબ દેખા દેખી, જ્યોં ચલે ચીંટી હાર ।
યોં જો અંધે ગફલતી, બાંધે જાએ કતાર ॥ ૨૯ ॥

આ સઘળા લોકો એકબીજાની દેખાદેખી કરે છે. જેમ કીડીઓ એકબીજાની પાછળ હરોળમાં ચાલે છે, તે રીતે અજ્ઞાની લોકો આંધળું અનુકરણ કરે છે.

કોઈ ના ચીન્ટે આપ કો, ના ચીન્ટેં અપનો ઘર ।
જિમી પૈંડા ના સૂઝે કાહું, જાત ચલે ઈન પર ॥ ૩૦ ॥

કોઈને પોતાની ઓળખ નથી કે નથી પરમધામરૂપી પોતાના ઘરની પિછાણ. આ સંસાર શું છે, તેને પાર કરવાનો કયો માર્ગ છે તે કોઈને સૂઝતું નથી અને સૌ સૌથી અલગ રીતે ચાલ્યા કરે છે.

બાજીગર ન્યારા રહ્યા, એ ખેલત કબૂતર ।

તો કબૂતર જો ખેલ કે, સો ક્યોં પાવે બાજીગર ॥ ૩૧ ॥

આવા સંસારનું સર્જન કરનાર બાજીગર-અક્ષરબ્રહ્મ આ બધાથી ન્યારા છે અને આ લોકો બાજીગરના કબૂતર પ્રમાણે ખેલ ખેલે છે. તેથી ખેલનાં કબૂતર જેવાં આ સંસારી પ્રાણીઓ જગતનિયંતા અક્ષરબ્રહ્મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ?

અબ દેખો લે માએને, ખેલ બિના હિસાબ ।

આપ અકલેં દેખિએ, એ રચ્યો ખસમેં ખ્વાબ ॥ ૩૨ ॥

હવે જગતના અસંખ્ય ખેલના રહસ્યને સમજો. તમે તમારી બુદ્ધિથી જુઓ કે પરમાત્માએ આ જુદો સંસાર શા માટે રચ્યો છે ?

ધરે નામ ખસમ કે, જુદે જુદે આપ અનેક ।

અનેક રંગ સંગે ઢંગે, વિધ વિધ ખેલેં બિવેક ॥ ૩૩ ॥

આ રીતે પોતાની સમજ અને શ્રદ્ધા અનુસાર કેટલાક લોકોએ પરમાત્માને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાં છે. પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર પોતાની ઉપાસનામાં અનેક પ્રકારના રંગ-ઢંગ રચે છે.

ખસમ એક સબન કા, નાહિન દૂસરા કોએ ।

એહ બિયાર તો કરે, જો આપ સાંચે હોએ ॥ ૩૪ ॥

સૌને માટે પરમાત્મા એક જ છે તેમના સિવાય અન્ય કોઈ નથી. આ રહસ્ય અંગે જે સ્વયં સત્ય આત્મા છે તે વિચારી શકે છે.

ખેલ ખેલેં અનેક રબદેં, મિનોં મિને કરેં કોધ ।

જૈસે મછ ગલાગલ, છોડે ના કોઈ બ્રોધ ॥ ૩૫ ॥

આ રીતે આ દુનિયામાં લોકો પરસ્પર વાદ-વિવાદ કરે છે અને અંદરોઅંદર ઝઘડે છે. જેમ મોટી માછલી નાની માછલીને ગળી જાય છે એ રીતે દુનિયાના લોકો પરસ્પર વિરોધ છોડતા નથી.

પ્રકરણ ૧૪ ચોપાઈ ૩૪૫

પંથ પૈડોંકી ખેંચાખેંચ

કોઈ કહે દાન બડા, કોઈ કેહેવે ગ્યાન ।

કોઈ કહે વિગ્યાન બડા, યોં લડે સબ ઉનમાન ॥ ૧ ॥

આ ખેલમાં ઘણા લોકો દાનને મહત્ત્વ આપે છે તો કેટલાક જ્ઞાનને. કેટલાક લોકો વિજ્ઞાન (અધ્યાત્મ જ્ઞાન)ને મહત્ત્વનું માને છે. આ રીતે અનુમાનની ધારણાઓથી પરસ્પર ઝઘડે છે.

કોઈ કેહેવે કરમ બડા, કોઈ કેહેવે કાલ ।

કોઈ કહે સાધન બડા, યોં લડે સબ પંપાલ ॥ ૨ ॥

કોઈ (મીમાંસક) કર્મને મહાન સમજે છે, ત્યારે કેટલાક (વૈશેષિક) કાળને મોટો સમજે છે. કેટલાક

અષ્ટાંગયોગ વગેરે સાધનાને મહત્વ આપે છે. આમ બધા લોકો જુઠી માન્યતાઓમાં રાયતા લડતા-ઝઘડતા ફરે છે.

કોઈ કહે બડા તીરથ, કોઈ કહે બડા તપ ।
કોઈ કહે સીલ બડા, કોઈ કેહેવે સત ॥ ૩ ॥

કોઈ તીર્થને અધિક માન્યતા આપે છે, તો કોઈને માટે તપ મહાન છે. કોઈ શીલ, સ્વભાવને તો કોઈ સત્યને ઉત્તમ માને છે.

કોઈ કહે બિચાર બડા, કોઈ કહે બડા વ્રત ।
કોઈ કહે મત બડી, યા વિધ કે જુગત ॥ ૪ ॥

કેટલાક શુદ્ધ વિચારને સૌથી વધુ શ્રેષ્ઠ ધર્મ માને છે. કોઈને માટે વ્રત વધુ મહત્વનું છે, તો કોઈના મતે બુદ્ધિ મોટી છે. આ રીતે કેટલીય યુક્તિઓ ચાલે છે.

કોઈ કહે બડી કરની, કોઈ કહે મુગત ।
કોઈ કહે ભાવ બડા, કોઈ કહે ભગત ॥ ૫ ॥

કોઈ આચરણને મોટું માને છે, તો કેટલાક મુક્તિને અંતિમ લક્ષ્ય માને છે. કોઈ ભાવને શ્રેષ્ઠ માને છે, કોઈ ભક્તિને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે.

કોઈ કહે કીરતન બડા, કોઈ કહે સરવન ।
કોઈ કહે બડી બંદની, કોઈ કહે અરચન ॥ ૬ ॥

કેટલાક નામ-સંકીર્તનને તો કોઈ શાસ્ત્ર શ્રવણને મહત્વ આપે છે. કેટલાકના મતે વંદના (પ્રાર્થના) સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તો કોઈને માટે પૂજા-અરચના શ્રેષ્ઠ છે.

કોઈ કહે ધ્યાન બડા, કોઈ કહે ધારન ।
કોઈ કહે સેવા બડી, કોઈ કહે અરપન ॥ ૭ ॥

કોઈના મતે પોતાના ઈષ્ટદેવતાનું ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, કોઈ ધારણા (પોતાની વૃત્તિ પરમાત્મા તરફ લગાડવા)ને અધિક માન્યતા આપે છે. કોઈ જનતા જનાર્દનની સેવાને ઉત્તમ માને છે. કેટલાક પરમાત્માને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાની બાબતને શ્રેયસ્કર માને છે.

કોઈ કહે સંગત બડી, કોઈ કહે બડા દાસ ।
કોઈ કહે વિવેક બડા, કોઈ કહે વિસ્વાસ ॥ ૮ ॥

કેટલાક લોકો સત્સંગને મોટો માને છે, તો કેટલાકને મન દાસભક્તિ અતિપ્રિય છે. કેટલાક વિવેકને શ્રેષ્ઠ માને છે, તો કેટલાક વિશ્વાસને ઉત્તમ માને છે.

કોઈ કેહેવે સ્વાંત બડી, કોઈ કહે તામસ ।
કોઈ કેહેવે પન બડા, યોં બેલેં પરે પરબસ ॥ ૯ ॥

કેટલાક લોકો શાંતિને સૌથી મોટી કહે છે, કોઈ અહંકારને મહાન માને છે, કેટલાક સંકલ્પને શ્રેષ્ઠ માને છે. આમ પોતપોતાના મનને આધીન થઈ વર્તે છે.

કોઈ કહે સદાસિવ બડા, કોઈ કહે આદ નારાયન ।

કોઈ કહે આદેં આદ માતા, યોં લરેં તાનોં તાન ॥ ૧૦ ॥

કોઈ સદાશિવને મોટા માને છે, તો કોઈ આદિનારાયણ ભગવાનને શ્રેષ્ઠ માને છે. કેટલાક લોકો આદિશક્તિ મહામાયા (સુમંગલાશક્તિ)ને સૌથી મોટી માને છે. આ રીતે ઈષ્ટની બાબતમાં પણ ખેંચાખેંચી ચાલે છે.

કોઈ કહે આતમ બડી, કોઈ કહે પર આતમ ।

કોઈ કહે અહંકાર બડા, જો આદ કા ઉત્પન ॥ ૧૧ ॥

કોઈ આત્માને મોટો માને છે, તો કોઈ પર આત્માને. કેટલાકને મતે અહંકાર સૌથી મોટો છે. કારણ કે સૃષ્ટિની રચના પૂર્વે આદિકાળમાં તે ઉત્પન્ન થયો હતો.

કોઈ કહે સકલ વ્યાપી, દેખીતાં સબ બ્રહ્મ ।

કોઈ કહે એ ના લહ્યા, યોં લરેં ભૂલે ભરમ ॥ ૧૨ ॥

કોઈ બ્રહ્મને સર્વવ્યાપક માને છે, અને કહે છે કે જે કંઈ દેખાય છે તે બધું બ્રહ્મ જ છે. કોઈ કહે છે કે બ્રહ્મ તો ક્યાંય મળ્યા નહીં, આમ ભ્રમમાં પડીને ઝઘડે છે.

કોઈ કહે સુંન બડી, કોઈ કહે નિરંજન ।

કોઈ કહે નિરગુન બડા, યોં લડે વેદ બચન ॥ ૧૩ ॥

કેટલાક સાધકો શૂન્યને મોટી સત્તા માને છે, કેટલાક બ્રહ્મને નિર્ગુણ અને નિરંજન કહે છે. આ રીતે વેદ-શાસ્ત્રોમાં વિવિધ વચનો ટાંકીને સાધકો પરસ્પર ઝઘડે છે.

કોઈ કહે આકાર બડા, કોઈ કહે નિરાકાર ।

કોઈ કેહેવે તેજ બડા, યોં લડે લિએ બિકાર ॥ ૧૪ ॥

કોઈ બ્રહ્મને સાકાર માને છે. તો કેટલાક નિરાકારને. કેટલાક જ્યોતિ સ્વરૂપને શ્રેષ્ઠ માને છે. આ રીતે લોકો મનોવિકારમાં પડીને પરસ્પર ઝઘડતા રહે છે.

કોઈ કહે પારબ્રહ્મ પડા, કોઈ કહે પરષોતમ ।

યોં વેદ કે વાદ અંધકારે, કરેં લડાઈ ધરમ ॥ ૧૫ ॥

કેટલાક વિવેકી લોકો પરબ્રહ્મને મોટો કહે છે, તો કોઈ પુરુષોત્તમ નામને તેનાથી અધિક ઉત્તમ માને છે. વેદ-શાસ્ત્રના વિવિધ અર્થોવાળા શબ્દોના ભ્રમ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં પડીને લોકો ધર્મને નામે પરસ્પર ઝઘડતા રહે છે.

જાહેર જૂઠા ખેલહીં, હિરદેં અતિ અંધેર ।

કહે હમ સાંચે ઔર જૂઠે, યોં ફિરે ઉલટે ફેર ॥ ૧૬ ॥

આ લોકો પ્રત્યક્ષ રૂપે જુઠા ખેલ ખેલી રહ્યા છે. તેમના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર ભરેલો છે. આથી સ્વયંને સત્ય અને બીજાને અસત્ય સિદ્ધ કરવાના પ્રયાસમાં ઊલટા ચક્રમાં ભટકી રહ્યા છે.

પંથ સારોં કી એહ મજલ, અનેક વિધ બૈરાટ ।

એ જો વિગત ખેલ કી, સબ રચ્યો છલ કો ઠાટ ॥ ૧૭ ॥

આ બધા પંથો, સંપ્રદાયોની અંતિમ ભૂમિકા જ વિવિધતાપૂર્ણ વિરાટ-ચૌદ લોક છે. આ પ્રકારે

માયાવી જગતની વિચિત્ર ગતિવિધિઓ છે. આ સંપૂર્ણ નાટક જ છળકપટ ભરેલી માયાનો વૈભવ છે.

કોઈ હેમ ગલે અગની જલે, કોઈ ભૈરવ કરવત લે ।

ખસમ કો પાવે નહીં, જો તિલ તિલ કાટે દેહ ॥ ૧૮ ॥

સાધનાના માર્ગે ચાલનારાઓ બરફમાં શરીર ગાળી રહ્યા છે, તો કોઈ પંચ અગ્નિમાં તપે છે. કેટલાક ભૈરવ ઝાંપ ખાય છે, તો કોઈ કરવતથી કપાઈ મરે છે. આ રીતે શરીરના ટુકડે ટુકડા કરવા છતાં પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામી શકતા નથી.

ભેષ જુદે જુદે ખેલહીં, જાને ખેલ અખંડ ।

એ દેત દેખાઈ સબ ફના, મૂલ બિના બ્રહ્માંડ ॥ ૧૯ ॥

બધા જ અલગ અલગ વેશ ધારણ કરીને આ જુદા ખેલને અખંડ માનીને ખેલ ખેલી રહ્યા છે. આ બ્રહ્માંડ મૂળ-આધાર વિનાનું (સ્વપ્નવત્) હોવાથી તેમાં જે કંઈ જોવા મળે છે, તે સર્વ નાશવંત છે.

ખસમ એક સબન કા, નાહિંન દૂસરા કોએ ।

એ બિયાર તો કરે, જો આપ સાંચે હોએ ॥ ૨૦ ॥

સર્વના પરમાત્મા એક જ છે, તેમના સિવાય અન્ય કોઈ નથી. આના વિશે તેઓ પણ વિચાર કરી શકે છે, જે સ્વયં સત્ય અવિનાશી આત્મા છે.

ખેલેં સબ બેસુધ મેં, કોઈ બોલ કાઢે વિસાલ ।

ઉતપન સારી મોહ કી, સો હોએ જાએ પંપાલ ॥ ૨૧ ॥

આ રીતે આ સઘળા લોકો બેશુદ્ધ બનીને ખેલ ખેલી રહ્યા છે. કહેવાતા જ્ઞાની લોકો પણ શાસ્ત્રો વાંચીને મોટાં મોટાં વચનો ઉચ્ચારીને ફક્ત વિદ્વત્તા જ દેખાડે છે. આ આખી સૃષ્ટિ જ મોહતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલ (અસત્ય) છે. તેથી તેનો એક દિવસ અવશ્ય નાશ થશે.

બિના દિવાલેં લિખિએ, અનેક ચિત્રામન ।

સોં ક્યોં પાવે ખુદ કો, જાકો મૂલ મોહ સુંન ॥ ૨૨ ॥

અહીં દીવાલ વિના અનેક ચિત્રો બનાવાઈ રહ્યાં છે, જેનું સર્જન જ શૂન્ય, નિરાકાર અથવા મોહતત્ત્વથી થયું છે. તેઓ કેવી રીતે પરબ્રહ્મને પામી શકે ?

અનેક કિવ ઈત ઉપજે, બૈરાટ સચરાચર ।

એ છલ મોહોરે છલ કો, ખેલત હેં સત કર ॥ ૨૩ ॥

આ સચરાચર વિરાટ બ્રહ્માંડમાં અનેક કવિઓ ઉત્પન્ન થયા છે, જેમણે અનેક મહાકાવ્યો રચ્યાં છે. પરંતુ તે બધા કપટી જગતના નાટકનાં પાત્રો હોવાથી આ જગતને સાચું માનીને ખેલ ખેલી રહ્યા છે.

વૈરાટકા કોયડા

બૈરાટ કા ફેર ઉલટા, મૂલ હૈ આકાસ ।
ડારેં પસરી પાતાલ મેં, યોં કહે વેદ પ્રકાસ ॥ ૧ ॥

આ વિરાટ બ્રહ્માંડનું ચક્ર જ ઊલટું છે. કારણ કે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ (ઉત્પત્તિ) આકાશમાં છે તથા તેની શાખાઓનો વિસ્તાર નીચે પાતાળ તરફ છે. વેદોએ આ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ફલ ડારેં અગોચર, આડી અંતરાએ પાતાલ ।
બૈરાટ વેદ દોઊ કોહેડા, ગૂંથી સો છલ કી જાલ ॥ ૨ ॥

આ સંસારરૂપી વૃક્ષનાં ફળ અને શાખાઓ અગોચર (ઈન્દ્રિયાતીત) છે. અહીં પાતાળથી માંડીને વૈકુંઠ સુધી અજ્ઞાનનો પડદો ટાંગેલો છે. તે કારણે વૈરાટ અને વેદ બંને અજ્ઞાનીઓ માટે કોયડા સમાન મૂંઝવણ ઊભી કરે છે. આ રીતે માયાવી જાળ સમાન સંસારની રચના થઈ છે.

વિધ દોઊ દેખિએ, એક નાભ દૂજા મુખ ।
ગૂંથી જાલેં દોઊ જુગતેં, માન લિએ દુખ સુખ ॥ ૩ ॥

વેદ અને વૈરાટ એ બંનેની ઉત્પત્તિ એ પ્રકારે થઈ છે કે શેષશાયી નારાયણના નાભિ કમળમાંથી બ્રહ્માજી પ્રગટ થયા અને આ વિરાટમાં સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું અને એમણે જ એમના ચતુર્મુખ વડે ચાર વેદોનું ગાન કર્યું. આ રીતે બંનેએ યુક્તિપૂર્વક સંસારના જીવોને જાળમાં ફસાવી દીધા છે. તેમાં મગ્ન બનીને વિશ્વનાં સમસ્ત પ્રાણીઓ દુઃખસુખને પોતાનું ભાગ્ય માને છે.

કોહેડે દોઊ દો ભાંત કે, એક બૈરાટ દૂજા વેદ ।
જીવ જાલોં જાલી બાંધે, કોઈ જાનેં ના યાકો ભેદ ॥ ૪ ॥

આ બંને (વેદ અને વિરાટ)થી ઉત્પન્ન થયેલી સમસ્યાઓ (કોયડા સમાન ગૂંચવણો) પણ બે પ્રકારની છે. એક તરફ વિસ્તૃત વૈરાટનો પારિવારિક સંબંધ છે, તો બીજી તરફ વેદનો અથાગ કર્મકાંડ. જીવ તેના નિયમોની જાળમાં એવી રીતે ફસાયેલો રહે છે કે તે તેમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. આજ સુધી માયાના આ રહસ્યને કોઈ જાણી શક્યું નથી.

દેખલાવને તુમ કો, કોહેડે કિએ એહ ।
બતાએ દેઊં આંકડી, છલ બલ કી હૈ જેહ ॥ ૫ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ, તમને દેખાડવા માટે જ કોયડાની જેમ આ સંસારની રચના કરવામાં આવી છે. હવે આ છળકપટયુક્ત માયાના રહસ્ય વિશે હું સ્પષ્ટતા કરું છું.

આંકડી એક ઈન ભાંત કી, બાંધી જોરસોં લે ।
આતમ ઝૂઠી દેખહીં, સાંચી દેખે દેહ ॥ ૬ ॥

આ માયાવી રચનાનું રહસ્ય એવા પ્રકારનું છે કે તેણે આ બધા જીવોને ફસાવવા માટે કર્મકાંડના બંધનમાં જોરથી બાંધી દીધા છે. તેથી અહીંનાં પ્રાણીઓ આત્માને જુઠો અને શરીરને સત્ય માની બેસે છે.

કરે સગાઈ દેહ સોં, નહીં આતમસોં પેહેયાન ।
સનમંધ પાલેં ઈનસોં, એ લઈ સબોં માન ॥ ૭ ॥

તેથી લોકો શરીર સાથે સંબંધ બાંધે છે. તેને આત્માની ઓળખાણ થતી નથી. આ રીતે લોકો ક્ષણભંગુર શરીરના જુઠ્ઠા સંબંધો જાળવવામાં જ પોતાનું સર્વસ્વ માની લે છે.

નહવાએ ચરચે અરગજે, પ્રીતે જિમાવે પાક ।
સનેહ કરકે સેવહીં, પર નજર બાંધી ખાક ॥ ૮ ॥

આ ક્ષણભંગુર શરીરને નવડાવી તેના પર ચંદનનો સુગંધિત લેપ કરે છે, પછી ખૂબ પ્રેમથી તેને સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવે છે, ખૂબ પ્રેમથી તેની સેવા કરે છે. વસ્તુતઃ આ બધાની દૃષ્ટિ તો નશ્વર માટીની કાયા સાથે બંધાઈ છે.

જીવ ગયા જબ અંગ થેં, તબ અંગ હાથોં જાલેં ।
સેવા જો કરતે સનેહ સોં, સો સનમંધ એસા પાલેં ॥ ૯ ॥

જ્યારે શરીરમાંથી જીવ નીકળી જાય છે ત્યારે પોતાના હાથ વડે આ પાર્થિવ શરીરને આગ ચાંપી સળગાવી મૂકે છે. જે શરીરની આટલા પ્રેમથી સેવા ચાકરી કરતા હતા તેની સાથે આવો વ્યવહાર કરે છે.

હાથ પાંઉ મુખ નેત્ર નાસિકા, સબ સોઈ અંગ કે અંગ ।
તિન છૂત લગાઈ ઘર કો, પ્યાર થા જિન સંગ ॥ ૧૦ ॥

શરીરમાંથી પ્રાણ નીકળી જાય પછી હાથ, પગ, મુખ, આંખ, નાક, કાન એ બધાં અંગો યથાવત્ રહે છે. પરંતુ જેની સાથે આટલો પ્રેમ કર્યો હતો તે શરીરે પ્રાણ નીકળી જવાની સાથે આ ઘરને અપવિત્ર બનાવી દીધું.

અંગ સારે પ્યારે લગતે, ખિન એક રહ્યો ન જાએ ।
ચેતન ચલે પીછે સો અંગ, ઉઠ ઉઠ ખાને ધાએ ॥ ૧૧ ॥

જે શરીરનાં અંગ-પ્રત્યંગ જેટલાં વહાલાં લાગતાં હતાં તેનો ક્ષણભરનો વિયોગ સહન થતો નહોતો, પરંતુ ચેતન આત્માના ચાલ્યા જવાથી તે મૃત શરીર જાણે ઊઠીને ખાવા દોડતું હોય તેવું લાગે છે.

સનમંધી જબ ચલ ગયા, અંગ બૈર ઉપજ્યા તાએ ।
સો તબહીં જલાએ કે, લિયો સો ઘર બટાએ ॥ ૧૨ ॥

શરીરનો સંબંધી જીવ નીકળી જતાં શરીર સાથે શત્રુતા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. તેથી લોકો એ જ પળે તે શરીરને અગ્નિદાહ કર્યા પછી ધન-સંપત્તિ, ઘર વગેરેની વહેંચણી કરી લે છે.

છોડ સગાઈ આતમ કી, કરે સગાઈ આકાર ।
બૈરાટ કોહેડા યા વિધ, ઉલટા સો કે પરકાર ॥ ૧૩ ॥

લોકો આત્માનો સંબંધ છોડી દઈ ફક્ત શરીર સાથે સંબંધ જોડે છે. આ રીતે આ વિશ્વ અનેક પ્રકારની વિપરીત મુંઝવણોમાં ગૂંચવાયેલું છે.

કે વિધ યોં ઉલટા, બૈરાટ નેત્રોં અંધ ।

ચેતન બિના કહે છૂત લાગે, ફેર તાસોં કરે સનમંધ ॥ ૧૪ ॥

આ રીતે આ સંસાર અનેક પ્રકારે ઊલટો છે. સમસ્ત બ્રહ્માંડના લોકો આંખો હોવા છતાં આંધળાની જેમ વર્તે છે. ચેતના વિનાના જે શરીરને અશુદ્ધ સમજીને તેનો ત્યાગ કરી દે છે, પછી એવા જ નશ્વર શરીરો સાથે સંબંધ બાંધી દે છે.

એક ભેષ જો વિપ્ર કા, દૂજા ભેષ ચંડાલ ।

જાકે છુએ છૂત લાગે, તાકે સંગ કૌન હવાલ ॥ ૧૫ ॥

આ પ્રકારે નશ્વર શરીરોમાં એક શરીર બ્રાહ્મણનું છે, તો બીજું ચંડાળનું છે, જે ચંડાળના સ્પર્શ માત્રથી કોઈ અપવિત્ર બની જાય, તો તેની સાથે રહેવાથી કેવી ગતિ થાય ?

ચંડાલ હિરદે નિરમલ, ખેલે સંગ ભગવાન ।

દેખલાવે નહીં કાહૂં કો, ગોપ રાખે નામ ॥ ૧૬ ॥

અંતરાએ નહીં ખિન કી, સનેહ સાંચે રંગ ।

એહેનિસ દ્રષ્ટ આતમ કી, નહીં દેહસોં સંગ ॥ ૧૭ ॥

જો આ ચંડાળ નિર્મળ હૃદયનો હોય અને રાતદિવસ પ્રભુના પ્રેમમાં મસ્ત રહેતો હોય તથા દેખાવ કર્યા વિના ભજન (ભક્તિ) કરતો પોતાના હૃદયમાં છૂપી રીતે પ્રભુનું નામસ્મરણ કરતો હોય, એ પળવાર પણ પોતાના ઈષ્ટદેવથી દૂર રહેતો નથી તેમજ સદૈવ તેની આત્મદૃષ્ટિ બની રહે છે અને તે શરીરના સંબંધોને મહત્ત્વ આપતો નથી.

વિપ્ર ભેષ બાહેર દ્રષ્ટી, ષટ કરમ પાલે વેદ ।

શ્યામ ખિન સુપને નહીં, જાને નહીં બ્રહ્મ ભેદ ॥ ૧૮ ॥

ઉદર કુટુંબ કારને, ઉતમાઈ દેખાવે અંગ ।

વ્યાકરન વાદ વિવાદ કે, અરથ કરે કે રંગ ॥ ૧૯ ॥

અહીં બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરેલ વ્યક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિ રાખીને વેદો પ્રમાણે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન-અધ્યાપન, યજન-યાજન (યજ્ઞ કરવો, કરાવવો), ગ્રહણ-પ્રતિગ્રહણ (દાન આપવું કે લેવું) વગેરે ષટ્કર્મોમાં મગ્ન રહે છે પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્યામસુંદરનું સ્મરણ તો તેને થતું જ નથી. તેથી તે બ્રહ્મના વાસ્તવિક રહસ્યને જાણતો નથી. તે કુટુંબ પરિવાર, પોષણ અને પોતાના ભરણ પોષણ માટે જ કર્મકાંડ અને શારીરિક સ્વચ્છતાના ઢોંગ રચે છે. વ્યાકરણના વાદવિવાદમાં પડી એક-એક શબ્દનો કોઈ ને કોઈ અર્થ કાઢે છે.

અબ કહો કાકે છુએ, અંગ લાગે છોત ।

અધમ તમ વિપ્ર અંગે, ચંડાલ અંગ ઉદોત ॥ ૨૦ ॥

હવે કહો, કોના સ્પર્શથી અભડાવાય ? વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણનું શરીર સ્વચ્છ હોવા છતાં તેની પ્રકૃતિ નીચ છે તેથી તે અધમ છે. જ્યારે ચંડાળનું હૃદય નિર્મળ હોવાથી તે શ્રેષ્ઠ છે.

પેહેચાન સબોં કો દેહ કી, આતમ કી નહીં દ્રષ્ટ ।

બૈરાટ કા ફેર ઉલટા, ઈન વિધ સારી સૃષ્ટ ॥ ૨૧ ॥

સૌને નશ્વર દેહની ઓળખાણ છે, આત્મદૃષ્ટિ કોઈમાં નથી. આ રીતે વૈરાટ (સંસાર)નું આ સંપૂર્ણ

ચક્ર જ ઊલટું છે તથા આખી સૃષ્ટિની રીત એવી જ ઊલટી છે.

એક દેખો એ અયંભા, ચાલ ચલે સંસાર ।
જાહેર હે એ ઉલટા, જો દેખિએ કર બિચાર ॥ ૨૨ ॥

જુઓ, આખી દુનિયા કેવી આશ્ચર્યજનક ચાલ ચાલી રહી છે ? જો અંતરમાં વિચાર કરીને જોઈએ તો જાણવા મળશે કે વસ્તુતઃ અહીંની રીત જ ઊલટી છે.

સાંચે કો ઝૂઠા કહે, ઔર ઝૂઠે કો કહે સાંચ ।
સો ભી દેખાઈ જાહેર, સબ રહે ઝૂઠે રાંચ ॥ ૨૩ ॥

અહીં સત્ય (આત્મા તથા પરમાત્મા)ને અસત્ય અને જુઠા (સ્વપ્નવત્ પિંડ-બ્રહ્માંડ)ને સત્ય માને છે એ જ તમને પ્રત્યક્ષ દેખાતું છું કે અસત્યમાં લોકો કેવા મગ્ન બની રહ્યા છે.

આકાર કો નિરાકાર કહે, નિરાકાર કો આકાર ।
આપ ફિરે સબ દેખે ફિરતે, અસત યોં નિરધાર ॥ ૨૪ ॥

યથાર્થ આકાર (ચિન્મય સ્વરૂપ બ્રહ્મ)ને નિરાકાર કહે છે અને નશ્વર પિંડ-બ્રહ્માંડને સાકાર સમજે છે. કાળના ચક્રમાં ધૂમનારને સઘળું ધૂમતું જ દેખાઈ પડે છે. સમગ્ર સૃષ્ટિ અસત્ય છે તે નક્કી છે.

મૂલ બિના બૈરાટ ખડા, યોં કહે સબ સંસાર ।
તો ખ્વાબ કે જો દમ આપે, તાએ ક્યોં કહિએ આકાર ॥ ૨૫ ॥

સંસારના સઘળા લોકો એમ કહે છે કે મૂળ આધાર વિના જ આ બ્રહ્માંડ ઊભું છે. તો પછી સ્વપ્ન જેવા અસ્તિત્વ વગરના સંસારને કેવી રીતે સાકાર કહી શકાય ?

આકાર ન કહિએ તિનકો, કાલ કો જો ગ્રાસ ।
કાલ સો નિરાકાર હૈ, આકાર સદા અવિનાસ ॥ ૨૬ ॥

કાળના પ્રવાહમાં જેનું મૃત્યુ થાય છે તેને આકારવાળો કહી ન શકાય. કારણ કે કાળ (નશ્વર) સ્વયં નિરાકાર હોય છે, જ્યારે આકાર તો સદા અવિનાશી હોય છે.

જિન રાયો મૃગજલ દ્રષ્ટે, જાકો નામ પરપંચ ।
એ છલ માયાએ કિયા, એસે રયે ઉલટે સંચ ॥ ૨૭ ॥

તેથી હે સુંદરસાથજી ! આ મૃગજળ સમાન સંસારમાં ફસાઓ નહીં, કેમ કે એનું નામ જ પ્રપંચ (ઈન્દ્રજાળ) છે. આ કપટરૂપી માયાએ આવા ઊલટા-સીધા ખેલ રચ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૬ ચોપાઈ ૩૯૫

વેદકા કોયડા

અબ કહૂં કોહેડા વેદ કા, જાકી મીહી ગૂંથી જાલ ।
યાકી ભી નેક કેહેકે, દેઉં સો આંકડી ટાલ ॥ ૧ ॥

વેદોમાં કોયડા જેવી ગૂંચવણભરી ઘણી વાતો છે, જ્યાં કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનરૂપી બારીક જાળગૂંથણી કરવામાં આવી છે. આ વિષયમાં સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીને તેનું રહસ્ય ખુલ્લું કરીએ છીએ.

બૈરાટ આકાર ખ્વાબ કા, બ્રહ્મા સો તિનકી બુધ ।

મન નારદ ફિરે દસોં દિસ, વેદેં બાંધ કિએ બેસુધ ॥ ૨ ॥

આ વૈરાટનો આકાર જ સ્વપ્નવત્ છે, તેમાં બ્રહ્માજી બુદ્ધિરૂપમાં બિરાજે છે. (તેમના દ્વારા પ્રસારિત વેદોના જ્ઞાન દ્વારા વિશ્વનું સંચાલન થાય છે.) મનરૂપી નારદ ચંચળ બનીને સર્વત્ર ધૂમતા ફરે છે. આ પ્રકારે વૈદિક કર્મકાંડરૂપી બંધનોમાં પડીને સઘળા લોકો પરમાત્મા પ્રત્યે બેધ્યાન બનેલા છે.

લગાએ સબ રબદેં, વ્યાકરન વાદ અંધકાર ।

યા બુધેં બેસુધ હુએ, બિવેક ખાલી બિચાર ॥ ૩ ॥

વ્યાકરણવાદે (તર્ક-વિતર્કથી) સૌને પરસ્પર વાદવિવાદમાં ફસાવીને અંધકારમાં નાખી દીધા છે. (જોકે, પરમાત્માની ભક્તિમાં તર્કને કોઈ સ્થાન નથી.) આ તર્કવિતર્કની બુદ્ધિએ સૌને બેધ્યાન બનાવી દીધા છે. પરિણામે વિવેક અને વિચાર તેમનાથી દૂર ભાગી ગયા છે.

બંધ બાંધે યા વિધ, હર વસ્ત કે બારે નામ ।

સો બાની લે બડી કીની, એ સબ છલ કે કામ ॥ ૪ ॥

આ પ્રકારે નિયમ (બંધન) બનાવવામાં આવ્યા છે જેને કારણે સામાન્ય માણસ અર્થજ્ઞાનના અભાવે બંધનમાં ફસાતો જાય છે. વ્યાકરણના શબ્દજ્ઞાનમાં તો એક અક્ષરની બાર માત્રાઓમાં ખેંચાખેંચી થાય છે. તેથી પંડિતોએ તેને શ્રેષ્ઠ માન્યું છે. વસ્તુતઃ સામાન્ય લોકોને છેતરવાનું આ કાર્ય છે.

લુગે લુગે કે જુદે માએને, દ્વાદસ કે પરકાર ।

ઉલટાએ મૂલ માએને, બાંધે અટકલેં અપાર ॥ ૫ ॥

અલગઅલગ માત્રાઓના અલગઅલગ અર્થ કરીને એક જ શબ્દના બાર પ્રકારના અર્થ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે મૂળ અર્થને ઊલટો કરી અનેક પ્રકારનાં અનુમાનોમાં જ સૌને ફસાવી દીધા છે.

અરથ કો ડાલને ઉલટા, અનેક તરફોં તાને ।

મૂઠોં કો સમજાવને, રહેસ બીચ મેં આને ॥ ૬ ॥

સત્ય અર્થને વિપરીત કરવા માટે પંડિત લોકો શબ્દને અનેક અર્થો માટે ખેંચે છે. અજ્ઞાની લોકોને સમજાવવા માટે કહે છે કે તેમના અર્થમાં રહસ્ય રહેલું છે.

ઐસી કે આંકડિયોં મિને, બોલેં બારે તરફ ।

રહેસ રંચક ધરેં બીચમેં, સમજાએ ના કિન હરફ ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રોમાં એવાં અનેક રહસ્યો છે કે જેના અર્થ બાર બાજુ ખેંચી શકાય છે. એવા પ્રસંગોના અર્થ કરવાવાળા અલ્પજ્ઞ પંડિત (પોતાની ચાતુર્ય પૂર્ણ બુદ્ધિ દ્વારા) વચ્ચે-વચ્ચે રોચક (ગમતી) વાર્તાઓનો સમાવેશ કરી લે છે. પરંતુ કઈને એક શબ્દ પણ સમજમાં આવતો નથી.

બારે તરફોં બોલત, એક અક્ષર એક માત્ર ।

ઐસે બાંધ બતીસ સ્લોકમેં, બડા છલ કિયા હૈ સાસ્ત્ર ॥ ૮ ॥

એક એક અક્ષરમાં એકએક માત્રા લગાડી એક શબ્દના બાર પ્રકારના અર્થ કરે છે. અનુષ્ટુપ છંદના

એક શ્લોકમાં એવા બત્રીસ અક્ષરોનો સમાવેશ થાય છે. આ રીતે શાસ્ત્રોના શ્લોકોની અલગ અલગ વ્યાખ્યા કરી અલ્પજ્ઞોએ મોટું કપટ કર્યું છે.

બારે માત્ર એક અક્ષર, અક્ષર શ્લોક બત્રીસ ।

છલ એતે આડે અરથકે, ઔર ખોજ કરે જગદીસ ॥ ૯ ॥

આ રીતે એક એક અક્ષરમાં બાર માત્રાઓ હોય છે અને અનુષ્ટુપ છંદવાળા એક શ્લોકમાં બત્રીસ અક્ષર હોય છે. આ રીતે અર્થ સમજાવવા છળ કપટરૂપી કેટલાય અવરોધ છે. એવા છળકપટના માધ્યમ દ્વારા પંડિત લોકો પ્રભુની ખોજ કરે છે.

અરથ આડે કે છલ કિએ, તિન અરથોં મેં કે છલ ।

અક્ષરા અરથ ભી ના હોવહીં, કિયા ભાવા અરથ અટકલ ॥ ૧૦ ॥

આ રીતે એક અર્થ માટે કેટલાય પ્રકારનાં છળકપટ હોય છે, તો અનેક અર્થોમાં એવાં કેટલાં છળકપટ હશે ? આ રીતે જ્યારે શબ્દાર્થ જ બની શકતો નથી ત્યારે ભાવાર્થને તો અટકળ દ્વારા જ દર્શાવવામાં આવશે.

જાકો નામૈ સંસ્કૃત, સો તો સંસેહી કી કત ।

સો અરથ દ્રઢ ક્યોં હોવહીં, જો એતી તરફ ફિરત ॥ ૧૧ ॥

જેને દેવ ભાષા સંસ્કૃત કહેવાય છે, તે અનેક માત્રાઓ તથા અર્થોમાં રહેલા એ સંશય અથવા ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી ભાષા બની ગઈ છે. જ્યારે એક શબ્દનો અર્થ જ આવો અધિક બદલવા માંડે ત્યારે વિચારોમાં દૃઢતા કેવી રીતે આવી શકે ?

સો પઢે પંડિત જુધ કરે, એક કાને કો ટુકડે હોએ ।

આપસમેં જો લડ મરે, એક માત્ર ના છોડે કોએ ॥ ૧૨ ॥

આવું શબ્દજ્ઞાન ધરાવતા પંડિત ધર્મયુદ્ધ કે શાસ્ત્રાર્થ કરતી વખતે સમય, શબ્દ અને માત્રાઓનું વિશ્લેષણ કરતાં કરતાં પરસ્પર ઝઘડવા લાગે છે, પરંતુ એક માત્રાને છોડી શકતા નથી.

એ બાદ બાની સિર લેવહીં, સુધ બુધ જાવે સાન ।

ત્રાસ સ્વાંત ન હોવે સુપને, એસા વ્યાકરન ગ્યાન ॥ ૧૩ ॥

આવા વાદવિવાદનાં વચનોને માથે ચઢાવી પંડિતો પોતાની સૂઘબૂઘ અને શાંતિ ગુમાવી બેસે છે. એવા લોકોને સ્વપ્નમાં પણ શાંતિ મળતી નથી. વ્યાકરણનું બાહ્યજ્ઞાન (શબ્દજ્ઞાન) આ પ્રકારનું હોય છે.

એ બાની લે બડી કીની, દિયો સો છલ કો માન ।

સો ખેંચાખેંચ ના છૂટહીં, લિએ કોધ ગુમાન ॥ ૧૪ ॥

આવાં શાસ્ત્રવચનોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેને કારણે વાદવિવાદને પોષણ મળ્યું છે. એ જ કારણ છે કે પંડિતોની પરસ્પર ખેંચતાણ છૂટતી નથી કેમ કે તેઓ અહંકાર અને ક્રોધથી ભરેલા છે.

એ છલ પંડિત પઢહીં, તાએ માન દેવેં મૂઢ ।

બડે હોએ ખોલે માએને, એહ ચલી છલ રૂઢ ॥ ૧૫ ॥

આ પ્રકારનું છળયુક્ત જ્ઞાન શીખેલા પંડિતોને મૂર્ખજનો અધિક સન્માન આપે છે. એવા પંડિતો

સ્વયંને જ્ઞાની માનીને શાસ્ત્રોના અર્થ સમજાવવા માંડે છે. આ રીતે છળકપટવાળી રૂઢિવાદી પરંપરા ચાલવા લાગી.

સીધી ઈન ભાષા મિને, માએને પાઈએ જિત ।

જો સબદ સબ સમઝહીં, સો પકડેં નહીં પંડિત ॥ ૧૬ ॥

સીધી સાદી આ હિંદી (હિન્દુસ્થાની) ભાષા વડે પણ સઘળા અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. પરંતુ આ ભાષાના શબ્દ બધા જ સમજે છે. તેથી પંડિતો તે ભાષા અપનાવતા નથી.

એક અરથ ના કરે સીધા, એ જાહેર હિંદુસ્તાન ।

અરથ કો ડાલને ઉલટા, જાએ પઢે છલ વાન ॥ ૧૭ ॥

આ હિંદી ભાષા બધાને માટે સુગમ હોવા છતાં પણ પંડિતો એના દ્વારા સીધા અર્થ પ્રગટ કરતા નથી. શાસ્ત્રોના અર્થોને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા સારુ છળકપટવાળા હૃદયથી તેઓ દેવભાષા વાંચે છે.

એ ખેલ જાકો સોઈ જાને, દૂજા ખેલ સબ છલ ।

એ છલ કે જીવ ના છૂટે છલ થેં, જો દેખો કરતે બલ ॥ ૧૮ ॥

આ માયાવી સંસારના ખેલને એ આત્માઓ જાણી શકે કે જેમને માટે આ ખેલ બતાવવામાં આવ્યો છે. અન્ય સંસારી જીવો માટે તો આ ખેલ કપટમાત્ર છે. આ કપટી સંસારના જીવ ક્યારેય પણ કપટમાંથી છટકી નહીં શકે, સિવાય કે તેઓ પરમાત્માને પામવા માટેના પ્રયાસો કરતા રહે.

એક ઉરઝન બૈરાટકી, દૂજા વેદ કી ઉરઝન ।

એ નેક કહી મેં તુમકો, પર એ છલ હે અતિધન ॥ ૧૯ ॥

એક તરફ વૈરાટની ગૂંચવણો છે તો બીજી તરફ વેદના કર્મકાંડની મૂંઝવણ છે. એ વિષય બાબતમાં મેં તમને થોડું જ કહ્યું છે, પરંતુ માયાએ એવાં અનેક કપટ રચ્યાં છે.

મુખ ઉદર કે કોહેડે, રચે મિને સુપન ।

એ સુધ કાહૂં ના પરી, મિને ઝીલે મોહ કે જન ॥ ૨૦ ॥

શેષશાયી નારાયણના નાભિ કમળમાંથી ઉત્પન્ન થઈને બ્રહ્માજીએ ચૌદ લોકમાં સ્વપ્નવત્ સૃષ્ટિની રચના કરી છે અને પોતાના શ્રીમુખે વૈદિક જ્ઞાન અભિવ્યક્ત કર્યું છે. પરંતુ આ દુનિયા સ્વપ્ન સમાન હોવાને કારણે કોઈને પણ તેની પેલી પારની સૂઘબૂધ આવી નથી. કારણ કે માયાના જીવ માયા અને મોહમાં મગ્ન રહે છે.

બૈરાટ વેદોં દેખ કે, બૂઝ કરી સેવા એહ ।

દેવ જૈસી પાતરી, એ ચલત દુનિયાં જેહ ॥ ૨૧ ॥

વેદોએ વૈરાટ (સંસાર)ના જીવોને જોઈને કર્મકાંડનું જ્ઞાન આપવાની આ મહત્વપૂર્ણ સેવા કરી છે, કારણ કે જેવા દેવતા ક્ષર બ્રહ્માંડના છે તેવા તેના પૂજનારા જીવ પણ ક્ષર બ્રહ્માંડના છે. આ રીતે સંસારમાં પૂજા પદ્ધતિ ચાલી રહી છે.

એ જો બોલે સાધુ સાસ્ત્ર, જિનકી જૈસી મત ।

એ મોહોરે ઉપજે મોહકે, તિનકો એ સબ સત ॥ ૨૨ ॥

આ શાસ્ત્રોને વિદ્વાનોએ પોતાની બુદ્ધિની ક્ષમતા પ્રમાણે ગ્રહણ કરીને બ્રહ્મનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ સઘળા સંપ્રદાયો (મતમતાંતર) મોહથી ઉત્પન્ન થયા છે. તેથી તેને માટે આ મોહ (સ્વપ્નવત્ સંસાર) જ સત્ય પ્રતીત થાય છે.

તબક ચૌદે દેખે વેદોં, નિરાકાર લોં બચન ।

ઉનમાન આગે કેહેકે, ફેર પડે માંહેં સુંન ॥ ૨૩ ॥

વેદો (વૈદિક ઋષિઓ)એ ચૌદ લોકમાં બ્રહ્મને શોધતાં શોધતાં નિરાકાર પર્યન્તની વાત કરી છતાં પણ બ્રહ્મનો પૂર્ણ અનુભવ ન થવાને કારણે તેમણે અનુમાનથી કહ્યું કે બ્રહ્મ તો એનાથી પણ આગળ છે. આ રીતે તેમની બુદ્ધિ ફરી શૂન્ય નિરાકારમાં જ સમાઈ ગઈ.

એ દેખો તુમ જાહેર, પાંચોં ઉપજે તવ ।

એ મોહ મિને મન ખેલહીં, સબ મન કી ઉતપત ॥ ૨૪ ॥

હે સુંદરસાથજી ! આ વાતને સ્પષ્ટ સમજો કે આ પાંચેય તત્ત્વો મોહથી ઉત્પન્ન થયાં છે. આપણું મન પણ એ મોહથી ખેલી રહ્યું છે. આ સઘળી સૃષ્ટિ અક્ષરબ્રહ્મના મનમાંથી પેદા થઈ છે.

એ સારોં મેં વ્યાપક, થાવર ઔર જંગમ ।

સબન થેં એક હૈ ન્યારા, યાકો જાને સૃષ્ટિબ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

આ મન સ્થાવર (વૃક્ષ છોડ) અને જંગમ (પશુપક્ષી) વગેરે સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત છે અને તે બધાથી અલગ એક રૂપમાં અલગ બ્રહ્મની પાસે પણ રહે છે. બ્રહ્મસૃષ્ટિ જ આ રહસ્ય જાણી શકે છે.

દસોં દિસ ભવસાગર, દેખત એહ સુપન ।

આવરન ગૃદ મોહ કો, નિરાકાર કહાવેં સુંન ॥ ૨૬ ॥

ભવસાગરની દસે દિશાઓમાં સર્વત્ર આ સ્વપ્ન જ જોવા મળે છે. મોહતત્ત્વના આવરણે ચૌદ લોકને ચારે દિશાએથી ઘેરી લીધું છે. જેને શૂન્ય નિરાકાર કહે છે.

એ ઈંડ સારા કોહેડા, ખેલ ચૌદે ભવન ।

સુર અસુર કે અનેક ભાંતે, હુઆ છલ ઉતપન ॥ ૨૭ ॥

આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ તથા તેના ચૌદ લોકનો ખેલ કોયડા સમાન ગૂંચવણો ઊભી કરે છે, અને અંધકારપૂર્ણ છે. તેમાં દેવ-દાનવ વગેરે વિભિન્ન પ્રકારની સૃષ્ટિ કપટરૂપી માયાથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે.

વનસપતી પસૂ પંખી, આદમી જીવ જંત ।

મછ કછ સબસાગર, રચ્યો એહ પરપંચ ॥ ૨૮ ॥

આ સંસારમાં વનસ્પતિ, પશુ-પક્ષી અને મનુષ્ય તથા અનેક પ્રકારનાં જીવ જંતુ, મગરમચ્છ તથા કચ્છપ વગેરે અર્થાત્ આ સંપૂર્ણ ભવસાગર જ માયાવી પ્રપંચની રચના છે.

જીવોં મિને જુદી જિનસોં, કહિયત ચારોં ખાન ।

થાવર જંગમ સબ મિલકે, લાખ ચૌરાસી નિરમાન ॥ ૨૯ ॥

અહીં જીવોમાં અલગ અલગ પ્રકાર છે જેમની ઉત્પત્તિ ચાર પ્રકારે (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ) થઈ છે. આ પ્રકારે સ્થાવર અને જંગમ સઘળાં મળીને ચોર્યાસી લાખ યોનિની રચના થઈ. (૨૦ લાખ સ્થાવર, ૮ લાખ જળચર, ૧૧ લાખ કીડા, ૧૦ લાખ પક્ષી, ૩૦ લાખ ચતુષ્પાદ, ૪ લાખ મનુષ્ય આ રીતે ચોર્યાસી લાખ યોનિ ગણવામાં આવે છે.)

કોઈ બૈકુંઠ કોઈ જમપુરી, કોઈ સરગ પાતાલ ।

સબ ખેલે ખ્વાબી પુતલે, આડી મોહ સાગર પાલ ॥ ૩૦ ॥

સારાં કર્મ કરનારા કેટલાય જીવો વૈકુંઠમાં જાય છે, અને અશુભ કર્મ કરનારા યમપુરી જાય છે. કોઈ સ્વર્ગગામી છે તો કોઈ પાતાલગામી છે. સર્વત્ર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું શરીર (પુતળું) પાંચ તત્ત્વોના બનેલા સંસારમાં રમે છે. આ બધાના મુક્તિમાર્ગમાં આ મોહસાગર અવરોધક બન્યો છે.

જો બનજારે ખેલ કે, તિન સિર જમ કો ડંડ ।

કોઈક દિન સરગ મિને, પીછે નરક કે કુંડ ॥ ૩૧ ॥

આ ખેલને સંપાદન કરનાર જીવોના શિર પર યમરાજાનો ભય રહ્યા કરે છે. છતાં પણ થોડા સમય માટે શુભ કર્મનું સુખ ભોગવવા માટે તેને સ્વર્ગલોકમાં રહેવાનો અવસર મળે છે. પરંતુ આખરે તેણે નરક કુંડનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે.

લાઠી તેરે લોક પર, સંજમપુરી સિરદાર ।

જો જાને નહીં જગદીસ કોં, તિન સિર જમ કી માર ॥ ૩૨ ॥

સતલોકને છોડીને બાકીના તેર લોક પર યમપુરીના શિરોમણિ યમરાજ (ધર્મરાજ)નું રાજ્ય છે. જે વૈકુંઠના અધિપતિ જગદીશને નથી ઓળખતા તેમને યમરાજનો ભયંકર દંડ ભોગવવો પડે છે.

એ છલ બનજ છોડ કે, કરે બૈકુંઠ વેપાર ।

એ સત લોક ઈન કા, કોઈ ગલે નિરાકાર ॥ ૩૩ ॥

જે લોકો આ ખેલમાં અશુભ કર્મોનો વ્યાપાર છોડી દઈને (નવધા ભક્તિ દ્વારા) વૈકુંઠનો વ્યાપાર કરે છે તેવા જીવોનું મોક્ષ સ્થાન સતલોકમાં છે અને કેટલાક જીવ વૈકુંઠની પેલી પાર નિરાકાર સુધી પહોંચી જાય છે.

તબક ચૌદે ઈંડ મેં, જિમી જોજન કોટ પચાસ ।

પહાડ કુલી અષ્ટ જોજન, લાખ ચૌસઠ બાસ ॥ ૩૪ ॥

આ બ્રહ્માંડના ચૌદ લોકમાંથી પૃથ્વીનો વ્યાસ પચાસ કરોડ યોજનનો છે. આ પૃથ્વીને મર્યાદિત રાખવા માટે આઠેય દિશાઓમાં આઠ મોટા મોટા પર્વત છે અને ચોસઠ લાખ યોજનમાં જ વસ્તી વસેલી છે.

પાંચ તત્ત્વ છઠી આત્મા, સાશ્ત્ર સબોં એ મત ।

યોં નિરમાન બાંધ કે, લે સુપન કિયા સત ॥ ૩૫ ॥

આ શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે. તથા તેમાં છઠો વિશુદ્ધ આત્મા છે. પ્રત્યેક શાસ્ત્રનો આવો મત છે. આ રીતે સંસારની રચનામાં બંધાઈને આ સ્વપ્નવત્ જુદા સંસારને આત્મા સત્ય માને છે.

દેખે સાતોં સાગર, ઔર દેખે સાતોં લોક ।

પાતાલ સાતોં દેખિયા, જાગે પીછે સબ ફોક ॥ ૩૬ ॥

મેં સાત સાગર, ઉપરના સાતેય લોક અને નીચેના સાત પાતાળ જોઈ લીધા છે, પરંતુ આત્મજાગૃતિ થઈ ગયા પછી આ સઘળું જુદું લાગે છે.

અવતારોંકા પ્રકરણ

એ એસા થા છલ અંધેર, કાહૂં હાથ ના સૂઝે હાથ ।

બંધ પરે દ્રષ્ટ દેખતે, તામેં આયા સારા સાથ ॥ ૧ ॥

આ સંસારમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર આ રીતે વ્યાપેલો હતો કે એક હાથથી બીજા હાથ સુધીનું અંતર પણ દેખાતું નહોતું. તેના પર દષ્ટિમાત્ર નાખતાં જ (જન્મ લેતાં જ) મનુષ્ય બંધનમાં ફસાઈ જાય છે, આવા અંધકારમય સંસારમાં બ્રહ્માત્માઓ આવ્યા.

તો પિયા મિને આએ કે, સબ છુડાઈ સોહાગિન ।

બોએ કે નૂર પ્રકાસિયા, બીજ લ્યાએ મૂલ વતન ॥ ૨ ॥

તેથી પ્રિયતમ સદ્ગુરુએ આ સંસારમાં આવીને માયામાં ફસાયેલ બ્રહ્માત્માઓને માયાવી બંધનોમાંથી મુક્ત કર્યા. તેઓ અખંડ ઘર પરમધામથી તારતમ જ્ઞાનનું બીજ લઈ આવ્યા અને તે બ્રહ્માત્માઓના હૃદયમાં આરોપિત કરી તેમનાં હૃદયને આલોકિત કર્યા.

એ ખેલ કિયા તુમ ખાતર, તુમ દેખન આઈયાં જેહ ।

ખેલ દેખ કે ચલસી, ઘર બાતાં કરસી એહ ॥ ૩ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ, આ માયાવી સંસારના ખેલ તમારે માટે જ રચવામાં આવ્યા છે. તેને જોવા માટે તમે અહીં આવ્યા છો. આ ખેલ જોઈને આપણે બધા ફરીથી પરમધામ જઈશું અને ત્યાં જઈને અહીંની સઘળી વાતો કરીશું.

તુમ ખેલ દેખન કારને, કિયા મનોરથ એહ ।

એ માખ્યા તુમ વાસ્તે, કોઈ રાખૂં નહીં સંદેહ ॥ ૪ ॥

તમે આ જગતના ખેલને જોવા માટે પ્રબળ ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી. તેથી મેં આ જગતનું નિરૂપણ કર્યું કે તમારા મનમાં કોઈ સંદેહ ન રહે.

એ ખેલ સાંચા તો દેખ્યા, જો અખંડ કડું ફેર ।

પાર વતન દેખાએ કે, ઉડાઉં સબ અંધેર ॥ ૫ ॥

‘આપણે બ્રહ્માત્માઓએ આ ખેલને સારી રીતે જોયો’ એવું ત્યારે મનાય જ્યારે આપણે તેને અખંડ કરી દઈએ. તે માટે હું હવે પરમધામનો માર્ગ અપનાવીને સંસારના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરી દઉં છું.

એ દસોં દિસા લોક ચૌદકે, બિયાર દેખે બચન ।

મોહ સાગર મથ કે, કાઢે સો પાંચ રતન ॥ ૬ ॥

આ ચૌદ લોક, દશે દિશાઓનાં સઘળાં શાસ્ત્રવચનોનું સારી રીતે અવલોકન કરીને મેં પૂરા ભવસાગરનું મંથન કર્યું તથા તેમાંથી પાંચ રત્નો કાઢ્યાં.

પેહેલેં કહે મેં સાથ કો, ઈન પાંચોં કે નામ ।

સુકદેવ ઔર સનકાદિક, કબીર સિવ ભગવાન ॥ ૭ ॥

મેં સુંદરસાથને પહેલેથી જ આ પાંચ રત્નો (પાંચ વાસનાઓ)નાં નામ આપી દીધાં છે. તેમાં એક છે શુકદેવ મુનિ, બીજા છે બ્રહ્માજીના માનસપુત્ર સનકાદિક, ત્રીજા કબીરજી, ચોથા મહાદેવજી અને પાંચમા વિષ્ણુ ભગવાન છે.

નારાયન વિસ્નુ એક અંગ, લખમી યાથે ઉત્પન્ન ।

એહ સમાવે યાહી મેં, એ નહીં વાસના અન ॥ ૮ ॥

ભગવાન નારાયણ અને વિષ્ણુ બંને એક જ રૂપ છે. અને લક્ષ્મીજીની ઉત્પત્તિ તેમનાથી જ થઈ છે, તથા આ સ્વરૂપ અંતમાં નારાયણમાં જ સમાઈ જાય છે, તેથી તેમને ભિન્ન ન માનવાં.

और एक कागद काढिया, सुकदेवज का सार ।

હદિયોં કા કોહેડા, બેહદી સમાચાર ॥ ૯ ॥

આ મોહસાગરના મંથનથી ફરીથી એક સારરૂપે શુકદેવજી દ્વારા લવાયેલ પત્ર (શ્રીમદ્ ભાગવત) કાઢ્યો. આ ભાગવત ગ્રંથ સંસારી (અજ્ઞાની) પ્રાણીઓ માટે એક ગૂંચવણરૂપ કોયડો છે, પરંતુ બ્રહ્મમુનિઓનો આ સંદેશ છે.

अवतार यौभीस विस्नु के, बैकुंठ थे आवें जाये ।

એ વિધ જાહેર ત્યોં કરું, જ્યોં સનંધ સબ સમજાએ ॥ ૧૦ ॥

વિષ્ણુ ભગવાનના ચોવીસ અવતાર વૈકુંઠ ધામથી આવે છે તથા પોતાનું કાર્ય પૂરું થતાં પાછા ત્યાં ચાલ્યા જાય છે. આ અવતારોનું વર્ણન એટલા માટે પ્રગટ કરું છું કે સર્વને સઘળી સમજ પડે.

अवतार अकैस इनमें, तिन आडा हुआ कलपांत ।

और कहावें तीन बडे, भी कहुं तिनकी भांत ॥ ११ ॥

આ ચોવીસ અવતારોમાં એકવીસ અવતાર એવા થયા છે કે જે કલ્પાંત ભેદ અંતર્ગત પ્રલયમાં આવી જાય છે. પરંતુ બાકીના ત્રણ અવતાર મોટા કહેવાય છે. (જે અખંડ ધામની લીલા સાથે સંબંધિત છે.) તે ત્રણેયનાં અલગ અલગ રહસ્ય સ્પષ્ટ કરી રહ્યો છું.

अवतार एक श्रीकृष्ण का, मूल मथुरा प्रगट्या जेह ।

दीदार देवकी बसुदेव को, दिया यत्रभुज अह ॥ १२ ॥

તે ત્રણેયમાં એક અવતાર શ્રી કૃષ્ણનો છે, જે મૂળમાં મથુરામાં પ્રગટ થયા છે. ત્યાં તેમણે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધારણ કરી વસુદેવ અને દેવકીને દર્શન દીધાં.

वयन कहे बसुदेव को, ફિરે बैकुंठ अपनी ठौर ।

પીછે પ્રગટે દોએ ભુજા, સો સરૂપ સનંધ ઔર ॥ ૧૩ ॥

તે ચતુર્ભુજ વસુદેવને (પૂર્ણ બ્રહ્મના પ્રાગટ્ય તેમજ તેમને ગોકુલ લઈ જવા સંબંધી ઉપદેશ) વચન સંભળાવી પાછા વૈકુંઠ ચાલ્યા ગયા. પછી બે ભૂજાવાળા શ્રીકૃષ્ણનો આવિર્ભાવ થયો, તેમનું સ્વરૂપ અને તેમની લીલા અલગ છે.

बसुदेव गोकुल ले यले, ताओ न कहिओ अवतार ।

सो तो नही इन उह का, अખंड लीला है पार ॥ १४ ॥

વસુદેવ જે (બે ભુજાવાળા) કૃષ્ણને ગોકુલ લઈ ગયા તે ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર નથી. તે આ ક્ષર બ્રહ્માંડના નથી પરંતુ અખંડ લીલા-પરમધામ સ્વરૂપ છે.

એ કહી સબ તુમ સમજને, ભાંનને મનકી બ્રાંત ।

બેહદ વિસ્તાર હૈ અતિ બડા, યા ઠૌર આડા કલપાંત ॥ ૧૫ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! આ રહસ્યને સમજીને પોતાના મનની બ્રાંતિ દૂર કરવા સારુ આ રહસ્ય તમને સમજાવવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણની બેહદ લીલાનો વિસ્તાર ઘણો મોટો છે. આ ભૂમિકા સમજવામાં કલ્પાંત ભેદ અવરોધક બની જાય છે.

ભી કહૂં તુમેં સમજાએ કે, તુમ ભાંનો ધોખા મન ।

અવતાર સો અકૂર સંગે, જાએ લઈ મથુરા જિન ॥ ૧૬ ॥

હું તમને આથી વિશેષ રહસ્ય સ્પષ્ટ કરું છું, જેનાથી તમારા મનની શંકા દૂર થાય. અકૂર સાથે મથુરામાં જઈને (કંસ વગેરેનો વધ કરીને) મથુરા કબજે કરવાવાળા કૃષ્ણને અવતાર કહ્યો છે.

ઈનમેં ભી હૈ આંકડી, બિના તારતમ સમજી ના જાએ ।

સો તુમ દિલ દે સમજિયો, નીકે દેઊં બતાએ ॥ ૧૭ ॥

આ લીલાઓમાં પણ એક ગૂંચ છે. તારતમ જ્ઞાન વિના આ રહસ્ય સમજાશે નહિ. તે માટે હે બ્રહ્માત્માઓ તમે દિલ દઈને મારી વાત સાંભળો. આ બધી ગૂંચો ખુલ્લી કરી તમને સમજાવું છું.

સાત ચાર દિન ભેષ લીલા, ખેલે ગોવાલોં સંગ ।

સાત દિન ગોકલ મિને, દિન ચાર મથુરા જંગ ॥ ૧૮ ॥

અખંડ રાસલીલા પછી ગોપીઓ તથા ગોવાળોની સાથે કરેલી અગિયાર દિવસની લીલા વેશ-લીલા કહેવાય છે. તેમાં સાત દિવસ ગોકુળમાં લીલાના અને ચાર દિવસ મથુરામાં યુદ્ધ કર્યું. (આ અક્ષરબ્રહ્મ સ્વરૂપ ગોલોકીનાથની લીલા મનાય છે.)

ધનષ ભાંન ગજ મલ મારે, તબ હુએ દિન ચાર ।

પછાડ કંસ બસુદેવ છોડે, યા દિન થેં અવતાર ॥ ૧૯ ॥

મથુરા પહોંચીને ધનુષ્ય ભાંગ્યું, કુવલયાપીડ હાથીને માર્યો તથા ચાણૂર અને મુષ્ટિક જેવા પહેલવાનોનો સંહાર કર્યો, કંસને મારીને વસુદેવ તથા દેવકીને બંધનમુક્ત કર્યા એટલામાં ચાર દિવસ વીતી ગયા. હવે અહીંથી વિષ્ણુ ભગવાનનો અવતાર કહેવાયો.

અબ આઈ બાત હદકી, હિસાબ ચૌદે ભવન ।

સબ બાત ઈત યાહી કી, કહેં અટકલેં ઔર બચન ॥ ૨૦ ॥

અહીંથી ક્ષર બ્રહ્માંડ (હદ)નો પ્રસંગ આવે છે. ક્ષર બ્રહ્માંડના ચૌદ લોકનું તો મૂલ્યાંકન કર્યું છે. હવે થવાની સઘળી લીલા આ બ્રહ્માંડની છે. લોકો તારતમ જ્ઞાનના અભાવે અટકળો દ્વારા આ લીલાઓની વાત કરે છે.

જુધ કિયા જરાસિંધસોં, રથ આઉધ આએ છિન માંહિં ।

તબ કૃસ્ન વિસ્નુમય ભાએ, બૈકુંઠ મેં વિસ્નુ તબ નાંહિં ॥ ૨૧ ॥

મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણે જરાસંઘ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તે વખતે વૈકુંઠથી રથ અને અસ્ત્ર-શસ્ત્ર ક્ષણવારમાં આવ્યાં, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ણુમય બની ગયા. (તે સમયે વૈકુંઠથી વિષ્ણુ ભગવાનની સોળેય કળાઓ અહીં ચાલી આવી, તે વખતે વૈકુંઠમાં વિષ્ણુ ભગવાન રહ્યા ન હતા.)

બૈકુંઠ થેં જોત ફિર આઈ, સિસપાલ ક્રિયા હવન ।

મુખ સમાની શ્રીકૃસ્ન કે, યોં કહે વેદ બચન ॥ ૨૨ ॥

જ્યારે શિશુપાલના મસ્તકને શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન ચક્ર વડે ઉડાવી દીધું ત્યારે તેનો આત્મા વૈકુંઠમાં જઈને ફરી પાછો આવ્યો અને શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં સમાઈ ગયો. તેની સાબિતી શાસ્ત્રોમાં આપી છે. (તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે વિષ્ણુ ભગવાન વૈકુંઠમાં ન હતા, પરંતુ સંપૂર્ણ કળાઓ સાથે મૃત્યુ લોકમાં આવ્યા હતા.)

ક્રિયા રાજ મથુરા દ્વારકા, બરસ એક સૌ ઔર બાર ।

પ્રભાસ સબ સંઘાર કે, જાએ ખોલે બૈકુંઠ દ્વાર ॥ ૨૩ ॥

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે મથુરા અને દ્વારકામાં એકસો બાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું અને પ્રભાસ પાટણમાં યાદવોનો સંહાર કરી વૈકુંઠ ચાલ્યા ગયા.

ગોપ હુતા દિન એતે, બડી બુધ કા અવતાર ।

નેક અબ યાકી કહું, એ હોસી બડો વિસ્તાર ॥ ૨૪ ॥

એટલા દિવસ સુધી (રાસ લીલાથી અત્યાર સુધી) અક્ષરબ્રહ્મની મહાન બુદ્ધિના અવતાર ગુપ્ત હતા. હવે તે અવતાર અતિ સંક્ષેપમાં વર્ણન કરું છું. ભવિષ્યમાં તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન થશે.

કોઈક કાલ બુધ રાસ કી, લઈ ધ્યાન મેં સકલ ।

અબ આએ બસી મેરે ઉદર, વૃધ ભઈ પલ પલ ॥ ૨૫ ॥

કેટલાક સમય (પાંચ હજાર વર્ષ) સુધી અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિ રાસલીલા ગ્રહણ કરીને ધ્યાનાવસ્થામાં બેસી રહી. હવે તે બુદ્ધિએ આવીને મારા હૃદયમાં વાસ કર્યો છે તથા તે (તારતમનું બળ પ્રાપ્ત કરીને) પ્રતિક્ષણ વધવા લાગી.

અંગ મેરે સંગ પાઈ, મેં દિયા તારતમ બલ ।

સો બલ લે બૈરાટ પસરી, બ્રહ્માંડ ક્રિયો નિરમલ ॥ ૨૬ ॥

આ અક્ષરની બુદ્ધિએ આપણો સંગ કર્યો ત્યારે મેં તેને તારતમની શક્તિ આપી. એ શક્તિને લીધે તે સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં ફેલાઈ અને બ્રહ્માંડના જીવોને શુદ્ધ બનાવી દીધા.

દૈત કાલિંગા માર કે, સબ સીધા હોસી તતકાલ ।

લીલા હમારી દેખાએ કે, ટાલસી જમ કી જાલ ॥ ૨૭ ॥

વિકરાળ કળિયુગરૂપી રાક્ષસ (દજ્જાલ)ને એ મારી નાખશે જેથી દુનિયાની આસુરીવૃત્તિનો તતકાલ નાશ થશે. તેમને આપણા અખંડ પરમધામ (અક્ષરાતીત)ની લીલા બતાવી યમરાજની જાળ (જન્મ મરણ રૂપી જાલ)માંથી મુક્ત કરશે.

દૈત એસા જોરાવર, દેખો વ્યાપ રહ્યા બૈરાટ ।

કામ ક્રોધ અહંકાર લે, સબ ચલે ઉલટી બાટ ॥ ૨૮ ॥

આ કળિયુગ રૂપી રાક્ષસ ખૂબ શક્તિશાળી છે. જુઓ, એ (આસુરી વૃત્તિના રૂપમાં) સમગ્ર સંસારના લોકોમાં વ્યાપ્ત છે. તેથી બધા લોકો કામ, ક્રોધ, અહંકાર ધારણ કરી ઊલટા માર્ગે ચાલી રહ્યા છે.

યાકો સંઘારસી એક સબદસોં, બેર ના હોસી લગાર ।

લોક ચૌદે પસરસી, ઈન બુધ સબદકો માર ॥ ૨૯ ॥

બુદ્ધજી એક જ શબ્દમાં આ કળિયુગનો સંહાર કરશે. તેનો નાશ કરવામાં તેમને ક્ષણમાત્રનો સમય લાગશે નહીં. ચૌદ લોકમાં બુદ્ધજીના શબ્દો (અખંડ વાણી)નો પ્રહાર ફેલાઈ જશે.

બૈરાટ સારા લોક ચૌદે, ચલે આપ અપની મત ।

મન માને ખેલે સબ કોઈ, ગ્રાસ લિએ અસત ॥ ૩૦ ॥

ચૌદ લોક સહિત આ સંપૂર્ણ સંસાર પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ચાલી રહ્યો છે. અહીં બધા જ અસત્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરીને ખેલી રહ્યા છે.

મેં મારું તો જો હોએ કછુએ, ના ખમેં હરખ કી ડોટ ।

મેરી બુધકે એક લવે સે, એસે મરે કોટાન કોટ ॥ ૩૧ ॥

કળિયુગરૂપી શેતાનનું કોઈ અસ્તિત્વ હોત તો હું તેને મારી નાખત. મારી જાગ્રત બુદ્ધિ (તારતમ જ્ઞાન)ના એક શબ્દને તે સહન કરી ન શકત. કારણ કે મારી બુદ્ધિના એક અંશ માત્રથી એવા કરોડો શેતાનોનો નાશ થઈ શકે છે.

ઉઠી હૈ બાની અનેક આગમ, યાકો ગોપ હૈ ઉજાસ ।

બૈરાટ સનમુખ હોએસી, બુધ નૂર કે પ્રકાસ ॥ ૩૨ ॥

બુદ્ધાવતારના વિષયમાં પહેલાં અનેક ભવિષ્યવાણી થઈ છે અને એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંપૂર્ણ વિશ્વનાં પ્રાણીઓ સામે આ ભવિષ્યવાણીનો અર્થ પ્રગટ થશે.

ચલસી સબ એક ચાલેં, દૂજા મુખ ના બોલે વાક ।

બોલે તો જો કછૂ હોએ બાકી, ફોડ ઉડાયો તૂલ આક ॥ ૩૩ ॥

હવે વિશ્વનાં સઘળાં પ્રાણીઓ એક જ મત અનુસાર એક જ માર્ગ પર ચાલશે. અક્ષર-અક્ષરાતીત સિવાય અન્ય કોઈ વાણી ઉચ્ચારશે નહીં. જ્યારે બુદ્ધજીના જ્ઞાન દ્વારા કંઈ કહેવાનું રહી ગયું હોય ત્યારે અન્ય કોઈ વાત કરી શકે. બુદ્ધજીના જ્ઞાને રૂના રેસાની જેમ અજ્ઞાનતાને જડમૂળથી ઉખાડી ફેંકી દીધી છે, એટલે કે ચૌદ લોકને મિથ્યા સિદ્ધ કરી દીધું છે.

અબ એહ બચન કહૂં કેતે, દેસી દુનિયાં કો ઉધાર ।

મેરે સંગ આએ બડી નિધ પાઈ, સો નિરાકાર કે પાર ॥ ૩૪ ॥

હવે હું આ વચનોના વિષયમાં ક્યાં સુધી કહું? આ વચન તો દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરી દેશે. અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિએ મારી સાથે આવીને નિરાકારની પાર પરમધામની આ અખંડ સંપત્તિ (તારતમ જ્ઞાન)ને પ્રાપ્ત કરી.

પાર બુધ પાએ પીછે, યાકો હોસી બડો માન ।

અક્ષર નેક ના છોડે ન્યારી, એ ઉદયો નેહેચલ ભાન ॥ ૩૫ ॥

અખંડ પરમધામનું તારતમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી અક્ષરની બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા થશે. હવે અખંડ તારતમ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય થઈ ગયો છે, તેથી અક્ષરબ્રહ્મ તેને પળવાર પણ છોડશે નહીં.

અવતાર જો નેહકલંક કો, સો અસ્વ અધૂરો રહ્યો ।

પુરષ દેખ્યો નહીં નૈનોં, તુરી કો કલંકી તો કહ્યો ॥ ૩૬ ॥

ચોવીસ અવતારોમાંથી જે ત્રણ અવતાર મોટા કહ્યા છે તેમાં નિષ્કલંકાવતારનો સંકેત કર્યા વિના સવારીના ઘોડા બતાવ્યા છે. તેના ત્રણ પગ પૃથ્વી પર છે અને એક પગ ઊંચો કરેલો છે. તથા ઘોડા પર કોઈ સવાર ન હોવાને કારણે તેને અધૂરો કહ્યો છે. આ ઘોડા પર સવારી કરનાર પુરુષને શુકદેવ મુનિ પોતાની આંખો વડે જોઈ ન શક્યા. તેથી ઘોડાને કલંકિત કહ્યો. (સવાર મળતાં જ ઘોડો ચાર પગ પૃથ્વી પર રાખશે ત્યારે નિષ્કલંક કહેવાશે.)

અવતાર યા બુધ કે પીછે, અબ દૂસરા ક્યોં કર હોએ ।

બિકાર કાઢે વિસ્વ કે, સબ કિએ અવતાર સે સોએ ॥ ૩૭ ॥

આ બુદ્ધ અવતાર પછી હવે બીજો અવતાર કેવા પ્રકારનો હશે ? કારણ કે અક્ષરાતીતના અખંડ જ્ઞાન દ્વારા સાંસારિક પ્રાણીઓના વિકારો દૂર કરીને તેને પણ અવતારી પુરુષોની જેમ બનાવી દીધા.

અવતાર સે ઉતમ હુએ, તહાં અવતારકા કયા કામ ।

જહાં જમે હુઆ સબ કા, દૂજા નેક ન રાખ્યા નામ ॥ ૩૮ ॥

(અખંડ પરમધામ તથા અક્ષરાતીતના તારતમ જ્ઞાનના પ્રસાર તથા પ્રકાશને કારણે) સંસારના મનુષ્ય પણ (કથની અને રહેણીકરણીમાં) અવતારોથી પણ ઉત્તમ થઈ ગયા છે. એવી સ્થિતિમાં હવે અવતારોનું પ્રયોજન શું રહ્યું ? આ એક જ અવતારમાં બધા અવતારોની શક્તિ તથા જ્ઞાન સમાવિષ્ટ થઈ ગયાં છે. તેથી અન્ય કોઈ અવતારનું નામ આપ્યું નથી.

જહાં પૈએ પાએ પાર કે, હુઆ નેહેચલ નૂર પ્રકાસ ।

તિત અગિએ અવતાર મેં, ઈત કયા રહ્યા ઉજાસ ॥ ૩૯ ॥

આ નિષ્કલંક બુદ્ધ અવતારે તારતમ જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિનો માર્ગ બતાવી દીધો છે. તથા તેના દ્વારા સર્વત્ર અખંડ તારતમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાયો છે. હવે પહેલાંના અવતારોમાં શું રહ્યું ? (બધા નિસ્તેજ થઈ ગયા).

સમઝિયો તુમ યા વિધ, અવતાર ના હોવે અંન ।

પુરષ તો પેહેલે ના કહ્યો, બિયાર દેખો બચન ॥ ૪૦ ॥

હે સુંદરસાયજી ! આ રીતે સમજી લેવું કે હવે બીજો કોઈ અવતાર થશે નહીં. કારણ કે ઘોડા પર સવારી કરનાર પુરુષની બાબતમાં પહેલાં કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ વચનોનો વિચાર કરી જુઓ.

પ્રકરણ ૧૮ ચોપાઈ ૪૭૧

ગોકુલ લીલા

જિન કિનકો ધોખા રહે, જુદે કહે અવતાર ।

તો એ કિનકી બુધેં વિસ્નુ કો, જગાએ પોહોંચાએ પાર ॥ ૧ ॥

કોઈને પણ આ અવતારો સમજવામાં શંકા ન રહે તે માટે મેં અલગ અલગ અવતારોનું પૃથક પૃથક

વર્ણન કર્યું છે. અથવા આ અવતારોમાંથી કોઈની બુદ્ધિએ વિષ્ણુ ભગવાનના આત્માને જાગ્રત કરીને સામે પાર પહોંચાડ્યા છે.

સુકેં અવતાર સબ કહે, પર બુધ મેં રહ્યા ઉરઝાએ ।

એ ભી સીધા ના કેહે સક્યા, તો ક્યોં ઈન કહી જાએ ॥ ૨ ॥

શ્રી શુકદેવ મુનિએ અન્ય સઘળા અવતારોનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ બુદ્ધાવતાર સંબંધમાં તે પણ મૂંઝાઈ ગયા. જ્યારે તેઓ જાતે સ્પષ્ટ ન કરી શકે તો અન્ય લોકો એના સંદર્ભમાં કેવી રીતે કંઈ કહી શકે ?

એ તો અક્ષરાતીત કી, લીલા હમારી જેહ ।

પેહેલેં સંસા સબકા ભાંન કે, પીછે ભી નેક કહૂં વિધ એહ ॥ ૩ ॥

આ બુદ્ધ અવતારની લીલા તો અક્ષરાતીત પૂર્ણ બ્રહ્મની તથા આપણી લીલા છે. હવે સર્વ પ્રથમ બધાની શંકાઓ દૂર કરીને આ લીલાનું થોડું વર્ણન કરીશ.

બૈરાટ કી વિધ કહી તુમકો, જિન કઘૂ રાખોં સંદેહ ।

અખંડ ગોકલ ઔર પ્રતિબિંબ, એ ભી સમઝાઊં દોએ ॥ ૪ ॥

હે સુંદરસાથજી ! મેં તમને વૈરાટનું સંપૂર્ણ વર્ણન કર્યું, જેથી કોઈના મનમાં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ ન રહે. હવે અખંડ ગોકુલ તથા પ્રતિબિંબ ગોકુળ લીલાનું વર્ણન કરી સમજાવું છું.

એ ખેલ દેખ્યા તો સાંચા, જો અખંડ કહૂં ઈન બેર ।

પાર વતન દેખાએ કે, સબ ઉડાઊં અંધેર ॥ ૫ ॥

આપણે બ્રહ્માત્માઓએ આ નશ્વર જગતને જોયું, આ વાત ત્યારે સાર્થક મનાય જ્યારે હું આ વખતે તેને અખંડ કરી દઉં. તારતમ જ્ઞાન દ્વારા પરમધામનો માર્ગ બતાવીને સૌનો અંધકાર દૂર કરી દઉં.

અંતરાએ નહીં એક ખિન કી, અખંડ હમ પેં ઉજાસ ।

રાસ લીલા શ્રી કૃસ્ન ગોપી, ખેલેં સદા અવિનાસ ॥ ૬ ॥

આપણી પાસે ધામધણી પ્રદત્ત તારતમ જ્ઞાનનો અખંડ પ્રકાશ છે. તેથી એક ક્ષણભર પણ તેની સાથે આપણને વિયોગનો અનુભવ નથી થતો. આ જ્ઞાન દ્વારા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણજી તથા ગોપીઓ દ્વારા રચાયેલ રાસ લીલા સદા અખંડ અવિનાશી છે.

પ્રતિબિંબ લીલા યા દિન થેં, ફેર કે ગોકલ આએ ।

ચલે મથુરા દ્વારકા, બૈકુંઠ બૈઠે જાએ ॥ ૭ ॥

(અખંડ રાસલીલા પૂર્ણ કરીને અક્ષરાતીતનો આવેશ તથા બ્રહ્માત્માઓની સુરતા પરમધામમાં પાછા ફરતાં જ આ ત્રીજા બ્રહ્માંડની રચના કરી) અક્ષરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ રૂપે ગોકુળમાં આવ્યા. ત્યારથી પ્રતિબિંબ લીલા શરૂ થઈ. પછી શ્રીકૃષ્ણ મથુરા ચાલ્યા ગયા. ત્યાં ચાર દિવસ સુધી અક્ષરબ્રહ્મનો આવેશ રહ્યો. હવે દ્વારકા વગેરેની લીલા કરીને ભગવાન વિષ્ણુના અવતાર સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ફરીથી વૈકુંઠ પાછા ફરે છે.

તારતમ નૂર પ્રગટ્યા, તિન તેજેં ફોર્યો આકાસ ।
લાગી સિખર પાતાલ લોં, અબ રહે ના પકર્યો પ્રકાસ ॥ ૮ ॥

હવે તારતમ જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદય થશે. તેનું તેજ આકાશમાં ફેલાઈ પાતાળથી માંડીને વૈકુંઠ સુધી ફેલાઈ ગયું. હવે એ પ્રકાશ પકડાતો નથી.

કિરના સબમેં કુલાંભિયાં, ગયો બૈરાટ કો અગ્યાન ।
દ્રઢાએ ચિત ચૌદે લોકકો, ઉડાએ દિયો ઉનમાન ॥ ૯ ॥

આ અખંડ તારતમ જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનાં કિરણો સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ ગયાં છે. પરિણામે સંસારનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર થઈ ગયો છે. ચૌદ લોકમાં પ્રાણીઓના હૃદયમાં ઉપર્યુક્ત તથ્ય અંકિત થઈ ગયું તથા આ દુનિયાના જીવોના બ્રહ્મવિષયક અનુમાનને પણ ઉડાવી દીધું.

અબ જોત પકરી ના રહે, બીચ મેં બિના ઠૌર ।
પસરકે દેખાઈયા, બ્રજ અખંડ જો ઔર ॥ ૧૦ ॥

હવે તારતમ જ્ઞાનની જ્યોતિ અખંડ સ્થાન વિના વચ્ચે રોકાશે નહીં. એટલે કે તે સર્વત્ર ફેલાઈને અખંડ વ્રજલીલા પ્રકાશિત કરે છે, જે આ સંસારના વ્રજથી અલગ છે.

બતાએ દેઊં વિધ સારી, બ્રજ બસ્યો જિન પર ।
અગ્યારે બરસ લીલા કરી, રાસ ખેલ કે આએ ઘર ॥ ૧૧ ॥

વ્રજમંડળ જે રીતે વસ્યું છે તેનું વર્ણન હવે હું કરું છું ત્યાં શ્રી કૃષ્ણજીએ આપણે બ્રહ્માત્માઓ સાથે અગિયાર વર્ષ સુધી લીલા કરી અને ત્યાર બાદ અખંડ લીલા કર્યા પછી આપણે બધા પોતાના મૂળ નિવાસ એવા પરમધામમાં પળભર માટે આવ્યા.

ગોકલ જમુના ત્રટ ભલા, પુરા બ્યાલીસ બાસ ।
પુરા પાસે એક લગતા, એ લીલા અખંડ બિલાસ ॥ ૧૨ ॥

યમુનાજીના રમણીય તટ પર બેતાળીસ મહોલ્લાવાળું ગોકુલ ગામ વસ્યું છે. એ મહોલ્લા એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે, કે જ્યાં આ અખંડલીલા થઈ છે.

બાસ બસ્તી બસે ઘાટી, તીન ખૂંને ગામ ।
કાંઠે પુરા ટીબા ઊપર, ઉપનંદ કા એ ઠામ ॥ ૧૩ ॥

વ્રજમંડળની વસતિ અતિ સઘન છે. આ ગામ ત્રિકોણાકાર છે. એક કિનારા પર નાના પહાડ પર એક ગામ વસેલું છે, તેને ઉપનંદનનું સ્થાન કહે છે.

તરફ દૂજ પુરે સારે, બીચ બાટ ઘેન કા સેર ।
ઈત ખેલે નંદ નંદન, સંગ ગોવાલોં કે ઘેર ॥ ૧૪ ॥

બીજા બધા મહોલ્લા બીજી તરફ છે. વચ્ચે આવવા જવાનો માર્ગ છે. અહીં નંદ-નંદન શ્રીકૃષ્ણ બધાં ઘરોમાં ગોવાળનાં બાળકો સહિત પ્રેમવિનોદની લીલા કરે છે.

પુરા પટેલ સાદૂલ કા, બસે તરફ દૂજ એ ।
તરફ તીસરી બ્રષભાનજી, બસે નાકે તીનોં લે ॥ ૧૫ ॥

અહીં બીજી તરફ સાદૂલ નામના મુખી (પટેલ)નો મહોલ્લો આવેલો છે. ત્રીજી તરફ વૃષભાણજી

રહે છે. આ રીતે ત્રણેય મહોલ્લા ત્રણ ખૂણાને ઘેરી વળ્યા છે.

નંદજી કે પુરે સામી, દિસ પૂરબ જમુના તટ ।

છૂટક છાયા વનસપતી, બૃધ આડી ડાલોં બટ ॥ ૧૬ ॥

નંદજીના મહોલ્લા સામે પૂર્વ દિશામાં યમુનાજીનો તટ છે. જ્યાં થોડા થોડા અંતરે છૂટાં છૂટાં વૃક્ષોની છાયા મળે છે અને વડના ઝાડની વડવાઈઓથી શોભતી ઘણી ડાળીઓ જોવા મળે છે.

સકલ વન છાયા ભલી, સોભિત જમુના કિનાર ।

અનેક રંગે બેલિયાં, ફલ સુગંધ સીતલ સાર ॥ ૧૭ ॥

સંપૂર્ણ વનમાં વૃક્ષોની છાયા સઘન છે, જેમાં યમુનાજીનો તટ પણ અત્યંત શોભે છે. રંગબેરંગી વેલા-વેલી અને ફળફૂલોની મંદ અને શીતળ સુગંધ પ્રસરે છે.

ત્રીન પુરે ત્રીન મામોં કે, બસેં ઠાટ બસ્તી મિલ ।

આપ સૂરે ત્રીનોં હી, પુરે નંદ કે પાખલ ॥ ૧૮ ॥

નંદજીના મહોલ્લાની સાથોસાથ શ્રીકૃષ્ણજીના ત્રણ મામાઓના ત્રણ મહોલ્લા (ગામ) છે. તે બધા ખૂબ ઠાઠમાઠથી રહે છે અને ત્રણેય અતિ શૂરવીર છે.

ગાંગા ચાંપા ઔર જેતા, એ મામા ત્રીનોં કે નામ ।

દખિન દિસ ઔર પછિમ દિસ, બસે ફિરતે ગામ ॥ ૧૯ ॥

શ્રી કૃષ્ણજીના ત્રણેય મામાઓનાં નામ ગાંગા, ચાંપા અને જેતા છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ આ ગામ ફેલાયેલું છે.

નંદજી કે આઠ મંદિર, માંડવે એક મંડાન ।

પીછે બાડે ગૌઓં કે, તામેં આથ સરવે જાન ॥ ૨૦ ॥

નંદબાબાનાં આઠ મકાન છે. વચ્ચે એક ચોક છે. પાછલા ભાગમાં ગૌશાળા છે. તેમાં ગોધન (તેને લગતી સામગ્રી) પરિપૂર્ણ છે.

રેત ઝલકે આંગને, દૂધ ચરી ચૂલ્હા આગલ ।

આઈજી ઈન ઠૌર બૈઠેં, ઔર બૈઠેં સખિયાં મિલ ॥ ૨૧ ॥

વચ્ચેના ચોકમાં રેતી ચમકે છે. આગળના ભાગમાં ચાર મુખવાળો ચૂલો (ચરિ-ચૂલો) દૂધ ગરમ કરવા માટે બનાવ્યો છે. માતા યશોદા ત્યાં બેસે છે અને તેમના ઘેર સઘળી સખીઓ બેસે છે.

મંદિર મોદી તેજપાલ કો, ઈત ચરી ચૂલ્હા પાસ ।

કોઈક દિન આએ રહે, યાકો મથુરા મેં બાસ ॥ ૨૨ ॥

આ ચરિચૂલા પાસે તેજપાલ નામના વેપારીનું મકાન છે. તે વેપાર અર્થે ક્યારેક ક્યારેક અહીં આવીને રહે છે. આમ તો તે મથુરામાં રહે છે.

સરૂપ દસ ઈત આરોગે, પાક સાક અનેક ।

ભાગવંતી બાઈ ભલી ભાંતે, રસોઈ કરે બિવેક ॥ ૨૩ ॥

શ્રી નંદબાબાના ઘરમાં દસ કુટુંબીજનો છે. જે એક સાથે પકવાન, શાક વગેરે ભાતભાતનાં ભોજન

બનાવે છે. ભાગવંતી બાઈ સારી રીતે રસોઈ બનાવે છે.

લાડલો નંદ જસોમતી, રોહિની બલભદ્ર બાલ ।
પાલક પુત્ર કલ્યાણજી, વાકો પુત્ર ગોપાલ ॥ ૨૪ ॥

એ દશ કુટુંબીજનો આ પ્રમાણે છે. શ્રી કૃષ્ણજી, નંદબાબા, માતા જશોદા, રોહિણી માતા અને તેમનો પુત્ર બલરામ તથા ગોદ લીધેલ પુત્ર કલ્યાણજી તથા તેમનો પુત્ર ગોપાલ.

બેહેન દોઊ જીવા રૂપા, ભેલિયાં રહેં મોહોલાન ।
ઔર બાઈ ભાગવંતી, નારી ઘર કલ્યાણ ॥ ૨૫ ॥

જીવા અને રૂપા એ બંને બહેનો, કલ્યાણજીનાં ધર્મપત્ની ભાગવંતીબાઈ એ બધાં નંદભવનમાં એક સાથે રહે છે.

પુરો જો બૃષભાન કો, ભેલો ભાઈ લખમન ।
નંદજી કે ઉતર દિસે, બસત બાસ પૂરન ॥ ૨૬ ॥

વૃષભાણજીના મહોલ્લામાં તેમના ભાઈ લક્ષ્મણ પણ એમની સાથે રહેતા હતા. આ મહોલ્લો નંદજીના મહોલ્લાની ઉત્તરે આવેલો છે. આ રીતે આ મહોલ્લો પણ વસ્તી અને સંપૂર્ણ સામગ્રીઓથી ભરેલો છે.

સરૂપ સાતે ભલી ભાંતેં, આરોગે અંન પાક ।
કલ્યાણ બાઈ રસોઈ કરે, વિધ વિધ કે બહુ સાક ॥ ૨૭ ॥

વૃષભાણજીના પરિવારમાં સાત સભ્યો અનેક પ્રકારનાં પકવાન તથા શાકભાજી એક સાથે બેસીને ગ્રહણ કરે છે. કલ્યાણબાઈ જુદા જુદા પ્રકારનાં શાક વ્યંજનોની રસોઈ બનાવે છે.

રાધાબાઈ પિતા બૃષભાણજી, પ્રભાવતી બાઈ માત ।
સુદામા કલ્યાણજી, યાથેં છોટો કૃષ્ણજી ભ્રાત ॥ ૨૮ ॥

એમના પરિવારના સાત સભ્યોમાં શ્રી રાધિકાજી, તેમના પિતા વૃષભાણજી, માતા પ્રભાવતીબાઈ, રાધાજીના મોટાભાઈ કલ્યાણજી, શ્રી દામા અને નાના ભાઈ કૃષ્ણ છે.

કલ્યાણ બાઈ નારી સુદામા, અંગ ધરત અતિ બડાઈ ।
કરત હાંસી કે ભાંતેં, યાકી સ્યામસોં સગાઈ ॥ ૨૯ ॥

મોટાભાઈ શ્રીદામાનાં ધર્મપત્ની કલ્યાણબાઈ છે. તે તેમનાં નણંદ રાધાને ખૂબ આદરપૂર્વક ગોદમાં લઈને વિનોદપૂર્વક હસી મજાક કરે છે. કારણ કે રાધાજીની સગાઈ શ્રી કૃષ્ણ સાથે થઈ છે.

મંદિર છે માંડવે આગે, ચરી ચઢે દૂધ માટ ।
સ્યામા ગોદ પ્રભાવતી, લે બેઠત હેં ખાટ ॥ ૩૦ ॥

શ્રી વૃષભાણજીનાં છ ઘર છે અને આગળના ભાગે આંગણું છે, જ્યાં દૂધનાં વાસણ ચૂલા પર મૂકીને દૂધ ગરમ કરવામાં આવે છે. અહીં માતા પ્રભાવતીજી રાધાજીને ગોદમાં લઈને ખાટ (માંચી) પર બેસે છે.

માંગા ક્રિયા રાધાબાઈ કા, પર વ્યાહે નહીં પ્રાનનાથ ।

મૂલ સનમંધે એકે અંગે, વિલસત વલ્લભ સાથ ॥ ૩૧ ॥

શ્રી રાધાજીનું શ્રી કૃષ્ણજી સાથે વાગ્દાન (સગાઈ) થયું છે, પરંતુ પ્રાણનાથ શ્રી કૃષ્ણજીની સાથે વિધિપૂર્વક વિવાહ થયા નથી. શ્રી રાધા તથા શ્રીકૃષ્ણનો મૂળ સંબંધ પરમધામમાં અંગ-અંગી હોવાને કારણે શ્રી રાધાજી પોતાના પ્રાણવલ્લભ શ્રી કૃષ્ણજી સાથે લીલા-વિલાસ કરે છે.

ધુરસે ગોરસ હેત મેં, ઘર ઘર હોત મથન ।

ખેલે સબ મેં સાંવરો, મિને બાહેર આંગન ॥ ૩૨ ॥

આનંદ ઉલ્લાસ સાથે પ્રત્યેક ઘરમાં પ્રેમપૂર્વક દહીંનું મંથન થાય છે. ઘરની અંદર તથા ઘરની બહાર આંગણામાં શ્યામસુંદર શ્રી કૃષ્ણ પોતાના પ્રિય મિત્ર ગોવાળિયાઓ સાથે રમ્યા કરે છે.

પુરે સારે બીચ ચૌરે, બેઠે ગોપ બૂઢે ભરાએ ।

ચારોં પોહોર ગોઠ ઘૂઘરી, ખેલતે દિન જાએ ॥ ૩૩ ॥

બધા મહોલ્લાઓની વચ્ચે બેસવા માટેનો ચોક છે, જેના પર બધા ગોપવૃદ્ધો બેસે છે. અહીં ચારેય પહોર મેવા મીઠાઈ અને ઘૂઘરીના નાસ્તાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. આ રીતે લીલા-વિનોદમાં દિવસો પસાર થાય છે.

ઔર સબે ગૌચારને, ગોપ ગોવાલા જાએ વન ।

ભોર કે વન સંઝા લોં, યોં હોત બ્રજ વરતન ॥ ૩૪ ॥

બધા ગોપ-ગોવાળો ગાયો ચરાવવા માટે સવારથી સાંજ સુધી વનમાં ચાલ્યા જાય છે. આ રીતે વ્રજનો બધો કારોબાર ચાલ્યા કરે છે.

તેજપાલ મોટી બલોટ પૂરે, જો કઠૂ ચાહિએ સોએ ।

ધૃત લેવે બડે દોરોં, ઔર વરતિયાં હોએ ॥ ૩૫ ॥

તેજપાલ નામનો વેપારી આખાં વ્રજમાં ધૂમે છે અને જે કોઈને ચીજવસ્તુ જોઈએ તેને માટે બૂમ પાડે છે. તે અન્ય ચીજોના બદલામાં મોટાં મોટાં ઘરોમાંથી ઘી લે છે. આ રીતે અન્ય વેપારીઓ પણ આવે જાય છે.

ઘોલિએ ઈત ઘોલ કરને, આવત બ્રજ મેં જે ।

ફેર જાએ રહે મથુરા, વસ્ત ભાવ લે દે ॥ ૩૬ ॥

નાના વેપારીઓ માથે ખૂમચા/ટોપલી મૂકીને અહીં વ્રજ મંડળમાં વેપાર કરવા આવે છે અને મૂલ્ય સામે વસ્તુઓનું આદાન-પ્રદાન કરે છે, પછી મથુરા પાછા ફરે છે.

સ્યામ સંગ ગોવાલ લે, ખેલત જમુના ઘાટ ।

વિનોદ મેં હમ આવેં જાએ, જલ ભરને ઈન બાટ ॥ ૩૭ ॥

શ્રી કૃષ્ણજી બાળ ગોપ સાથે યમુના તટે રમે છે. અમે બધી સખીઓ પાણી ભરવા જઈએ ત્યારે એજ માર્ગેથી આવીએ ત્યારે તેઓ અમારી સાથે હાસ્ય-વિનોદ કરે છે.

વિલાસ બ્રજ મેં પિયાજીસોં, બરતત એહ બાત ।

બચન અટપટે વેધે સબ કો, અહેનિસ એહી તાત ॥ ૩૮ ॥

વ્રજમંડળમાં પ્રિયતમ શ્રી કૃષ્ણની સાથે આનંદ-વિલાસ ચાલતો રહે છે. શ્રી કૃષ્ણનાં પ્રેમભર્યા મધુર વચનો અમારા બધાના હૃદયને પુલકિત કરે છે. આ રીતે રાતદિવસ લીલાઓ થતી રહે છે.

પિઉ પ્રેમેં ભીગા ખેલહીં, પુરે સારોં માંહિં ।

ખેલે ખિન જાસોં તાએ દૂજા, સૂઝે નહીં કછુએ કાંહિં ॥ ૩૯ ॥

પ્રેમમાં મગ્ન બનીને પ્રિયતમ શ્રી કૃષ્ણ આખા મહોલ્લામાં બધા સાથે ખેલ્યા કરે છે. એક ક્ષણ માટે પણ જે કોઈ શ્રી કૃષ્ણજી સાથે ખેલ ખેલે છે તેમને પછી બીજું કંઈ સૂઝતું જ નથી.

હમ સંગ ખેલેં કે રંગે, જાતે જમુના પાની ।

આઠોં પોહોર અટકી અંગે, એહ છબ એહ બાની ॥ ૪૦ ॥

યમુનાજીનું જળ ભરવા જતી વેળા શ્રીકૃષ્ણજી અમારી સાથે અનેક પ્રકારની આનંદભરી ગમ્મત કરે છે. શ્રીકૃષ્ણજીની છબી તથા તેમની મધુર વાણી પર અમારી ચિત્તવૃત્તિ આઠેય પહોર ચોંટેલી રહે છે.

ઘર ઘર આનંદ ઉછવ, ઉછરંગ અંગ ન માએ ।

વિલાસ વિનોદ પિયા સંગે, અહેનિસ કરતે જાએ ॥ ૪૧ ॥

આ રીતે ઘેર ઘેર આનંદ-ઉત્સવ થતા રહે છે તથા અમારાં અંગોમાં ઉલ્લાસ માતો નથી. પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ સાથે હાસ્ય-વિનોદ કરતાં કરતાં રાતદિવસ આનંદમાં વ્યતીત થાય છે.

સુંદર બાલક મધુરી બાની, ઘર લ્યાવેં ગોદ ચઢાએ ।

સેજ્યાએ ખિન મેં પ્રેમેં પૂરા, સુખ દેવેં ચિત ચાહે ॥ ૪૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણજીનું બાળસ્વરૂપ અતિ સુંદર છે. તે મધુર વચનો બોલે છે. અમે તેમને પીઠ પર બેસાડીને અમારા ઘરમાં લાવીએ છીએ. પળવારમાં અમારા હૃદયમાં બિરાજમાન થઈને અમને પૂર્ણ પ્રેમ પ્રદાન કરે છે. આ રીતે અમને તેઓ મનભાવન સુખ આપે છે.

બાછરૂ લે બન પધારે, આઠમેં દસમેં દિન ।

કબૂં ગોવરધન ફિરતે, માંહેં ખેલેં બારે વન ॥ ૪૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણજી આઠમા કે દશમા દિવસે વાછરડાંને લઈને વનમાં જાય છે, ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક ગોવર્ધન પર્વત પર ફરે છે તથા વ્રજમંડળમાં બારેય વનોમાં લીલા કરે છે.

અખંડ લીલા અહેનિસ, હમ ખેલેં પિયા કે સગ ।

પૂરે પીઉજી મનોરથ, એ સદા નવલે રંગ ॥ ૪૪ ॥

અમે બધી સખીઓ શ્રીકૃષ્ણજી સાથે અખંડ લીલા કરીએ છીએ. પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણજી હંમેશાં નવી નવી લીલાઓ દ્વારા અમારા મનોરથ પૂરા કરે છે.

શ્રી રાજ બ્રજ આએ પીછે, બ્રજ વધૂ મથુરા ના ગઈ ।

કુમારકા સંગ ખેલ કરતે, દાન લીલા યોં ભઈ ॥ ૪૫ ॥

શ્રી રાજજી (શ્રીકૃષ્ણજી) જ્યારથી વ્રજમાં આવ્યા છે, ત્યારથી વ્રજવધૂ ગોપિકાઓ દૂધ-દહીં વેચવા

માટે મથુરા ગઈ નથી. કુમારિકા ગોપિકાઓ (અક્ષરની સુરતાની સખીઓ) દહીં દૂધ વેચવાના બહાને શ્રીકૃષ્ણજીની સાથે ખેલ કરે છે. (એમનાં દહીં-દૂધ લૂંટીને શ્રીકૃષ્ણજી ગોવાળિયાઓને આપે છે), આ રીતે તેમની સાથે દાણલીલા થતી હતી.

ખેલ ખેલેં કુમારકા, ચીલે કુલ અભ્યાસ ।

દૂધ દધી છોટે બાસન, કરે રંગ રસ વન વિલાસ ॥ ૪૬ ॥

કુમારિકા સખીઓ પોતાના કુળની પરંપરાની ટેવ પ્રમાણે નાનાં નાનાં પાત્રો-ગોરસામાં દૂધ-દહીં લઈને અત્યંત ઉત્સાહ સાથે વનમાં લીલા કરે છે.

બ્રજ વધૂ મિને ખેલને, સંગ કેતિક જાએ ।

સાંવરો ઈત દાન લેને, કરે આડી લકુટી તાએ ॥ ૪૭ ॥

બ્રજવધૂઓ સાથે કેટલીક કુમારિકાઓ પણ રમવા ચાલી જાય છે. શ્રી કૃષ્ણજી ત્યાં દાણલીલા (કરવસૂલાત)ના બહાને લાકડી લઈ રસ્તામાં ઊભા રહે છે.

દૂધ દધી માખન લ્યાવેં, હમ પિયાજી કે કાજ ।

તિત દધી હમારા છીન કે, દેવેં ગોવાલોં કો રાજ ॥ ૪૮ ॥

અમે બધી સખીઓ પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ માટે જ દૂધ, દહીં તથા માખણ લાવીએ છીએ. અમારાં દૂધ-દહીં છીનવી લઈને શ્રી રાજજી પોતે ગોવાળિયાઓને વહેંચી દે છે.

ભાગ જાએ ગ્વાલ ન્યારે, હમ પકડ રાખેં પીઉ પાસ ।

પીછે હમ એકાંત પિયા સંગ, કરેં વન મેં વિલાસ ॥ ૪૯ ॥

દૂધ અને માખણ લઈ જ્યારે ગોવાળિયાઓ દૂર ભાગી જાય છે ત્યારે અમે બધા શ્રી કૃષ્ણના ચરણમાં બેસી જઈએ છીએ. પછી અમે પ્રિયતમ સાથે એકાંત વનમાં પ્રેમાનંદ-વિલાસ કરીએ છીએ.

કુમારકા હમ સંગ રેહેતી, પીઉ ખેલતે સખિયન ।

મૂલ સનમંધ કુમારકાઓં કા, યા દિન થેં ઉતપન ॥ ૫૦ ॥

જ્યારે અમે બધી સખીઓ પોતાના પ્રિયતમ શ્રી કૃષ્ણજી સાથે ખેલતી હતી ત્યારે કુમારિકા સખીઓ અમારી સાથે રહેતી, ત્યારથી શ્રી કૃષ્ણજી સાથે તેમનો મૂળ સંબંધ ઉત્પન્ન થયો છે.

અખંડ લીલા અતિ ભલી, નિત નિત નવલે રંગ ।

ઈન જોતેં સબ જાહેર કિયા, હમ સખિયાં પિયા કે સંગ ॥ ૫૧ ॥

આ રીતે વ્રજમાં રાત દિવસ નિત્ય નવા નવા રંગ (ઉત્સાહ) સાથે અખંડ લીલા થતી રહે છે. આ તારતમ જ્ઞાનની જ્યોતે આ બધી લીલાઓ પ્રગટ કરી છે, કે અમે બધી સખીઓ શ્રીકૃષ્ણજીની સાથે જ છીએ એટલે તેમનાં અભિન્ન અંગ છીએ.

આવે જબ ઉજાલિયાં, હમ ખેલેં લેકર ઢોલ ।

પિયા કરેં વિનોદ હાંસિયાં, સો કહે ન જાએ બોલ ॥ ૫૨ ॥

જ્યારે શુકલ પક્ષ આવે છે ત્યારે ઉજજવલ ચાંદની રાતમાં અમે બધી સખીઓ ઢોલક લઈને આખા

મહોલ્લામાં રમીએ છીએ. પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણજી અમારી સાથે આનંદ-વિનોદ કરતા રહે છે. આ લીલાનું વર્ણન વાણી દ્વારા નથી થઈ શકતું.

ઉલસે ગોકલ ગામ સારા, હેત હરષ અપાર ।

ધન ધાન બસ્તર ભૂષન, દ્રવ્ય અખૂટ ભંડાર ॥ ૫૩ ॥

સઘળું ગોકુલ ગામ ઉત્સાહ પૂર્ણ રહે છે. સૌના હૃદયમાં અપાર પ્રસન્નતા અને પ્યાર ઊભરાય છે. બધાના ઘરમાં અન્ન, વસ્ત્રાભૂષણ, દ્રવ્ય વગેરે સંપત્તિના અખૂટ ભંડાર ભરેલા છે.

જનમ વ્યાહ નિતપ્રતે, સારે પુરે અનેક હોએ ।

નેક કારજ કરેં કછુએ, તો બુલાવેં સબ કોએ ॥ ૫૪ ॥

જન્મ તથા વિવાહના અનેક ઉત્સવ આખા ગામમાં ક્યાંક ને ક્યાંક થયા કરે છે. જો કોઈ પોતાના ઘરમાં નાનો પણ પ્રસંગ રાખે છે ત્યારે બધાને નિમંત્રે છે.

નાટારંભ કે બાજંત્ર, ધન ખરચેં અહીર ઉમંગ ।

સાથ સબ સિનગાર કર, હમ આવેં અતિ ઉછરંગ ॥ ૫૫ ॥

અનેક પ્રકારનાં વાદ્યયંત્રો વગાડીને નાટક (નૃત્ય) વગેરે થાય છે. તમામ આહીર (યાદવ) ઉત્સાહ સાથે ધન ખર્ચે છે. આવા અવસર પર અમે બધી સખીઓ શૃંગાર સજ્જને અતિ ઉત્સાહ સાથે આવીએ છીએ.

બલગે વિનોદેં હમસોં, દેખતે સબ જન ।

પર કો ન બિયારે ઉલટા, સબ કહે એહ નિસંન ॥ ૫૬ ॥

પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ આનંદવિનોદથી વિભોર થઈને બધાના દેખતાં દેખતાં અમારા ગળે વળગે છે. તે જોઈને કોઈપણ વ્રજવાસી ઊલટો વિચાર કરતા નથી. બધા એમ કહે છે કે આ તો બાળકોના નિર્દોષ ખેલ છે.

બાત યાકી હમ જાનેં, ઔર જાને હમારી એહ ।

ના સમઝે કોઈ દૂસરા, એ અંદર કા સનેહ ॥ ૫૭ ॥

પ્રિયતમની આ આંતરિક વાતોને તો અમે સખીઓ જ જાણીએ છીએ તથા અમારા હૃદયની વાત પણ પ્રિયતમ જ જાણે છે. અમારા બંનેના હૃદયનો સ્નેહ બીજા લોકો સમજતા નથી.

એ હોત હૈ હમ કારને, પિયા પૂરે મનોરથ મન ।

ઈન સમે કી મૈં કયા કહું, સાથ સબે ધન ધન ॥ ૫૮ ॥

વ્રજમંડળની આ બધી લીલાઓ અમે બધી સખીઓ (બ્રહ્માંગનાઓ) માટે તો થઈ રહી છે. તેમના દ્વારા શ્રીકૃષ્ણજી અમારા મનોરથ પૂર્ણ કરે છે. એ વેળાનું વર્ણન હું કેવી રીતે કરું? સઘળી સખીઓ ધન્ય થઈ જાય છે.

બ્રજ સારી કરી દિવાની, ઔર પિયા તો વચિછિન ।

જહાં મિલે તહાં એહી બાતેં, વિનોદ હાંસ રમન ॥ ૫૯ ॥

શ્રી કૃષ્ણજીએ સઘળા ગોકુળ ગામને પોતાના પ્રેમાનંદથી પાગલ જેવું બનાવી દીધું છે. તેઓ બહુ

જ ચતુર (વિચક્ષણ) છે. અમે બધાં જ્યાં જ્યાં મળીએ છીએ ત્યાં તેમની ચર્ચા કરીએ છીએ. હાસ્ય-વિનોદ અને રમણની વાતો થયા કરે છે.

નંદ જસોદા ગ્વાલ ગોપી, ધેન બછ જમુના વન ।

થિર ચર સબ પસુ પંખી, નિત નિત લીલા નૌતન ॥ ૬૦ ॥

અખંડ વ્રજમંડળમાં નંદબાબા, યશોદામાતા ત્યાંના બાળ-ગોપાળો, ગોપ-ગોપીઓ, ગાય-વાછરડાં, યમુના નદી, વન તથા પશુ-પક્ષી, સ્થાવર-જંગમ બધું ચિન્મય છે અને ત્યાંની લીલાઓ નિત્ય નવી હોય છે.

અબ એ લીલા કહૂં કેતી, અલેખેં અતિ સુખ ।

બરસ અગ્યારે ખેલે પ્રેમેં, સખિયનસોં સનમુખ ॥ ૬૧ ॥

હવે હું એ લીલાનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરું? અહીંનું સુખ અસીમ છે. આ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણજીએ અગિયાર વર્ષ સુધી સખીઓ સાથે જુદી જુદી લીલાઓ કરી.

એક દિન ગૌ ચારને, પીઉ પોહોંચે વૃન્દાવન ।

ગોવાલા ગૌ સબ લે વલે, પીછે જોગમાયા ઉતપન ॥ ૬૨ ॥

એક દિવસ શ્રી કૃષ્ણજી ગાયો ચરાવવા વૃન્દાવન પહોંચ્યા. ગોવાળ-બાળકો ગાયોને લઈને પાછા ફર્યા. ત્યારબાદ શ્રીકૃષ્ણજીએ યોગમાયા (રાસમંડળ) ઉત્પન્ન કરી.

એ લીલા યામેં એતે દિન, કાલમાયા કો બ્રહ્માંડ ।

એહ કલપાંત કરકે, ફેર ઉપજયો અખંડ ॥ ૬૩ ॥

આટલા દિવસ સુધીની આ લીલાઓ કાળમાયાના બ્રહ્માંડમાં થઈ છે. કાળમાયાના આ બ્રહ્માંડને કલ્પાંત કરીને યોગમાયાના અખંડ બ્રહ્માંડની રચના કરી.

સદા લીલા જો બ્રજ કી, મેં કહી જો યાકી વિધ ।

અબ કહૂં વૃન્દાવન કી, એ તો અતિ બડી હૈ નિધ ॥ ૬૪ ॥

વ્રજમંડળમાં શાશ્વત રૂપે ચાલનારી અખંડ લીલાનું વર્ણન મેં આ રીતે કર્યું છે. હવે હું વૃન્દાવનની રાસલીલાનું વર્ણન ટૂંકમાં કરું છું. તેની શોભા અપરંપાર છે.

પ્રકરણ ૧૮ ચોપાઈ ૫૩૫

જોગમાયાકા પ્રકરણ

અબ જોત પકરી ના રહે, દૂજા બેધિયા આકાસ ।

જાએ લિયા ઈંડ તીસરા, જહાં અખંડ રજની રાસ ॥ ૧ ॥

હવે આ તારતમની જ્યોત નિયંત્રણમાં નહીં રહી શકે. તે અહીંથી બીજા અખંડ વ્રજમંડળને ભેદીને આગળ યોગમાયાના બ્રહ્માંડમાં પહોંચી, જ્યાં રાત્રિના સમયે અખંડ રાસલીલા થઈ.

ઈન દોઊ થેં ન્યારા મંડલ, જાકો કહિયત હૈ રાસ ।

તહાં ખેલ સ્યામ સખિયનકા, એ લીલા અવિનાસ ॥ ૨ ॥

યોગમાયા રચિત રાસમંડળ કાળમાયાના આ બંને (અખંડ વ્રજ તથા પ્રતિબિંબ વ્રજલીલાવાળા)

બ્રહ્માંડોથી અલગ છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણજી અને ગોપીઓની અવિનાશી લીલા થાય છે.

યા ઠૌર જોગમાયા રચ્યો, સબ સામગ્રી સમેત ।

તહાં હદ સબદ ના પોહોંયહીં, તો ભી તુમેં કહૂં સંકેત ॥ ૩ ॥

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજીની યોગમાયા શક્તિ દ્વારા બધા પ્રકારની સામગ્રી સાથે આ રાસમંડળની રચના થઈ. આ નશ્વર સંસારના સીમિત શબ્દો ત્યાં પહોંચવા અસમર્થ છે. છતાં તમારે માટે કંઈક સંકેતમાં વર્ણન કરું છું.

જિનસ જુગત કહૂં કેતી, અનેક સુખ અખંડ ।

જોગમાયાએ ઉપાઈયા, કોઈ સુખ સરૂપી બ્રહ્માંડ ॥ ૪ ॥

ત્યાંનાં અનેક પ્રકારના અખંડ સુખદાયક ઉત્પાદનો તથા વિવિધ પ્રકારની સામગ્રીઓનું વર્ણન હું ક્યાં સુધી કરું? યોગમાયાએ પોતાની શક્તિથી અખંડ સુખરૂપી કોઈ નવું જ બ્રહ્માંડ રચ્યું છે.

એ બાની નીકે બિચારિયો, અંતર માંહેં બાહેર ।

તુમેં જગાઉં કર જાગની, દેખાએ દેઉં જાહેર ॥ ૫ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! પોતાના અંતઃકરણ અને બાહ્ય મનથી આ તારતમવાણીને વિચારપૂર્વક જુઓ. હું જાગણી રાસને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ કરીને તમારા આત્માને જાગ્રત કરું છું.

ક્યોંએ ન આવે સબદ મેં, જોગમાયા કી વિધ ।

તો ભી દેખાઉં કહુક, લીલા હમારી નિધ ॥ ૬ ॥

યોગમાયા રચિત રાસમંડળનું વર્ણન વાણી દ્વારા કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. તે શબ્દાતીત છે. છતાં હું બ્રહ્માત્માઓની વાસ્તવિક શક્તિ હોવાને કારણે તેનું થોડું વર્ણન કરું છું.

હમ દેખેં વૃન્દાવન ઈતથેં, તહાં ભી ખેલેં પિયા સાથ ।

કરેં વિનોદ નિત નએ, બનહીં મિને વિલાસ ॥ ૭ ॥

તારતમ જ્ઞાન દ્વારા અમે બધાં અહીંથી વૃન્દાવન જોઈ રહ્યાં છીએ અને પ્રિયતમની સાથે ત્યાં પણ રાસની નવી નવી રામતો કરીએ છીએ. પ્રત્યેક દિવસ નવી નવી રામતો કરતાં કરતાં આ વૃન્દાવનમાં આનંદ વિલાસ થાય છે.

કાહૂં ન પાઈએ જોગમાયાકી, હમ બિના પેહેયાન ।

વાસના પાંચોં અક્ષર કી, ભલે કહાવેં આપ સુજાન ॥ ૮ ॥

યોગમાયાના બ્રહ્માંડની ઓળખ અમારા વિના બીજું કોઈ કરાવી નહીં શકે. ભલે અક્ષરબ્રહ્મની પાંચ વાસનાઓ (શુકદેવ, સનકાદિક, કબીર, શિવજી, ભગવાન વિષ્ણુ) સર્વપ્રકારે પ્રવીણ કહેવડાવતી હોય.

એ માયા હમારિયાં, યાકે હમપેં બિચાર ।

ઔર ઉપજે સબ ઈનથેં, એ હમારી આગ્યા કાર ॥ ૯ ॥

આ બંને કાળમાયા અને યોગમાયા અમારે માટે છે. તેથી તેની જાણકારી અમારી પાસે જ છે. બીજા બધા સંસારી જીવો આ બંનેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયા છે. પરંતુ તે બંને આપણા આજ્ઞાકારી છે.

રાસલીલા પેહેલેં કરી, જો મિને વૃન્દાવન ।
આનંદ કારી જોગમાયા, અવિનાસી ઉત્પન ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ અવતરણમાં અમે બધી સખીઓએ વૃન્દાવનમાં રાસલીલા કરી. તે વૃન્દાવન આનંદમયી અવિનાશી યોગમાયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયું છે.

જોગમાયા કી જુગત જુઈ, એક રસ એક રંગ ।
એક સંગે સદા રહેના, અંગના એકે અંગ ॥ ૧૧ ॥

યોગમાયાની યુક્તિ જ નિરાળી છે કે તેમાં એક જ રંગ તથા એક જ રસ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને સખીઓ બધાં પ્રેમાનંદ સ્વરૂપ છે. બધાંએ હંમેશાં એક સાથે રહેવું છે, અને બધાં એક જ ધણીની અંગનાઓ છે.

આતમ સદીવે એક હૈ, વાસના એકે અંગ ।
મૂલ આવેસ જોગમાયા પર, સુખ અખંડ કે રંગ ॥ ૧૨ ॥

બધાંનો આત્મા હંમેશાં એક જ છે. આ રીતે વાસના પણ એક અંગ છે. શ્રી રાજજીનો મૂળ આવેશ યોગમાયામાં અવતરિત થયો છે તેથી અમે બધાં અખંડ સુખોના રંગમાં રંગાયાં છીએ.

એક અંગે રંગે સંગે, તો ક્યો હુઈ અંતરાએ ।
ઈન સબદ મેં હૈ આંકડી, બિના તારતમ ના સમઝી જાએ ॥ ૧૩ ॥

આમાં એવી શંકા રહે છે કે જ્યારે અમારા બધાંનું એક જ અંગ, એક જ રંગ તથા એક સંગ છે તો રાસલીલાના પ્રેમાનંદમાં શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધાન કેમ થઈ ગયા ! આ પ્રસંગમાં એક રહસ્ય છે. તે તારતમ જ્ઞાન વિના સમજાય તેમ નથી.

આંકડી અંતરધ્યાન કી, સોએ કહૂં સનંધ ।
કોઈ ન જાને હમ બિન, ઈન તારતમ કે બંધ ॥ ૧૪ ॥

અંતર્ધાન થવાનું ગૂઢ રહસ્ય હું જણાવું છું. આ રહસ્ય આપણે સુંદરસાથ સિવાય અન્ય કોઈ કેવી રીતે જાણી શકે ? કારણ કે તારતમ જ્ઞાનની મર્યાદાનું આ ગૂઢ રહસ્ય છે.

જગાએ આવેસ લેયકે, તબ ઈત ભએ અંતરધ્યાન ।
વિલાસ વિરહ ચિત ચૌકસ કરને, યાદ દેને ઘર ધામ ॥ ૧૫ ॥

આ વખતે મૂળ સ્વરૂપ અક્ષરાતીતે પોતાનો આવેશ ખેંચીને અક્ષર બ્રહ્મને પોતાના ધામમાં જાગ્રત કર્યા ત્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણજી અંતર્ધાન થયા. સખીઓના હૃદયમાં વિરહ અને વિલાસ, દુઃખ-સુખ અંકિત કરવા માટે તથા અક્ષર બ્રહ્મને અખંડ ઘર પરમધામની લીલાનો અનુભવ કરાવવા માટે તેઓ અંતર્ધાન થયા.

જોગમાયા કી જુગત, ઔર ન જાને કોએ ।
ઔર કોઈ તો જાને, જો કોઈ દૂસરા હોએ ॥ ૧૬ ॥

યોગમાયાના આ રહસ્યને અન્ય કોઈ જાણી શકતું નથી. બ્રહ્માત્માઓ સિવાય ત્યાં અન્ય કોઈ હોત તો બીજું કોઈ તેને જાણી શકત.

જોગમાયાએ જાગ્રત હોએ, જલ જિમી વાએ અગિન ।

થિર ચર સબ પસુ પંખી, તત્વ સબે ચેતન ॥ ૧૭ ॥

યોગમાયા દ્વારા પ્રત્યેક પદાર્થમાં જાગૃતિ (ચેતના) પેદા થાય છે. જે કારણે પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, પશુ-પક્ષી, સ્થિર-ચર (સ્થાવર-જંગમ) એ સઘળાં ચેતન સ્વરૂપ થઈ જાય છે.

એક જરા તિન જિમી કા, તાકે તેજ આગે સૂર કોટ ।

સો સૂરજ દ્રષ્ટે ન આવહી, ઈન જિમી જરે કી ઓટ ॥ ૧૮ ॥

આ ભૂમિકાના એક કણના તેજ સામે આ જગતના કરોડો સૂર્યોના પ્રકાશની કોઈ ગણતરી નથી, તે એટલે સુધી કે ત્યાંની રેતીના કણની ઓથે આ સૂર્ય દેખાશે પણ નહીં.

હેમ જવેર કે બન કહું, તો એ સબ ઝૂઠી વસ્ત ।

સોભા જો અવિનાસ કી, કહી ન જાએ મુખ હસ્ત ॥ ૧૯ ॥

આ વનની ઉપમા આ સંસારના સોના, ચાંદી તથા જવાહરથી આપું તો પણ સઘળી સાંસારિક વસ્તુઓ જુઠી છે. આ અવિનાશી વૃંદાવનની શોભાનું વર્ણન મુખથી થઈ શકતું નથી કે નથી હાથ વડે તેનો સંકેત આપી શકાતો.

બરનન કરું પાત કી, સો ભી ઈન જુબાં કહી ન જાએ ।

કોટ સસી જો સૂર કહું, તો એક પાત તલે ઢંપાએ ॥ ૨૦ ॥

યોગમાયા દ્વારા રચાયેલા બ્રહ્માંડના વૃક્ષના એક પાંદડાની શોભાનું વર્ણન પણ આ જુઠી જીભ વડે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે આ સંસારના કરોડો સૂર્ય અને ચંદ્રમાનો પ્રકાશ એકત્રિત કરું તો પણ તે બધું એક પાંદડાની ઓથે ઢંકાઈ જાય છે.

સુતેજ સસી વન પસુ પંખી, તત્વ સબે સુતેજ ।

સુતેજ થિર ચર જો કહૂ, સુતેજ રેજારેજ ॥ ૨૧ ॥

ચંદ્રમા, વન, પશુ-પક્ષી એ બધું સ્વયં પ્રકાશમાન છે. પાંચેય તત્ત્વ પણ સ્વયં પ્રકાશયુક્ત છે. સમસ્ત સાધનસામગ્રી ત્યાં સુધી કે રેતીના કણકણ સુધ્ધાં પણ યોગમાયાના પ્રભાવ દ્વારા સુંદર તેજોમય તથા સ્વયં પ્રકાશિત છે.

કિરના વન જિમીએ કી, સાંમી કિરના સસી પ્રકાસ ।

નૂર હમ પેં ખેલેં નૂર મેં, પ્રેમેં પિયાસોં રાસ ॥ ૨૨ ॥

વૃંદાવનની ભૂમિ તથા વનનાં કિરણો ચંદ્રમાનાં કિરણોનો સામનો કરે છે. આ રીતે નૂરમયી યોગમાયામાં અમે પોતાના પ્રકાશમય શરીર દ્વારા પોતાના પ્રિયતમની સાથે ઉત્કટ પ્રેમથી રાસલીલા કરી.

વસ્તર ભૂષન ઈન જિમી કે, સો મુખ કહે ન જાએ ।

તો સુખ ઈન સરૂપ કે, ક્યોં કર ઈત બોલાએ ॥ ૨૩ ॥

આ ભૂમિકાના વસ્ત્રાભૂષણ તથા શૃંગારની શોભાનું વર્ણન વાણી દ્વારા નથી કરી શકાતું તો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના સાન્નિધ્યનું સુખ (અખંડ પ્રેમાનંદ) વાણી દ્વારા કેવી રીતે વર્ણવી શકાય ?

ઈન સુખ બાતેં બોહોત હૈં, સો નેક કહ્યો પ્રકાસ ।

પર એ ભી જોગમાયા મિને, જો કહિઅત હૈં અવિનાસ ॥ ૨૪ ॥

રાસલીલાના અલૌકિક સુખની વાત ઘણી છે. સમજાવવા માટે મેં તેના પર થોડો પ્રકાશ પાડ્યો છે. પરંતુ આ બધું સુખ યોગમાયાનું છે તથા સદા અવિનાશી કહેવાય છે.

યા ઠૌર લીલા કરકે, હમ ઘર આએ સબ મિલ ।

યા ઈંડ કલપાંત કરકે, ફેર અખંડ કિએ મિને દિલ ॥ ૨૫ ॥

આવા અખંડ વૃંદાવનમાં રાસલીલા સંપન્ન કરીને આપણે બધા બ્રહ્માત્માઓ મળીને પોતાના ઘેર પરમધામ આવ્યા (જાગ્રત થયા). આ યોગમાયાના બ્રહ્માંડને કલ્પાંત કરીને અક્ષરબ્રહ્મે તેને પોતાના હૃદયમાં અખંડ કરી દીધું.

હમ તો સબ ધામ આએ, અક્ષર આપકે ઘર ।

અખંડ રજની રાસ લીલા, ખેલ હોત યા પર ॥ ૨૬ ॥

આપણે બધી બ્રહ્મસૃષ્ટિ પોતાના ઘર પરમધામમાં જાગી ગયાં તથા અક્ષરબ્રહ્મ પણ પોતાના ઘર અક્ષરધામમાં જાગ્રત થયા. આ રીતે આ અખંડ રાસલીલા અક્ષરબ્રહ્મના હૃદયમાં અખંડ બનીને નિત્ય નિરંતર થયા કરે છે.

હમહીં ખેલેં બ્રજ રાસ મેં, હમહીં આએ ઈત ।

ઘરોં બૈઠે હમ દેખહીં, એહી તમાસા તિત ॥ ૨૭ ॥

હે સુંદરસાથજી ! વ્રજ (કાળમાયાનું બ્રહ્માંડ) તથા રાસ (યોગમાયાનું બ્રહ્માંડ)માં આપણે બ્રહ્માત્માઓ પણ ખેલ ખેલી રહ્યા છીએ તથા આ ત્રીજા બ્રહ્માંડમાં પણ આપણે આવ્યાં છીએ. વસ્તુતઃ પરમધામમાં બેઠા બેઠા આપણે પણ આ પ્રકૃતિનો ખેલને જોઈ રહ્યા છીએ.

દેખે બ્રજ રાસ નીકે, ખેલ કિયા પર પર ।

લે ભોગ વિરહે વિલાસ કો, હમ આએ નિજ ઘર ॥ ૨૮ ॥

આપણે બધાંએ વ્રજ અને રાસને સારી રીતે જોયાં અને બધાંએ મળીને અલગ અલગ પ્રકારની લીલાઓ પણ કરી. વિલાસ તથા વિરહ દ્વારા બંને સુખદુઃખનો અનુભવ કરી આપણે બધાં આપણા ઘર પરમધામ ચાલ્યાં ગયાં.

દેખે દોઊ સુખ દુખ, તો ભી કહ્યુક રહ્યો સંદેહ ।

સત સરૂપેં તો ફેર, મંડલ રચિયો એહ ॥ ૨૯ ॥

આપણે બધાંએ સુખદુઃખનો અનુભવ કર્યો છતાં (તામસી સખીઓની) દુઃખ જોવાની ઈચ્છા અધૂરી રહી ગઈ. તેથી અક્ષરબ્રહ્મે (સત્સ્વરૂપે) ફરીથી આ ત્રીજા બ્રહ્માંડની રચના કરી.

એ ખેલ કિયા હમ વાસ્તે, હમ દેખન આઈયાં એ ।

દોઊ કે મનોરથ પૂરને, એ રચ્યા તમાસા લે ॥ ૩૦ ॥

આ ખેલ (ત્રીજું બ્રહ્માંડ) આપણા માટે જ રચવામાં આવ્યો છે અને આપણે પણ તેને જોવા માટે સુરતા રૂપે આવ્યાં છીએ. આપણે બ્રહ્માત્માઓ તથા અક્ષર બ્રહ્મ બંનેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા સારુ

આ માયાવી બ્રહ્માંડની રચના કરાઈ.

ખેલ રચે સુપન કે, દેખાએ મિને સુપન ।

એ દેખે હમ ન્યારે રહે, કોઈ ઔર ના દેખે જન ॥ ૩૧ ॥

આ ખેલ (બ્રહ્માંડ) સ્વપ્નનું રચ્યું છે અને સ્વપ્નમાં પણ આપણે બ્રહ્મસૃષ્ટિઓને આ બતાવ્યું છે. આપણે આ સ્વપ્નના ખેલને આ સ્વપ્નથી પર (પરમધામ મૂળ મેળાવામાં) બેસીને જોઈ રહ્યાં છીએ. આપણી જેમ બીજું કોઈ તેને જોઈ રહ્યું નથી.

એ ખેલ સોહાગનિયોં કો, દેખાએ ભલી ભાંત ।

તારતમ બુધ પ્રકાસ કે, પૂરી સબોં કી ખાંત ॥ ૩૨ ॥

શ્રી રાજજીએ બ્રહ્માત્માઓને આ ખેલ સારી રીતે દેખાડ્યો તથા તારતમ જ્ઞાન દ્વારા બધાના હૃદયને પ્રકાશિત કરી સૌની મનોકામનાઓ પૂર્ણ કરી.

ખેલ દેખ્યા જો હમ, સો થિર હોસી નિરધાર ।

સારોં મિને સિરોમન, હોસી અખંડ એ સંસાર ॥ ૩૩ ॥

આપણે બ્રહ્માત્માઓએ આ સંસારના ખેલમાં જે કંઈ જોયું તે નિશ્ચિતરૂપે અખંડ બની જશે. બધાં બ્રહ્માંડોમાં આ જાગણીનું બ્રહ્માંડ સર્વશ્રેષ્ઠ બની જશે.

ભગવાનજી આએ ઈત, જાગવે કો તતપર ।

હમ ઉઠસી ભેલેં સબે, જબ જાસી હમારે ઘર ॥ ૩૪ ॥

અક્ષર બ્રહ્મ પણ ખેલમાં આવ્યા છે, તે પણ પોતાના ધામ-અક્ષરધામમાં જાગ્રત થવા તત્પર છે. જ્યારે આપણે સુરતારૂપે પોતાના ઘેર-પરમધામ પાછા ફરીશું ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મ સહિત આપણે બધા બ્રહ્માત્માઓ એક સાથે પોતપોતાના ઘેર જાગ્રત હોઈશું.

પ્રકાસ કહ્યો મેં રાસ કો, એહ સુન્યો તુમ સાર ।

અબ મહામતિ કહે સો સુનો, દયા કો વિસ્તાર ॥ ૩૫ ॥

મહામતિ કહે છે, હે સુંદરસાથજી ! રાસલીલાના પ્રકાશનું આ સંક્ષિપ્ત વર્ણન સારરૂપે મેં તમને કહ્યું. હવે આપણા પ્રિયતમની દયાનો વિસ્તાર સાંભળો.

પ્રકરણ ૨૦ ચોપાઈ ૫૭૦

દયાકા પ્રકરણ

અબ તો મેરે પિયા કી, દયા ન સમાવે ઈંડ ।

એ ગુન મુઝે ક્યોં વિસરે, મોસોં હુએ સબ અખંડ ॥

સોહાગનિયોં પિયા દયા ગુન કેસે કહૂં ॥ ટેક ॥ ૧ ॥

હવે તો મારા ધણીની દયા સમાઈ શકતી નથી. ધણીજીનો એ ઉપકાર કેવી રીતે ભૂલી શકાય ? કારણ કે ધણીની કૃપાથી મારા દ્વારા આ બ્રહ્માંડ અખંડ બની ગયું. હે બ્રહ્માત્માઓ ! હું મારા પ્રિયતમની દયાના ગુણોની પ્રશંસા કેવી રીતે કરું ?

અબ ગલી મેં દયા મિને, સાગર સરૂપી ખીર ।

દયા સાગર ભર પૂરન, એક બૂંદ નહીં મિને નીર ॥ ૨ ॥

હવે તો હું ધણીના દયારૂપી સાગરમાં સમાઈ ગઈ છું. આ દયાનો સાગર દૂધની જેમ સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે તથા પૂર્ણરૂપે ભરાયેલ છે. તેમાં માયારૂપી જળનું એક ટીંપુ પણ નથી.

દયા મુકટ સિર છત્ર ચમર, દયા સિંધાસન પાટ ।

દયા સબો અંગોં પૂરન, સબ હુઓ દયા કો ઠાટ ॥ ૩ ॥

ધણીની દયાથી જ મસ્તક પર મુકુટ, છત્ર તથા ચામર વગેરે લહેરાય છે તથા દયાથી જ સિંહાસન તથા ગાદી પ્રાપ્ત થઈ છે. તમારી કરુણા મારા અંગ-પ્રત્યંગમાં ભરાયેલી છે. આ ઠાઠમાઠ બધું તમારી જ કૃપાનું પરિણામ છે.

અબ દયા ગુન મેં તો કહૂં, જો કછૂક અંતર હોએ ।

અંગીકાર કરી અંગના, સો દેખે સબ કોએ ॥ ૪ ॥

હે ધણીજી ! તમારી દયાના ગુણોનું વર્ણન હું ત્યારે કરી શકું જ્યારે તમારામાં અને મારામાં કોઈ અંતર હોય. તમોએ આ અંગનાનો સ્વીકાર કરીને મને તમારા સમાન બનાવી દીધી છે. તેને સઘળો સુંદરસાથ જોઈ રહ્યો છે.

પલ પલ આવે પસરતી, ન પાઈએ દયા કો પાર ।

દૂજા તો સબ મેં માંપિયા, પર હોએ ન દયા કો નિરવાર ॥ ૫ ॥

તમારી દયા હવે ક્ષણ-પ્રતિક્ષણ ફેલાઈ રહી છે. તેનો પાર પામી શકાતો નથી. બીજા બધા ગુણો (ક્ષમા, શીલ, સંતોષ વગેરે) મેં તોલી જોયા, પરંતુ દયાનું નિરૂપણ નથી થઈ શકતું.

એતે દિન હમ ઘર મિને, ગોપ રાખી સત જોત ।

અબ બુધ ખેંચે તરફ અપની, તો જાહેર સત હોત ॥ ૬ ॥

આટલા દિવસ સુધી અમે પોતાના ઘરમાં (પોતાના જ બ્રહ્માત્માઓમાં) આ તારતમ જ્ઞાન ધ્રુપાવી રાખ્યું. હવે બુદ્ધ બધાને પોતાની તરફ ખેંચી રહ્યા છે. તેથી સમસ્ત સંસારમાં જ સત્ય (તારતમ) જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાશે.

સબદ કોઈ કોઈ સત ઉઠે, સો ભી ગએ અસત મેં ભિલ ।

સત અસત કાહૂં ના સુધ, દોઊ રહે હિલ મિલ ॥ ૭ ॥

સંસારમાં કોઈકોઈ શબ્દ સત્ય છે, પરંતુ તે પણ લક્ષ્યહીન બનીને અસત્ય (દુનિયા)માં જ ભળી ગયા. આ વિશ્વમાં સત્ય અને અસત્ય બંને એવાં હળીભળી ગયાં છે કે કોઈને તેનું અલગ અલગ સ્વરૂપ દેખાતું નથી.

અબ દૂર કરું અસત કો, જાહેર કરું સત જોત ।

ગોપ રહી થી એતે દિન, સો અબ હોત ઉદોત ॥ ૮ ॥

હવે હું તારતમના બળથી અસત્ય (અનિત્ય વસ્તુ) દૂર કરી સત્ય (અખંડ વસ્તુ)ની જ્યોત પ્રગટ કરું. આજ સુધી તારતમની આ જ્યોત ગુપ્ત હતી. હવે જાગણી બ્રહ્માંડમાં આવીને તે પ્રજ્વલિત થઈ છે.

અસત ભી કરના અખંડ, કરકે સત પ્રકાસ ।

સનંધ સબ સમઝાએ કે, કરું તિમર સબ નાસ ॥ ૯ ॥

તારતમ જ્ઞાનની અખંડ જ્યોતનો પ્રકાશ દર્શાવી અનિત્ય સંસારી જીવોને પણ અખંડ મુક્તિનું સુખ આપવું છે. માટે સત્યનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત સમજાવીને અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી દઉં.

સંસા સારા ભાંન કે, ઉડાઉં અસત અંધેર ।

નિજ બુધ ઉઠ બૈઠી હુઈ, ગયો સો ઉલટો ફેર ॥ ૧૦ ॥

સૌના હૃદયની શંકા દૂર કરી અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દૂર કરી દઉં. હવે અક્ષરની બુદ્ધિ તારતમ જ્ઞાન દ્વારા જાગ્રત થઈ ગઈ તેથી માયાનું ઊલટું ચક્ર મટી ગયું છે.

અબ ફેર સબ સીધા ફિરે, સત આયા સબોં દ્રષ્ટ ।

પેહેયાન ભૈ પ્રકાસ થેં, સુખન કી જાહેર સ્રષ્ટ ॥ ૧૧ ॥

હવે બધા સીધા પરમધામ તરફ ઉન્મુખ થશે, કારણ કે બધાની દૃષ્ટિમાં સત્ય (અખંડ) વસ્તુ સમાઈ ગઈ છે. આ તારતમ જ્ઞાનના પ્રકાશથી સ્વપ્નની જુઠી દુનિયાને પણ અખંડ વસ્તુ (પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્મા)ની પિછાણ થઈ.

ખેલ દેખ્યા કાલમાયા કા, સો કાલમાયા મેં ભિલ ।

અબ દેખો સુખ જાગની, હોસી નિરમલ દિલ ॥ ૧૨ ॥

વ્રજ મંડળમાં આપણે બધાએ કાળમાયાનો આશ્રય લઈને એ કાળમાયાનો ખેલ જોયો. હવે આ ત્રીજા બ્રહ્માંડમાં જાગણીનું સુખ જુઓ. તેથી હૃદય નિર્મળ થઈ જશે.

આવેસ મુઝપેં પિયા કો, તિન ભેલી કરું સોહાગિન ।

સબ સોહાગિન મિલ કે, સુખ લેસી મૂલ વતન ॥ ૧૩ ॥

ધામધણીનો આવેશ મારી પાસે છે. તેના દ્વારા હું સમસ્ત સુંદરસાથને એકત્રિત કરું. આ જાગણીના બ્રહ્માંડમાં સઘળો સુંદરસાથ મળીને પરમધામના અપાર સુખનો અનુભવ કરશે.

વિલાસ તબ વિધ વિધ કે, હોસી હરષ અપાર ।

કરસી આનંદ વિનોદ, આવસી સકુંડલ સકુમાર ॥ ૧૪ ॥

ત્યારે વિવિધ પ્રકારના સુખ-વિલાસ પ્રાપ્ત કરીને બધા સુંદરસાથને અપાર હર્ષ થશે. બધા મળીને આનંદપૂર્વક જાગણી લીલા કરશે. તે લીલામાં સાકુંડળ અને સાકુમાર સખીઓ પણ આવીને મળશે.

આએ રેહેસી સબ સોહાગની, તબ લેસી સુખ અખંડ ।

પીછે તો જાહેર હોએસી, તબ ઉલટસી બ્રહ્માંડ ॥ ૧૫ ॥

આ વખતે બધા બ્રહ્માત્માઓ એકત્રિત થઈને અખંડ સુખનો અનુભવ કરશે. પછી જેવી લીલા પ્રગટ થશે ત્યારે બ્રહ્માંડના સઘળા જીવ ઉત્સાહપૂર્વક અમારી પાસે દોડતા આવશે.

હિસા દેઊં આવેસ કા, સૈયન કો સબ પર ।

હોસી મનોરથ પૂરન, મિલ હરષે જાગસી ઘર ॥ ૧૬ ॥

હું મારા આવેશ (તારતમ જ્ઞાન)નો કેટલોક અંશ મારા બ્રહ્માત્માઓને પ્રદાન કરીશ, તેનાથી બધાની

મનોકામનાઓ પૂર્ણ થશે અને તે બધા મળીને આનંદપૂર્વક પરમધામમાં જાગ્રત થશે.

અબ સાથ ન છોડૂં એકલા, સાથ મુઝે છોડે ક્યોં ।

કહ્યા મેરા સાથ ન લોપે, સાથ કહે કહૂં મેં ત્યોં ॥ ૧૭ ॥

હવે હું સુંદરસાથને આ સંસારમાં એકલા નહિ છોડું તો સુંદરસાથ પણ મને કેવી રીતે છોડશે ? જો સુંદરસાથજી મારી વાત ટાળશે નહિ તો મારો સુંદરસાથ જે કહેશે તે હું કરીશ, એટલે કે તેમની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.

લેસ હૈ કાલમાયા કો, બઢ્યો સાથ મેં વિકાર ।

સો ગાલૂં સીતલ નજરોં, દે તારતમ કો ખાર ॥ ૧૮ ॥

આપણા સુંદરસાથ પર હજી પણ કાલમાયા (અજ્ઞાન)ના વિકારોનો થોડો પણ પ્રભાવ છે. તેને પણ હું તારતમરૂપી ક્ષાર મેળવી પોતાની શીતળ દૃષ્ટિથી ગાળી દઈશ.

વિકાર કાઢૂં વિધોગતેં, બઢાએ દયાકો વિસ્તાર ।

ભાનૂં ભરમ તિન ભાંતસોં, જ્યોં આલ ન આવે આકાર ॥ ૧૯ ॥

ધણીની દયાનો વિસ્તાર કરીને સુંદરસાથના હૃદયના વિકારો વિધિપૂર્વક દૂર કરું. આ રીતે અજ્ઞાનતારૂપી ભ્રમને સારી રીતે દૂર કરી દઉં, જેથી તેને પરમધામ તરફ ઉન્મુખ થવામાં જરા પણ આળસ ન આવે.

સુખ દેઉં મૂલ વતન કે, કોઈ રચકે ભલા રંગ ।

મન વાંછે મનોરથ, દેઉં સુખ સબોં અંગ ॥ ૨૦ ॥

કોઈ સારી રીત અપનાવીને હું સુંદરસાથને પરમધામના સુખનો અનુભવ કરાવું. એ રીતે ઈચ્છાનુસાર તેમની મનોકામના પૂર્ણ કરવા તેમના અંગપ્રત્યંગમાં અખંડ સુખોનો સંચાર કરી દઉં.

મોહ બઢ્યો લેસ માયા કો, નિદ્રા મૂલ વિકાર ।

સુધ હોએ સબોં અંગોં, કર દેઉં તૈસો બિયાર ॥ ૨૧ ॥

કાલમાયાનો લેશમાત્ર અંશ નિદ્રા જ મૂળ વિકાર છે, અને તે મોહ રૂપે વધે છે. તેથી સુંદરસાથનાં બધાં અંગોમાં (હૃદયમાં) સુધ આવી જાય એવી વિચારધારાનો તેમનામાં સંચાર કરી દઉં.

જોલોં ન કાઢૂં વિકાર, તોલોં ક્યોં કરકે જગાએ ।

જાગે બિના ઈન રાસ કે, કિન નિજ સુખ લિએ ન જાએ ॥ ૨૨ ॥

જ્યાં સુધી સુંદરસાથના હૃદયથી માયાનો વિકાર ન કાઢું ત્યાં સુધી તેમને કેવી રીતે જાગ્રત કરી શકાય ? જાગ્રત થયા વિના જાગણી રાસનું એ સુખ કોઈપણ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી ન શકાય.

આમલે ઉલટે મોહ કે, ઔર મોહ તો તિમર ઘોર ।

એ ઘોર રૈન ટાલૂં યા વિધ, જ્યોં સબ કોઈ કહે ભયો ભોર ॥ ૨૩ ॥

આ સંસારમાં મોહનું ઊલટું ચક્ર ચાલે છે, અને મોહ તો ઘોર અંધકાર જ છે. આ ગાઢ અંધકાર (અજ્ઞાન)ને આ રીતે દૂર કરી દઉં, જેથી સઘળો સુંદરસાથ કહેશે કે જ્ઞાનનું પ્રભાત ઊગ્યું.

ગુન પખ અંગ ઈન્દ્રી ઉલટે, કરત હેં સબ જોર ।
સો સબ ટેઢે ટાલ કે, કર દેઊં સીધે દોર ॥ ૨૪ ॥

ત્રણ ગુણ (સત, રજ, તમ), દશ ઈન્દ્રિયો તથા સઘળાં અંગ ઊલટાં છે, તે બધાં વિષયો તરફ બળપૂર્વક ખેંચે છે. તે બધાંને વિષયો તરફથી વાળીને સીધા માર્ગે (પરમધામ તરફ) ઉન્મુખ કરી દઉં.

અહંકાર મન ચિત બુધ, ઈન કિએ સબ જેર ।
અબ હારે સબ જિતાએકે, ફેરું સો સુલટે ફેર ॥ ૨૫ ॥

(માયા તરફ ઉન્મુખ) મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા અહંકાર આ બધાંને માયાથી પર કરીને તેમને (જ્ઞાન દ્વારા) વિજયશ્રી અપાવીને સીધા ધામધણી તરફ ઉન્મુખ કરી દઉં.

પ્રકૃત સબે પિંડ કી, સીધી કરું સનમુખ ।
દુખ અગની ટાલ કે, દેખાઊં તે અખંડ સુખ ॥ ૨૬ ॥

આ શરીરનો સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) અને પ્રવૃત્તિને સીધાં કરીને ધામધણીની સન્મુખ કરી દઉં. દુઃખરૂપી દાવાનળને દૂર કરી પરમધામના અખંડ સુખનું દર્શન કરાવી દઉં.

ચોર ફેર કરું વોલાવે, સુખ સીતલ કરું સંસાર ।
અંગ મેં સબોં આનંદ, હોસી હરખ તુમેં અપાર ॥ ૨૭ ॥

આત્માના બળને હરનારી આ ઈન્દ્રિયોની ચોરી દૂર કરી તેને ધણીજી પરત્વે જતી કરી દઉં. આ પ્રકારે સમસ્ત સંસારને શાશ્વત સુખ અને શીતળતા પ્રદાન કરું. એમ કરવાથી બધાનાં અંગ-પ્રત્યંગમાં આનંદની લહેર ઉમટશે ત્યારે તમને અપાર આનંદ થશે.

કોઈક દિન સાથ મોહ કે જલ મેં, લેહેર બિના પછ્યાને ।
કહે મહામતિ પ્યારી મોહે વાસના, ના સહું મુખ કરમાને ॥ ૨૮ ॥

કેટલાય દિવસથી સુંદરસાથ આ મોહરૂપી જળમાં લહેર વિના ગોથાં ખાતા રહે છે. મહામતિ કહે છે કે મને બ્રહ્મ વાસનાઓ અધિક પ્રિય છે. તેથી તેમના કરમાયેલા વદનને હું કદી સહન કરી શકતો નથી.

પ્રકરણ ૨૧ ચોપાઈ ૫૮૮

હાંસીકા પ્રકરણ

મેરે સાથ સનમંધી ચેતિયો, એ હાંસી કા હૈ ઠૌર ।
પીઉ વતન આપ ભૂલ કે, કહા દેખત હો ઔર ॥ ૧ ॥

હે મારા મૂળ સંબંધી સુંદરસાથજી ! તમે સાવધાન થાઓ. આ સંસાર ઉપહાસનું સ્થાન બની ગયો છે. તમે પોતાને ધામધણીને તથા પોતાના ઘર અખંડ ધામને ભૂલીને અન્ય કોઈ વસ્તુને જોઈ રહ્યા છો.

સાથ જી તુમકો ઉપજ્યા, ખેલ દેખન કા ખ્યાલ ।

જાકો મૂલ નહીં બાંધે તિન, એ હાંસી કા હવાલ ॥ ૨ ॥

હે સુંદરસાથજી ! તમને માયાવી ખેલ જોવાની ઈચ્છા થઈ આવી. પરંતુ જેનું કોઈ જડમૂળ નથી તેવી માયાએ તમને બાંધી લીધા છે, વસ્તુતઃ આ હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિ છે.

માંગ્યા ખેલ વિનોદ કા, તિન ફેરે તુમારે મન ।

સો સબ તુમકો વિસરે, જો કહે મૂલ બચન ॥ ૩ ॥

તમે બધાએ શ્રીરાજજી પાસે આનંદ-વિનોદનો ખેલ માગ્યો હતો. પરંતુ આ ખેલે તમારા મનને ઊલટું કરી દીધું છે. તેથી પરમધામમાં શ્રીરાજજી સાથે થયેલ પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપ (મૂળવચન)ને તમે ભૂલી ગયા છો.

ગૂંથો જાલી દોરી બિના, આપ બાંધત હો અંગ ।

અંગ બિના તલફત હો, એ એસે ખેલ કે રંગ ॥ ૪ ॥

દોરડી વિના આ અસ્તિત્વહીન માયાની જાળ ગૂંથીને તમે તે જાળને તમારા અંગ પર બાંધી રહ્યા છો અને (તમારું મૂળ અંગ તો પરમધામમાં છે, છતાં અહીં) વિના અંગ તમે તડપી રહ્યા છો. વસ્તુતઃ દુનિયાના ખેલનો રંગ (પ્રભાવ) જ કંઈક આ પ્રકારનો છે.

આપ બંધાને આપસોં, ઈન કોહેડે અંધેર ।

અમલ ચઢ્યા જાનોં જેહેર કા, ફિરત વાહી મેં ફેર ॥ ૫ ॥

અંધકારરૂપી અજ્ઞાનને કારણે તમે પોતે પોતાને ગુણ અંગ ઈન્દ્રિયોના બંધનમાં બાંધી રહ્યા છો. તમારા પર કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેનો નશો છવાયેલો છે. તેથી તમે એ જુઠ્ઠા ચક્રમાં વારંવાર ઘૂમો છો.

અમલ ચઢ્યા ક્યોં જાનિએ, કોઈ ફિસલે કોઈ ગિરે ।

કોઈ મિને જાગ કે, કર પકર સીઢી ચઢે ॥ ૬ ॥

માયાનો નશો ચઢેલો છે, તે આ પ્રકારે જાણી શકાય છે કે કોઈ ડગમગી રહ્યું છે, અને કોઈ નીચે પડી રહ્યું છે. કોઈ માયામાં જ જાગ્રત થઈને અજ્ઞાની જીવોના હાથ પકડીને જ્ઞાનની સીડી પર ચડવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એક ગિરે પગથી બિના, વાકો દૂજી પકરે કર ।

સો ખાએ દોનોં ગડથલે, એ હાંસી હે યા પર ॥ ૭ ॥

કોઈ તો જ્ઞાનના અભાવે સીડી વિના પણ નીચે પડી રહ્યા છે. બીજા કોઈ જ્ઞાની બનીને તેના હાથ પકડે છે. પરંતુ માયાના નશાના પ્રભાવમાં બંનેય લથડાતા લથડાતા અંતે નીચે પડી જાય છે. આ રીતે અહીં બધા પર મજાક થઈ રહી છે.

એક પડી જિમી જાન કે, વાકો દૂજી ઉઠાવન જાત ।

ઉલટ પડી સો ઉલટી, એ ખેલ હે યા ભાંત ॥ ૮ ॥

કોઈ તો આ જુઠ્ઠી ભૂમિને સત્ય સમજીને નીચે પડી રહ્યા છે. બીજા તેને પકડવા માટે જ્ઞાની બનીને

જાય છે. તે બંને માયાના ઊલટા બંધનમાં ફસાઈને વિપથગામી બની જાય છે. અવળા માર્ગે ચઢી જાય છે. આ રીતે ખેલ ચાલી રહ્યો છે.

ઓઠા લેવે જિમી બિના, પાંવ બિના દૌડી જાએ ।

જલ બિના ભવસાગર, યામેં ગલયુ એ ખાએ ॥ ૯ ॥

આ સ્વપ્નવત્ સંસારમાં સત્યભૂમિ વિના જ જીવ તેનો આશ્રય લેવા ઈચ્છે છે અને પગ વિના (મન દ્વારા) જ દોડવા માંડે છે. આ ભવસાગર જળ વિનાનો છે, છતાં પણ તેમાં ગોથાં ખાધા કરે છે.

દેખો અંત્રીખ ખડિયાં, હાથ બિના હથિયાર ।

નીંદ બડી હે જાગતે, પિંડ બિના આકાર ॥ ૧૦ ॥

આ સંસાર અંતરીક્ષમાં અટકી ગયો છે. તેનો હાથ નથી છતાં તેણે કામ ક્રોધરૂપી શસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે. તેમાં જાગ્રત થયા છતાં પણ લોકો અજ્ઞાનની નિદ્રામાં રૂબેલા રહે છે તથા શરીર નાશવંત છે છતાં પોતાને સાકાર માની બેઠા છે.

એક નઈ કોઈ આએ મિલે, સો કહાવે આપ અજાન ।

બડી હોએ દૂજ મિને, સમજાવત સુજાન ॥ ૧૧ ॥

જ્યારે કોઈના ઘેર નવો ઉપદેશક આવી જાય છે ત્યારે તે ઉપદેશક સમક્ષ પોતાને અજ્ઞાની માને છે. એ જ્ઞાની ઉપદેશક પણ આ બધાની વચ્ચે પોતાને મોટો સમજદાર (જ્ઞાની) માનીને તેને સમજાવા લાગે છે.

કોઈ બચન કરડે કહે, કિન ખંડની ન ખમાએ ।

સો કલપે દોઊ કલકલે, વાકો અમલ યોં લે જાએ ॥ ૧૨ ॥

આ પ્રકારે ઉપદેશક ઉપદેશ આપતાં ક્યારેક કઠોર શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે અજ્ઞાની તે સહન કરી નથી શકતો. પછી શ્રોતા અને વક્તા બંને પસ્તાઈને દુઃખી થાય છે. આ પ્રકારે આ બધાને માયાનો નશો ખેંચીને લઈ જાય છે.

ખંડી ખાંડી રોએ રોલાએ, દુખ દેખે દોઊ જન ।

જાગે પીછે જો દેખિએ, તો કમી ન માંહેં કિન ॥ ૧૩ ॥

બીજાનું ખંડન કરીને તથા બીજા દ્વારા પોતાનું ખંડન સાંભળીને પોતે રડતા અને અન્યને રડાવતા ઉપદેશક તથા શ્રોતા બંનેય પોતાને દુઃખી કરે છે. પરંતુ જાગ્રત થઈને જુએ છે ત્યારે જણાય છે કે શ્રોતા તથા વક્તા બંનેમાંથી કોઈમાં કશી ઊણપ નથી.

હાંસી હોસી સાથ મેં, ઈન ખેલ કે રસ રંગ ।

પૂર બિના બહે જાત હેં, કોઈ આડી હોત અભંગ ॥ ૧૪ ॥

આ રીતે આ માયાવી ખેલના રંગમાં રંગાયેલા સુંદરસાથમાં પરસ્પર હાંસી થશે કારણ કે આ રમત (માયાવી ખેલ)નો આનંદ જ કંઈ એવા પ્રકારનો છે કે મોહ સાગરમાં જળવિનાના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય છે અને કોઈ વિરલા જ આ પ્રવાહમાં પોતાને ટકાવી શકે છે.

હરષે હાંસી હેત મેં, કરસી સાથ કલોલ ।

માયા માંગી સો દેખી નીકે, કોઈ ના હાંસી યા તોલ ॥ ૧૫ ॥

જાગ્રત થતાં સુંદરસાથ પ્રસન્નતાપૂર્વક એક બીજા સામે હસશે તથા પ્રેમપૂર્વક મનોરંજન કરી આનંદિત થશે. આપણે ધામધણી પાસે જુઠી માયાને જોવાની માંગણી કરી હતી તેને બરાબર સારી રીતે જોઈ ત્યારે જાણ્યું કે તેના જેવી બીજી કોઈ મજાક નથી.

મૂલ બિના એ બૃખ ખડા, તાકો ફલ યાહે સબ કોએ ।

ફેર ફેર લેને દૌડહીં, એ હાંસી ઈન વિધ હોએ ॥ ૧૬ ॥

આ સંસારરૂપી વૃક્ષ મૂળ (આધાર) વિના જ ઊભું છે. બધા લોકો તેનાં સુખરૂપી ફળ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે. તેથી વારંવાર સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે દોડે છે, (પરંતુ મળતું નથી). આ રીતે અહીં પણ મજાક થઈ રહી છે.

એ ખેલ દેખ્યા છલ કા, બૈકુંઠ લોં પાતાલ ।

ફલ ફૂલ પાત ના દરખત, કાષ્ટ તુયા મૂલ ના ડાલ ॥ ૧૭ ॥

પાતાળથી વૈકુંઠ સુધી ફેલાયેલા આ પ્રકારનો છળકપટભર્યો ખેલ મેં જોઈ લીધો. સંસારરૂપી વૃક્ષનાં ફળ, ફૂલ, પાંદડાં, ડાળી, છાલ, મૂળ એવું કશું જ નથી.

ખુલે ના બંધ બિના બાંધે, વિધ વિધ ખોલે જાએ ।

એ માયા મોહોરે દેખકે, ઉરઝ રહે સબ માંહે ॥ ૧૮ ॥

એ કંઈ બાંધવામાં આવેલ બંધન નથી. તેથી વિભિન્ન પ્રકારે ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ ખૂલતું નથી. આ માયાવી મતમતાંતરોમાં પડીને અહીંના સઘળા જીવો માયા મોહમાં ફસાયા છે.

જાગો જગાઈં જુગત સોં, છોડો નીંદ વિકાર ।

પેહેયાન કરાઈં પીઉ સોં, સુફલ કરૂં અવતાર ॥ ૧૯ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! જાગો, હું તમને તારતમ જ્ઞાન દ્વારા જગાડી રહ્યો છું. તમે આ માયાવી નિદ્રાના વિકારોનો ત્યાગ કરી દો. પ્રિયતમ પરમાત્માની ઓળખાણ કરાવીને હું તમારું જીવન સફળ કરી દઉં.

વતન દેખાઈં પીઉ કા, ઔર અપની મૂલ પેહેયાન ।

એહ ઉજાલા કરકે, ધોખા દેઈં સબ ભાંન ॥ ૨૦ ॥

હું તમને ધામધણીનું મૂળ નિવાસ પરમધામ બતાવીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપની પરખ કરાવી દઉં. જ્ઞાનનો આ પ્રકાશ ફેલાવીને તમારા મનની શંકાઓ દૂર કરી દઉં.

એ ભોમ હાંસી દેખ કે, આપ હોત સાવયેત ।

મૂલ સુખ કહે મહામતિ, તુમકો જગાએ કે દેત ॥ ૨૧ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! આ હાંસીની ભૂમિ (સંસાર)ને જોઈને તમે સાવચેત થઈ જાઓ. મહામતિ તમને જાગ્રત કરીને મૂળ પરમધામનું સુખ પ્રદાન કરી રહ્યા છે.

જાગનીકા પ્રકરણ

અબ જાગ દેખો સુખ જાગની, એ સુખ સોહાગિન જોગ ।

તીન લીલા ચૌથી ઘર કી, ઈન ચારોં કો યામેં ભોગ ॥ ૧ ॥

હે સુંદરસાથજી ! હવે તમે જાગ્રત બનીને આ જાગણીના સુખને જુઓ. આ જાગણીનું સુખ સૌભાગ્યવતીઓને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. ત્રણેય લીલાઓ - વ્રજ, રાસ તથા જાગણી અને ચૌથી પરમધામની લીલા આ ચારેયનું સુખ આ જાગણીના બ્રહ્માંડમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

કહ્યા ન જાએ સુખ જાગની, સત ઠૌર કે સનેહ ।

તો ભી કહૂં જિમી માફક, નેક પ્રકાસૂં એહ ॥ ૨ ॥

જાગણી-બ્રહ્માંડના સુખોનું વર્ણન થઈ શકતું નથી, કારણ કે સાક્ષાત્ સત્યભૂમિ પરમધામનો સ્નેહ અહીં ઊતરી આવ્યો છે. તેમ છતાં આ સંસારને અનુરૂપ જે કંઈ કહી શકાય તે પ્રગટ કરી રહ્યો છું.

અબ જગાડિં જુગત સોં, ઉડાડિં સબ વિકાર ।

રંગે રાસ રમાએ કે, સુફલ કરૂં અવતાર ॥ ૩ ॥

હવે હું તમને યુક્તિપૂર્વક જાગ્રત કરી રહ્યો છું. તમારા મનમાંના સઘળા વિકારો દૂર કરી રહ્યો છું. બધાને આનંદપૂર્વક જાગણી રાસ રમાડીને માનવ અવતાર સફળ કરી દઉં.

અબ દુખ ના દેડિં ફૂલ પાંખડી, દેખૂં સીતલ નૈન ।

ઉપજાડિં સુખ સબ અંગોં, બોલાડિં મીઠે બૈન ॥ ૪ ॥

હવે હું તમને ફૂલની પાંખડીઓના માર જેટલું પણ દુઃખ નહીં આપું. પરંતુ પ્રેમભરી શીતળ દૃષ્ટિ વડે જોઈશ અને મધુર વચનો વડે બોલાવી તમારા અંગ-પ્રત્યંગમાં સુખાનંદ ઉત્પન્ન કરી દઈશ.

આગે કલકલી કલકલાએ, તોહે ના ગયો વિકાર ।

કઠિન સહી તુમ ખંડની, બચન ખાંડા ધાર ॥ ૫ ॥

મેં પહેલેથી જ રડી રડીને સતત વેદનાપૂર્ણ વચન કહ્યાં. છતાં તમારી અંદરનો વિકાર દૂર થયો નહીં. ત્યારે તલવારની ધાર જેવાં કઠોર અને તીક્ષ્ણ વચનો તમે સહન કર્યાં.

સોએ બચન મોહે સાલહીં, કઠિન તુમકો જો કહે ।

સોહાગનિયોં કો નિદ્રા મિને, મૂલ ઘર વિસર ગએ ॥ ૬ ॥

મેં આ વાતે તમને કઠોર વચન કહ્યાં હતાં તે હવે મને દુઃખી કરી રહ્યાં છે. પરંતુ ખેદ છે કે સુહાગિની બ્રહ્મવાસનાઓ ઘોર અજ્ઞાનની આ નિદ્રામાં પોતાના મૂળ નિવાસ પરમધામને ભૂલી ગઈ છે.

અબ ગાલૂં તાઓ દિએ બિના, કરૂં સો રસ કંચન ।

કસ ચઢાડિં અતિ રંગે, દોડી પેર કરૂં ધન ધન ॥ ૭ ॥

હવે કઠોર વચનોનો તાપ બતાવ્યા વિના જ તમારા હૃદયને પીગળાવી કંચન સમાન શુદ્ધ બનાવી દઉં. પ્રેમની કસોટી પર કસીને ખેલ (સંસાર) તથા પરમધામ બંનેમાં ધન્ય બનાવી દઉં.

જાનૂં સાથજી વિદેસ આએ, દુખ દેખે કે ભાંત ।

જો લોં ના ઈત સુખ પાવહીં, તોલોં ના મોહે સ્વાંત ॥ ૮ ॥

હું જાણું છું કે આપણા સુંદરસાથજી મૂળ વતન પરમધામથી અહીં વિદેશ (માયાવી સંસાર)માં આવ્યા છે અને આ માયામાં તેમણે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યાં છે. જ્યાં સુધી તે અહીં (પોતાના જીવનમાં) પરમધામનું અખંડ સુખ પ્રાપ્ત નહિ કરે ત્યાં સુધી મને એન પડશે નહીં.

નૈન ચઢાએ સાથ ન જાગે, યોં ન જાગની હોએ ।

મૂલ ઘર દેખાઈએ, તબ ક્યોં કર રેહેવે સોએ ॥ ૯ ॥

આંખો ચઢાવીને (ધાકધમકી) તથા કોધપૂર્ણ વચનોથી સુંદરસાથની જાગણી થતી નથી. મૂળ નિવાસ પરમધામની પરખ કરાવ્યા પછી તેઓ સ્વયં આ સંસારમાં કેવી રીતે સૂતેલા રહેશે ?

ખંડની કર ખીજીએ, જાગે નહીં ઈન ભાંત ।

દીજે આપ ઓલખાએ કે, યોં સાખ દેવાએ સાખ્યાત ॥ ૧૦ ॥

કોષિત થઈને ખંડન કરવા છતાં પણ વાસનાઓ જાગ્રત નહીં થાય. સ્વયં (આત્મા)ની ઓળખ કરાવવાથી જ તેમનો આત્મા પરમધામની સાક્ષી પૂરશે.

જગાઈં સુખ યાદ દેને, કડું આપ અપની ખાત ।

પીછે હમ તુમ મિલકે, જાહેર કીજે વિખ્યાત ॥ ૧૧ ॥

પરમધામનાં સુખોની યાદ દેવડાવવા હું તમને જગાડી રહ્યો છું. પોતાના ઘરના મૂળ સંબંધની વાતો પોતાના આત્માઓ સાથે કરી શકાય છે. પછી આપણે સહુ મળીને પરમધામનો સંપૂર્ણ, વૃત્તાંત પ્રગટ કરીશું.

આગે આવેસ મોપેં પિયા કો, દે અંગ લઈ જગાએ ।

નિસંક નિદ્રા ઉડાએ કે, સાખ્યાત લઈ બૈઠાએ ॥ ૧૨ ॥

સર્વપ્રથમ નવતનપુરીધામમાં સદ્ગુરુ મહારાજે પોતાનો આવેશ આપીને મને જાગ્રત કર્યો. આ પ્રકારે સદ્ગુરુએ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા નિશ્ચિત રૂપે નિર્મૂળ કરી અને મૂળ નિવાસ પરમધામમાં સાક્ષાત્ જાગ્રત કર્યો.

અબ રહ્યો ન જાએ મેં નેક ન્યારે, યોં કિએ જાગની લે ।

અહંમેવ જાગ્યા ધામ કા, હમ મિને આયા જે ॥ ૧૩ ॥

સદ્ગુરુએ આ પ્રકારે જાગ્રત કર્યો કે પળવાર પણ તેનાથી અલગ રહી શકાતું નથી. ‘હું પરમધામનો આત્મા છું’ આ પ્રકારે પરમધામનો અહંભાવ જાગ્રત થઈ મારા હૃદયમાં સમાઈ ગયો છે.

પેહેલે જોગમાયા ભઈ રાસ મેં, તાકો સો અતિ ઉજાસ ।

પર સાથ જોગ હોસી જાગની, તાકો કહ્યો ન જાએ પ્રકાસ ॥ ૧૪ ॥

સર્વપ્રથમ યોગમાયા રચિત રાસમંડળનો પ્રકાશ અત્યંત તેજોમય હતો. પરંતુ આ જાગણી બ્રહ્માંડમાં સુંદરસાથને માટે આત્મ જાગૃતિની લીલા થશે, તેના પ્રકાશનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

અબ બિછોડા ખિન એક સાથ કો, સો મેં સહ્યો ન જાએ ।

અબ નેક વાઓ ઈન માયાકી, જાનોં જિન આવે તાએ ॥ ૧૫ ॥

હવે મારાથી અર્ધ ક્ષણ માટે પણ સુંદરસાથનો વિયોગ સહન નહીં થાય. હું ઈચ્છું છું કે માયાના સઘળા થપાટા (ઝોક) સુંદરસાથને પ્રભાવિત નહીં કરે.

સાથજી ઈન જિમી કે, સુખ દેઊં અતિ અપાર ।

હંસ હંસ હેતે હરષ મેં, તુમ નાયસી નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

હે સુંદરસાથજી ! આ સંસારનું અસીમ સુખ હું તમને આપું. તે પ્રાપ્ત કરીને તમે નક્કી પ્રેમમસ્ત (પ્રસન્ન ચિત્ત) બનીને હસતા હસતા નાયવા લાગશો.

પ્રીતમ મેરે પ્રાન કે, અંગના આતમ નૂર ।

મન કલપે ખેલ દેખતે, સોએ દુખ કરું સબ દૂર ॥ ૧૭ ॥

હે મારા પ્રાણના પ્રિયતમ તથા ધામધણીની પ્રકાશમય અંગનાઓ ! આ ખેલ જોતાં જોતાં તમારું મન વ્યાકુળ થઈ ગયું છે, તેથી હવે હું તમારું દુઃખ દૂર કરી દઉં છું.

મુખ કરમાને મન કે, સો તુમારે મેં ના સહું ।

એ દુખ સુખ કો સ્વાદ દેસી, તો ભી દુખ મેં ના દેઊં ॥ ૧૮ ॥

તમારા કરમાઈ ગયેલા ચહેરાને તથા દુઃખી મનને હું સહન કરી શકતો નથી. જો કે આ સાંસારિક દુઃખ પરમધામના અખંડ સુખનો આસ્વાદ કરાવશે. છતાં પણ હું તમને દુઃખ નહિ આપું.

સત સુખ મેં સુખ દેવહીં, ઈન જિમી કે દુખ જેહ ।

તુમ હંસોગે હરષ મેં, રસ દેસી દુખડા એહ ॥ ૧૯ ॥

માયાવી સંસારનાં આ દુઃખ પણ પરમધામનું અખંડ સુખ પ્રદાન કરશે, ત્યારે તમે પ્રેમાનંદમાં વિભોર થઈને હસશો. આ રીતે અહીંનું દુઃખ પરમધામમાં પ્રેમાનંદ રસ પમાડશે.

હમ ઉપાયા સુખ કારને, એ જો મંગ્યા ખેલ તુમ ।

દુખ દે વતન બોલાવહીં, એ ઈન ઘર નહીં રસમ ॥ ૨૦ ॥

આ માયાવી જુઠો ખેલ આપણા આનંદ માટે જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે, જેની તમે માગણી કરી હતી. હવે તમને દુઃખી કરીને પરમધામમાં બોલાવવા એ પોતાના અખંડ ઘરની રીત નથી.

સેહેજલ સુખ તુમે હે સદા, અલપ નહીં અસુખ ।

તુમ સુખ કો સ્વાદ લેને, ખેલ માંગ્યા એ દુખ ॥ ૨૧ ॥

તમે હંમેશાં પરમધામના સહજ પ્રેમાનંદમાં મગ્ન રહેતા હતા. ત્યાં જરા પણ દુઃખ નથી. આ અખંડ સુખોનો સ્વાદ લેવા માટે તમે દુઃખરૂપી ખેલની ઈચ્છા કરી.

ખેલ માંગ્યા દુખ કા, તબ કહ્યા હમ તુમ ।

દુખ કા ખેલ તુમકો, ક્યોં દેખાવેં હમ ॥ ૨૨ ॥

જ્યારે તમે દુઃખરૂપી માયાવી ખેલ જોવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે શ્રી રાજજીએ તમને કહ્યું હતું કે આ દુઃખરૂપી ખેલ હું તમને કેવી રીતે દેખાડું ?

દુખ તો ક્યોંએ દેઉં નહીં, તો ખેલ દેખ્યા ક્યોં જાએ ।

ખંત લાગી ખરી ખેલ કી, તિનકો સો એહ ઉપાએ ॥ ૨૩ ॥

આ વખતે શ્રી રાજજીએ કહ્યું - હે બ્રહ્માત્માઓ ! તમને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ ન આપું તો સંસારનો ખેલ તમારાથી કેવી રીતે જોવાશે ? તમારા મનમાં ખેલ જોવાની તીવ્ર ઈચ્છા થઈ છે તેથી તો આ એકમાત્ર ઉપાય છે.

પિયા હમ ખેલ જાન્યા ઘરકા, જ્યોં ખેલ કરત સદાએ ।

હમ ખેલ ખડે યોં દેખસી, એ ભી ઈન અદાએ ॥ ૨૪ ॥

ત્યારે બ્રહ્માત્માઓએ કહ્યું કે હે ધણી ! જે પ્રકારે અમે લોકો પરમધામમાં સદૈવ રમણ કરીએ છીએ તે પ્રકારે સાંસારિક ખેલને અમે સમજ્યા. અમારી ધારણા એવી હતી કે અમે બધા પરમધામમાં ઊભા રહીને સાંસારિક ખેલ જોઈશું.

બસ્તોગતે દુખ ના કછૂ, જો પીછે ફેરો દ્રષ્ટ ।

જો દેખો બચન જાગકે, તો નાહીં કછુએ કષ્ટ ॥ ૨૫ ॥

વસ્તુતઃ પરમધામ તરફ દૃષ્ટિ નાંખીશું તો વાસ્તવમાં કશું દુઃખ નથી. તારતમનાં વચનો દ્વારા જાગ્રત થઈને માયાવી ખેલ જોવામાં લેશમાત્ર કષ્ટ પડશે નહીં.

લગોગે જો દુખ કો, તો દુખ તુમકો લાગસી ।

યાદ કરો જો નિજ સુખ, તો દુખ તુમથેં ભાગસી ॥ ૨૬ ॥

આ દુઃખમય સંસારમાં મગ્ન બનીને રૂબેલા રહેશો તો તમને દુઃખ જ પ્રાપ્ત થશે. પરમધામનાં અખંડ સુખોનું સ્મરણ કરશો તો આ સાંસારિક દુઃખ તમારાથી દૂર ભાગી જશે.

ફેર દેખો જો નજરોં, તો રેહેસી ન્યારે દુખ ।

કરોગે ઈત ખેલ રંગે, વિનોદ બાતેં મુખ ॥ ૨૭ ॥

માયામાંથી દૃષ્ટિ હટાવીને પરમધામ તરફ જોશો તો આ સાંસારિક દુઃખ તમારાથી દૂર ભાગશે. ત્યારે તો આ સંસારમાં રહેવા છતાં પણ પરમધામનાં સુખોનો અનુભવ કરતા કરતા પોતાના મુખથી આનંદવિનોદની વાતો કરશો.

સાગર સુખ મેં ઝીલતે, તહાં દુખ નહીં પરવેસ ।

તો દુખ તુમ માંગિયા, સો દેખાયા લવલેસ ॥ ૨૮ ॥

તમે સઘળાં પરમધામના સુખસાગરમાં મગ્ન હતાં ત્યાં દુઃખ હોતું નથી. તેથી તમે દુઃખ જોવાની માંગણી કરી, જે શ્રીરાજજીએ લેશમાત્ર દર્શાવ્યું છે.

પૌંદે ભેલે જાગસી ભેલે, ખેલ દેખ્યા સબોં એક ।

બાતાં કરસી જુદી જુદી, વિધ વિધ કી વિસેક ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્માત્માઓ પરમધામથી એક સાથે આ સંસારમાં આવ્યા છે તથા તેઓ પુનઃ એક સાથે પરમધામમાં જાગ્રત થશે. આ રીતે આ જુઠા ખેલને બ્રહ્માત્માઓએ એક સાથે જ જોયો છે. પરંતુ પરમધામમાં જાગ્રત થતાં તેઓ ખેલની વાતો અલગ અલગ રીતે કરશે. જેમણે જે પ્રકારની વિશેષતા જોઈ હશે તેઓ તેને અનુરૂપ વાત કરશે.

દુખ તુમારે મેં ના સહું, સો જાનો ચિત ચૌકસ ।

એ દુખ દેસી બોહોત સુખ, ખેલ હોસી રંગ રસ ॥ ૩૦ ॥

હે સુંદરસાથજી ! હું તમારું દુઃખ સહન કરી શકતો નથી, એ તમે નક્કી માનજો. પરંતુ અહીંનું દુઃખ પરમધામનું અધિક સુખ અપાવશે. એ રીતે આ ખેલ આનંદદાયક બનશે.

સાથ કો ઈન જિમી કે, સુખ દેને કો હરષ અપાર ।

રાસમેં રંગ ખેલ કે, ભેલે જાગિએ નિરધાર ॥ ૩૧ ॥

સુંદરસાથને આ સંસારમાં સુખ અપાવવામાં મને અપાર આનંદ આવી રહ્યો છે, તેમને આનંદની સાથે જાગણી રાસમાં રમાડી આપણે બધા એક સાથે પરમધામમાં જાગ્રત થઈશું.

અબ લ્યો રે મેરે સાથ જી, ઈન જિમી કે એ સુખ ।

મેં તુમારે ના સેહે સકોં, જો દેખે તુમ દુખ ॥ ૩૨ ॥

હે સુંદરસાથજી ! હવે તમે આ ભૂમિના સુખોનો આનંદ પ્રાપ્ત કરો. કારણ કે તમે બધાએ અત્યાર સુધી દુઃખ ભોગવ્યું છે, હું તેને સહન કરી શકતો નથી.

લેહેર લગે તુમેં મોહ કી, સો આતમ મેરી ના સહે ।

અબ ખંડની ભી ના કરું, જાનોં દુખાઊં ક્યોં મુખ કહે ॥ ૩૩ ॥

તમને મોહજળની લહેરોની થપાટો વાગે તે મારો આત્મા સહન નથી કરી શકતો. હવે હું તમારી ખંડની પણ નહીં કરું. પોતાના મુખે કંઈક કહીને તમારા દિલને દુઃખ પહોંચાડવાની મારા મનમાં બિલકુલ ઈચ્છા નથી.

અબ ક્યોં દેઊં કસની, મુખ કરમાને ના સહું ।

તિન કારન સબદ કઠન, મેરે પ્યારોં કો મેં ક્યોં કહું ॥ ૩૪ ॥

હવે હું તમને તકલીફ કેવી રીતે આપું ? કારણ કે તમારા મુખની મલિનતા (કરમાયેલો ચહેરો) હું જોઈ શકતો નથી. તેથી મારા વ્હાલા સુંદરસાથને કડવાં વચન કેવી રીતે કહું ?

અબ તારું તુમેં યા વિધ, જ્યોં લગે ના લેહેરેં લગાર ।

સુખપાલ મેં બૈઠાએ સુખેં, ઘર પોહોંયાઊં નિરધાર ॥ ૩૫ ॥

હવે હું તમને એવી રીતે ભવસાગર પાર કરાવું કે તમને માયાવી લહેરોનો સ્પર્શ પણ ન થાય. તારતમ જ્ઞાનની પાલખીમાં બેસાડી નિશ્ચિતરૂપે મૂળ નિવાસ પરમધામમાં પહોંચાડી દઉં.

ઉપજાએ દેઊં અંગ થેં, રસ પ્રેમ કે પરકાર ।

પ્રકાસ પૂરન કરકે, સબ ટાલું રોગ વિકાર ॥ ૩૬ ॥

હું પોતાનાં અંગો દ્વારા અનેક પ્રકારે પ્રેમરસ ઉત્પન્ન કરાવું. તારતમ જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવીને બધા પ્રકારના રોગો તથા વિકારો દૂર કરી દઉં.

અંગ દિએ બિના આવેસ, નાહીં પ્રેમ ઉપાએ ।

આવેસ દે કરું જાગની, લેઊં અંગ મેં મિલાએ ॥ ૩૭ ॥

સુંદરસાથને મારો જ્ઞાનરૂપી આવેશ આપ્યા વિના પરમધામના મૂળ સંબંધનો પ્રેમ કેવી રીતે પ્રગટ

થશે ? તેથી હું પોતાનો આવેશ આપીને સુંદરસાથને જાગ્રત કરું તથા બધાને તેમનાં અંગોમાં સમાવેશ કરું.

અબ ભેલે તો સબ ચલિએ, જો અંગ ના કાહૂં અટકાએ ।

તો તુમે હોવે જાગની, જો સાંચવટી બટાએ ॥ ૩૮ ॥

હવે આપણે બધા સુંદરસાથ મળીને સાથે ચાલીશું, જેથી કોઈનાં પણ મન (અંગ) આ સંસારમાં ક્યાંય અટકશે નહિ. આ સાચું જ્ઞાન આપવાથી તમને જાગણીનું સુખ પ્રાપ્ત થશે.

અબ દુખ આવે તુમકો, તહાં આડા દેઊં મેરા અંગ ।

સુખ દેઊં ભલી ભાંતસોં, જ્યોં હોએ ના બીચ મેં ભંગ ॥ ૩૯ ॥

હવે સુંદરસાથને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પ્રાપ્ત થશે, તો હું પોતાના જ્ઞાનરૂપી અંગને વચ્ચે રાખીને તેને રોકી લઉં. હું દરેક પ્રકારે તમને સારી રીતે સુખ આપીશ, જેથી પરમધામના માર્ગમાં કોઈ અંતરાય ન આવે.

એ લીલા કરું ઈન ભાંતેં, તો રાસ રંગ ખેલાએ ।

વિધ વિધ કે સુખ વિલસિએ, વિરહે જાગની સહ્યો ન જાએ ॥ ૪૦ ॥

હવે હું આ પ્રકારની લીલાની વ્યવસ્થા કરું, જેથી જાગણી રાસ રમી શકાય. આ લીલાનાં વિભિન્ન સુખોમાં મોજ કરો કારણ કે જાગણીના બ્રહ્માંડમાં વિરહનું દુઃખ સહન થતું નથી.

જગાએ નીકે સુખ દેઊં, રેહેસ ખેલાઊં રંગ ।

સત સુખ ક્યોં આવહીં, જોલોં ના દીજે અંગ ॥ ૪૧ ॥

હું તમને જાગ્રત કરીને અખંડ સુખ પમાડીને જાગણી રાસમાં તલ્લીન કરી દઉં. જ્યાં સુધી હું તમને પોતાનું અંગ (અખંડ તારતમ જ્ઞાન) પ્રદાન ન કરું, ત્યાં સુધી તમને અખંડ સુખનો અનુભવ કેવી રીતે થાય ?

અંગના કો અંગ દીજિએ, અંગના લીજે અંગ ।

પાસ દેઊં પૂરા પ્રેમ કા, નેહેચલ કા જો રંગ ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માત્માઓને પોતાનું અંગ આપીને તેમને પણ અંગોમાં સમાવી લઉં છું. હું પ્રેમનો પાકો રંગ લગાડી દઉં જે કદી ઝાંખો ન પડે.

અસતસોં ઉલટાએ કે, સતસોં કરાઊં સંગ ।

પર આતમસોં બંધ બાંધૂં, જ્યોં હોએ ના કબહૂં ભંગ ॥ ૪૩ ॥

અનિત્ય (અસત્ય) માયાને ઉલટાવીને ધામધણીના અખંડ સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી દઉં. અન્ય આત્મા સાથે એવો સંબંધ કરાવી દઉં જે કદી તૂટે નહીં.

પિઊ જગાઈ મુઝે એકલી, મેં જગાઊં બાંધે જુથ ।

એ જિમી ઝૂઠી દુખ કી, સો કર દેઊં સત સુખ ॥ ૪૪ ॥

સદ્ગુરુ નિજાનંદ સ્વામીએ મને એકલાને જ જાગ્રત કર્યો. હું એક સાથે પૂરા સમૂહને જાગ્રત કરું. આ નશ્વર સંસાર અત્યંત દુઃખદાયી છે. તેને પણ અખંડ સુખદાયક બનાવી દઉં.

સબ સાથ કરું આપસા, તો મેં જાગી પરમાન ।

જગાએ સુખ દેહિં ધામ કે, મિલાએ મૂલ નિસાન ॥ ૪૫ ॥

સઘળા સુંદરસાથને જ્ઞાન આપીને પોતાના સમાન બનાવી દઉં, ત્યારે મારું જાગ્રત બનેલું સાર્થક મનાશે. તેને જાગ્રત કરી પરમધામનું અખંડ સુખ આપું તથા તેમના હૃદયમાં પરમધામનું મૂળ નિશાન સ્થાપિત કરી દઉં.

આવેસ જાકો મેં દેખે પૂરે, જોગમાયા કી નીંદ હોએ ।

પર જો સુખ દીસે જાગની, હમ બિના ન જાને કોએ ॥ ૪૬ ॥

મેં જે સ્વરૂપમાં (વિહારીજીમાં) પૂર્ણ આવેશ જોયો, તેમનામાં પણ યોગમાયાની નિદ્રા દેખાય છે. પરંતુ જાગણીમાં જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે અમારા વિના અન્ય કોઈ જાણી શકતા નથી.

જો જાગ બેઠે ધામ મેં, તાએ આવેસ કો ક્યા કહિએ ।

તારતમ તેજ પ્રકાસ પૂરન, તિન થેં સકલ વિધ સુખ લહિએ ॥ ૪૭ ॥

જે બ્રહ્માત્માઓ પરમધામમાં જાગ્રત થઈ ગયા છે, તેમને માટે આવેશના વિષયમાં શું કહી શકાય ? કારણ કે તારતમનું તેજ પૂર્ણ પ્રકાશ આપનારું છે. તેના દ્વારા બધા પ્રકારનું અખંડ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

આવેસ કો નહીં અટકલ, પર જાગની અત ભારી ।

આવેસ જાગની તારતમેં, જો દેખો જાગ બિચારી ॥ ૪૮ ॥

ધણીજીના આવેશને અટકળો દ્વારા માપી શકાતો નથી, પરંતુ જ્ઞાન દ્વારા જાગ્રત થવાની વિશેષ મહત્ત્વપૂર્ણ વાત છે. જાગ્રત થઈને વિચારપૂર્વક જુઓ તો જણાશે કે આવેશ પ્રાપ્ત થવો તથા જાગ્રત થવું તે બંને તારતમ જ્ઞાન પર આધારિત છે.

એ પૈએ બતાવે પાર કે, નહીં તારતમ કો અટકલ ।

આવેસ જાગની હાથ પિયા કે, એહ હમારા બલ ॥ ૪૯ ॥

આ તારતમ જ્ઞાન પારનો માર્ગ સ્પષ્ટ કરે છે, તેથી તારતમ જ્ઞાનમાં અનુમાનને કોઈ સ્થાન નથી. આવેશ આપીને જાગ્રત કરવા અથવા જ્ઞાન આપીને જાગ્રત કરવા એ બંને સદ્ગુરુ ધણીના હાથની વાત છે. અમારી પાસે પણ તેમની જ આપેલી શક્તિ છે.

તારતમ કે સુખ સાથ આગે, વિધ વિધ પિયાને કહે ।

પીછે એ સુખ ઈંદ્રાવતી કો, દયા કર સારે દિએ ॥ ૫૦ ॥

સુંદરસાથની સમક્ષ ધણીએ તારતમ જ્ઞાનનું સુખ અલગ અલગ પ્રકારે પ્રગટ કર્યું. પછી ધણીજીએ દયા કરીને બધાં સુખો ઈન્દ્રાવતીને આપ્યાં છે.

ધન પિયા ધન તારતમ, ધન ધન સખી જો લ્યાઈ ।

ધન ધન સખી મેં સોહાગની, જો મોંમેં એ નિધ આઈ ॥ ૫૧ ॥

ધણીજી ધન્ય છે, તથા તારતમ જ્ઞાન પણ ધન્ય છે. શ્રી શ્યામાજીના આવેશ સાથે તારતમ જ્ઞાન લાવનાર સુંદરબાઈ સખી પણ ધન્ય છે. અને હું સોહાગણ ઈન્દ્રાવતી પણ ધન્ય થઈ ગઈ છું, કારણ

કે આ તારતમ જ્ઞાનરૂપી નિધિ સદ્ગુરુ દ્વારા મને પ્રાપ્ત થઈ છે.

પિયા લ્યાએ મુઝ કારને, ઔર હુઆ ન કાહૂં જાન ।

મેં લિયા પિયા વિલસિયા, વિસ્તારિયા પરમાન ॥ ૫૨ ॥

મારા માટે જ સદ્ગુરુ ધણી આ અખંડ તારતમ જ્ઞાન પરમધામથી લઈ આવ્યા. આ રહસ્યની જાણકારી અન્ય કોઈને નથી. મેં આ તારતમ જ્ઞાન પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યું તથા તેના પર આચરણ કરીને અખંડ જ્ઞાનમાં વિલાસ પણ કર્યો તથા યથાર્થ રૂપે તેનો વિસ્તાર પણ કર્યો.

એ બાની સબ મેં પસરી, પર કિયા ન સાથેં બિયાર ।

પીછે દયા કર દઈ ધનિએ, અંગ ઈદ્રાવતી વિસ્તાર ॥ ૫૩ ॥

સદ્ગુરુની આ અખંડ વાણી બધા સુંદરસાથમાં ફેલાઈ ગઈ, પરંતુ તેના પર સુંદરસાથે અધિક વિચાર કર્યો નહિ. પછી સદ્ગુરુ ધણીએ દયા લાવીને ઈન્દ્રાવતી દ્વારા તેનો વિસ્તાર કર્યો.

બોહોત ધન લ્યાએ ધની ધામ થેં, વિધ વિધ કે પરકાર ।

સોએ સબ મેં તૌલિયા, તારતમ સબમેં સાર ॥ ૫૪ ॥

ધામધણી સદ્ગુરુ પરમધામથી વિપુલ ધન (પ્રેમ, આનંદ, દયા, ક્ષમા વગેરે) લઈને આવ્યા. આ અખંડ ધન જુદા જુદા પ્રકારનું છે. તે બધાનું મેં મૂલ્યાંકન કર્યું તો ખબર પડી કે તારતમ જ્ઞાન જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

તારતમ કો બલ કોઈ ન જાને, એક જાને મૂલ સરૂપ ।

મૂલ સરૂપ કે ચિત કી બાતેં, તારતમમેં કે રૂપ ॥ ૫૫ ॥

તેથી તારતમ બળ (સામર્થ્ય)ને બીજું કોઈ જાણતું નથી કેવળ મૂળ સ્વરૂપ શ્રી રાજજીની અર્ધાંગિની શ્યામાજીના અવતાર સ્વરૂપ સદ્ગુરુ જ જાણે છે. તેના અંતર્મનની વાતો તારતમમાં અનેક રૂપે પ્રગટ થઈ છે.

સાખ્યાત સરૂપ ઈદ્રાવતી, તારતમ કો અવતાર ।

વાસના હોસી સો બલગસી, ઈન બચન કે બિયાર ॥ ૫૬ ॥

સદ્ગુરુધણી કહે છે કે ઈન્દ્રાવતીનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ તારતમ જ્ઞાનનો જ અવતાર છે. પરમધામના બ્રહ્માત્માઓ જ આ અદ્વૈત વાણી પર વિચાર કરીને ઈન્દ્રાવતી દ્વારા નિર્દિષ્ટ માર્ગને અનુસરશે.

સરૂપ સાથકી પેહેયાન, તારતમમેં ઉજાસ ।

જોત ઉદોત પ્રગટ પૂરન, ઈદ્રાવતી કે પાસ ॥ ૫૭ ॥

મૂળ સ્વરૂપ શ્રી રાજજી તથા સુંદરસાથની ઓળખ તારતમ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં જ સંભવ છે. હવે આ તારતમની જ્યોતનો પૂર્ણ પ્રકાશ ઈન્દ્રાવતીના હૃદયમાં આવી ગયો છે.

વાસ્નાઓકી પેહેયાન, બાની કરસી તિન તાલ ।

નિસંક નિદ્રા ઉડ જાસી, સુનતે હી તતકાલ ॥ ૫૮ ॥

હવે આ તારતમવાણી તે સમયે બ્રહ્માત્માઓની ઓળખાણ કરાવશે અને આ બ્રહ્મવાણી સાંભળીને જ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા ચોક્કસપણે ઊડી જશે.

એક લવા સુને જો વાસના, સો સંગ ના છોડે ખિન માત્ર ।

હોસી સબ અંગોં ગલિત ગાત્ર, પ્રગટ દેખાએ પ્રેમ પાત્ર ॥ ૫૯ ॥

જે બ્રહ્માત્માઓ તારતમ વાણીનો એક શબ્દ પણ સાંભળી લેશે તે ક્ષણભર માટે પણ એ વાણીનો સંગ છોડશે નહીં. તે સમયે તેમનાં પ્રત્યેક અંગ પ્રેમથી ઓગળી જશે તથા પ્રત્યક્ષરૂપે તેઓ પ્રેમને પાત્ર (સ્વરૂપ) દેખાશે.

એ બાની સુનતે જિનકો, આવેસ ન આયા અંગ ।

સો નહીં નેહેયે વાસના, તાકો કરૂં જીવ ભેલો સંગ ॥ ૬૦ ॥

આ અખંડ વાણી સાંભળીને જ જેના અંગમાં પ્રેમ નથી છલકાતો, તે નિશ્ચિતરૂપે પરમધામથી આવ્યા નથી. તેને હું જીવ સૃષ્ટિ સાથે મેળવી દઉં અર્થાત્ જીવસૃષ્ટિ કહું.

વાસના જીવ કા બેવરા એતા, જ્યોં સૂરજ દ્રષ્ટેં રાત ।

જીવ કા અંગ સુપનકા, વાસના અંગ સાખ્યાત ॥ ૬૧ ॥

બ્રહ્માત્માઓ તથા જીવમાં એટલું અંતર છે, જેટલું સૂર્ય અને રાત્રિમાં હોય છે. જીવ સૃષ્ટિનાં અંગ સ્વપ્નનાં છે. જ્યારે બ્રહ્મસૃષ્ટિ સાક્ષાત્ શ્રી રાજજીના અંગસ્વરૂપ છે.

ભી બેવરા વાસના જીવકા, યાકે જુદે જુદે હેં ઠામ ।

જીવકા ઘર હેં નીંદ મેં, વાસના ઘર શ્રી ધામ ॥ ૬૨ ॥

બ્રહ્માત્માઓ તથા જીવમાં વધારે અંતર છે. કારણ કે બંનેનું ઉદ્ગમસ્થાન પણ અલગ અલગ છે. જીવસૃષ્ટિનો નિવાસ અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા અંતર્ગત છે અને બ્રહ્માત્માઓનો નિવાસ અખંડ પરમધામ છે.

ના હોએ નયા ન પુરાના, શ્રી ધામ ઈન પરકાર ।

ઘટે બઢે નહીં પત્ર એક, સત સદા સરબદા સાર ॥ ૬૩ ॥

અખંડ પરમધામ આ પ્રકારે છે કે જ્યાં કોઈ નવું ઉત્પન્ન થતું નથી કે નથી કોઈ જૂનું લુપ્ત થતું, ત્યાં સુધી કે વૃક્ષનાં પાનમાં પણ વધ-ઘટ થતી નથી. ત્યાંની બધી વસ્તુઓ સત્ય, નિત્ય અને હંમેશાં એકરસ છે.

જો કિન જીવે સંગ કિયા, તાકો કરૂં ના મેલો ભંગ ।

સો રંગે ભેલૂં વાસના, વાસના સત કો અંગ ॥ ૬૪ ॥

જ્યારે કોઈ જીવે બ્રહ્મવાસના સાથે સંગ કર્યો હોય તો હું તેને પણ અલગ (અખંડ સુખથી વંચિત) ન થવા દઉં. તેને પણ વાસનાઓ સાથે એકરૂપ કરીને પ્રેમાનંદનું સુખ આપીશ, કારણ કે વાસના તો સત્યસ્વરૂપ ધણીજીની જ અંગના છે.

તારતમ તેજ પ્રકાસ પૂરન, ઈંદ્રાવતી કે અંગ ।

એ મેરા દિયા મેં દેવાએ, મેં ઈંદ્રાવતી કે સંગ ॥ ૬૫ ॥

સદ્ગુરુ ધણીએ કહ્યું છે કે તારતમ તેજનો પૂર્ણ પ્રકાશ ઈંદ્રાવતીના અંગોમાં સમાવિષ્ટ થયો છે. મેં ઈંદ્રાવતીને તારતમ જ્ઞાન આપ્યું અને તેના દ્વારા સુંદરસાથને અપાયું છે. હું હંમેશાં ઈંદ્રાવતીની સાથે છું જ.

ઈદ્રાવતી કે મેં અંગે સંગે, ઈદ્રાવતી મેરા અંગ ।

જો અંગ સોંપે ઈદ્રાવતી કો, તાએ પ્રેમેં ખેલાઈં રંગ ॥ ૬૬ ॥

સદ્ગુરુએ એમ પણ કહ્યું કે હું ઈન્દ્રાવતીના અંતઃકરણમાં છું. ઈન્દ્રાવતી મારી જ અંગસ્વરૂપા છે, તેથી જે કોઈ પોતાનું અંગ (સર્વસ્વ) ઈન્દ્રાવતીને અર્પણ કરશે, તેને હું પ્રેમના રંગમાં (પ્રેમાનંદ લીલામાં) રંગી દઈશ.

બુધ તારતમ જિત ભેલેં, તિત પેહેલેં જાનો આવેસ ।

આગ્યા દયા સબ પૂરન, અંગ ઈદ્રાવતી પરવેસ ॥ ૬૭ ॥

તારતમ જ્ઞાન તથા જાગ્રત બુદ્ધિ બંને જ્યાં એકત્રિત થાય ત્યાં શ્રી રાજજીનો આવેશ પહેલેથી જ બિરાજમાન રહે છે. શ્રી રાજજીની આજ્ઞા તથા શ્રી શ્યામાજીની દયા એ બધું પૂર્ણરૂપે ઈન્દ્રાવતીમાં સમાવિષ્ટ છે.

સુખ દેઊં સુખ લેઊં, સુખમેં જગાઈં સાથ ।

ઈદ્રાવતીકો ઉપમા, મેં દઈ મેરે હાથ ॥ ૬૮ ॥

મારી ઈચ્છા છે કે હું બ્રહ્માત્માઓને સુખ આપું તથા તેમનું સુખ હું ગ્રહણ કરું તથા તેમને સુખપૂર્વક પરમધામના સુખમાં જાગ્રત કરી દઉં. મેં મારા પોતાના હાથ વડે ઈન્દ્રાવતીને આ કાર્ય ભાર સોંપી તેમને આ શોભા (ઉપમા) આપી છે.

મેં દયા તુમકો કરી, જો દેખો નૈના ખોલ ।

ના ખોલો તો ભી દેખોગે, છાયા નિકસી બ્રહ્માંડ ફોડ ॥ ૬૯ ॥

હે સુંદરસાથજી ! મેં તમારા પર અત્યંત કૃપા કરી છે, તેને પોતાની વિવેકરૂપી આંખો ખોલીને જુઓ. જો તમે આંખો નહિ ખોલો તો પણ જોઈ શકશો કારણ કે હવે તારતમ જ્ઞાનની જ્યોત બ્રહ્માંડને ફોડીને પેલી પાર પહોંચશે.

એ ખેલ દેખ્યા બૈઠે ઘર, અગ્યાએ સૈયોં નજર ।

જબ અંતર આંખા ખુલી, તબ દ્રષ્ટ ઘરકી ઘર ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્માત્માઓએ પરમધામમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં ચરણોમાં બેસીને તેમની આજ્ઞાથી જ આ ખેલ પર દ્રષ્ટિ નાખી છે. જ્યારે તેની અંતર્દ્રષ્ટિ ખૂલશે ત્યારે તે પરમધામમાં જ પોતાને પામશે.

નિજ નૈના દેઊં ખોલકે, જ્યોં આડી ન આવે મોહ સ્પષ્ટ ।

હોસી પેહેયાન સત સુખ, નિજ વતન દેખો દ્રષ્ટ ॥ ૭૧ ॥

હું તમારી મૂલ દ્રષ્ટિ (પર આત્માની આંખો) ખોલી દઉં જેથી આ માયા મોહની સૃષ્ટિ તમારા માર્ગમાં અવરોધક ન બને. ત્યારે તમને પરમધામનાં અખંડ સુખોની ઓળખાણ થશે તથા તમે પોતાના મૂળ ઘર પરમધામને જોવા લાગશો.

તારતમકો જો તારતમ, અંગ ઈદ્રાવતી વિસ્તાર ।

પૈએ દેખાવે સાર કે, તિન પાર કે ભી પાર ॥ ૭૨ ॥

તારતમ મંત્ર (નિજનામ)નું તારતમ (રહસ્ય) અદ્વાર હજાર સાતસો અઠાવન ચોપાઈવાળી તારતમ

વાણી (સાગર) છે. તેનો વિસ્તાર ઈન્દ્રાવતી દ્વારા થશે. આ વાણી દ્વારા હૃદ ભૂમિથી પર બેહદ તથા તેનાથી પર અક્ષર અને અક્ષરાતીતનો સારગર્ભિત માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે.

બ્રહ્માંડ દોડી અખંડ કિએ, તામે લીલા હમારી ।

તીસરા બ્રહ્માંડ અખંડ કરના, એ લીલા અતિ ભારી ॥ ૭૩ ॥

વ્રજ તથા રાસ બંને બ્રહ્માંડને અખંડ કર્યા છે. એ બંનેમાં આપણા બ્રહ્માત્માઓની લીલા છે. જાગણીના આ ત્રીજા બ્રહ્માંડને પણ અખંડ બનાવવાનું છે. કારણ કે આ જાગણીલીલા આ બંને (વ્રજ અને રાસ)થી પણ અધિક મહત્વપૂર્ણ છે.

તીન લીલા માયા મિને, હમ પ્રેમે વિલસી જેહ ।

એ લીલા ચૌથી વિલસતે, અતિ અધિક જાની એહ ॥ ૭૪ ॥

વ્રજ, રાસ તથા જાગણી આ ત્રણેય લીલાઓનો અનુભવ આપણે બધાએ કાલમાયા તથા યોગમાયાનાં બ્રહ્માંડોમાં પ્રેમપૂર્વક કર્યો. પરંતુ જાગણી લીલામાં ચોથી પરમધામની લીલાનો પણ અનુભવ થવાથી આ જાગણી લીલા (વ્રજ તથા રાસ કરતા પણ) અધિક શ્રેષ્ઠ મનાઈ છે.

એક સુખ સુપનકે, દૂજે જાગતે જ્યોં હોએ ।

તીન લીલા પેહેલેં એ ચૌથી, ફરક એતા ઈન દોએ ॥ ૭૫ ॥

જે રીતે સ્વપ્નનાં સુખોથી અધિક આનંદ જાગૃતિનાં સુખો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે, આ રીતે વ્રજ અને રાસની લીલાઓથી અધિક આનંદ જાગણી લીલામાં પ્રાપ્ત થાય છે. વ્રજ, રાસ તથા જાગણી આ ત્રણેય લીલાઓ કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ ચોથી પરમધામની લીલાનો અનુભવ પણ આ જાગણી લીલામાં થશે. વ્રજ અને રાસની લીલાઓથી આ જાગણી લીલામાં આ જ અંતર છે.

પેહેલેં દ્રષ્ટ જો હમારે આઈયા, તેતે મિને ઉજાસ ।

હમ ખેલેં તિન ઉજાસમેં, ઔર લોક સબ કો નાસ ॥ ૭૬ ॥

પહેલાં યોગમાયા નિર્મિત રાસમંડળમાં આપણને જે જોવા મળ્યું ત્યાં એટલામાં જ પ્રકાશ હતો. એ પ્રકાશમાં આપણે રમણ કરતા રહ્યા. બાકી લોકનો વિનાશ થયો.

અબ લોક ચૌદે તરફ ચારોં, પ્રકાસ હોસી સાથ જોગ ।

જીવ સબકો જગાએ કે, ટાલૂં સો નિદ્રા રોગ ॥ ૭૭ ॥

હવે તો ચૌદ લોકમાં અને ચારેય દિશાઓમાં સુંદરસાથ માટે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાઈ જશે. તેથી અખંડ તારતમ જ્ઞાન દ્વારા સઘળા જીવોને જાગ્રત કરીને આ અજ્ઞાનરૂપી રોગ સદાને માટે મટાડી દઉં.

હમ જાહેર હોએ કે ચલસી, સબ ભેલેં નિજ ઘર ।

બૈરાટ હોસી સનમુખ, એક રસ સચરાચર ॥ ૭૮ ॥

અમે બધા સુંદરસાથની સાથે એકત્રિત થઈને પોતાના નિવાસ (પરમધામ) તરફ એક સાથે પ્રસ્થાન કરીશું. આખું વિશ્વ જ અજ્ઞાનતાનો માર્ગ છોડી દઈ સન્માર્ગગામી બનશે. (તેને આઠ પ્રકારની અખંડ મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે.) આ રીતે આખી સૃષ્ટિ એકરસ બની જશે.

જબ હમ જાહેર હુએ, સુધ હોસી સંસાર ।
દુનિયાં સારી દૌડસી, કરને કો દીદાર ॥ ૭૯ ॥

જ્યારે આપણે બ્રહ્માત્માઓ પ્રગટ થઈશું ત્યારે પૂરી દુનિયા પરમાત્માની સૂઘબૂઘ પામશે, ત્યારે સમગ્ર વિશ્વ બ્રહ્માત્માઓનાં દર્શન માટે દોડી આવશે.

હમ સદા સંગ પિયા કે, જો રૂહેં સોહાગિન ।
સો આગ્યાએ ઉઠ બેઠસી, સબ અપને વતન ॥ ૮૦ ॥

આપણે બધા સોહાગણ બ્રહ્માત્માઓ સદેવ પોતાના પ્રિયતમ ધણીની સાથે છીએ. તેમની આજ્ઞાથી જ આપણે માયાવી નિદ્રાને ત્યાગીને આપણા પરમધામમાં જાગ્રત થઈને બેસીશું.

અબલ સબ સોહાગની, એક ઠૌર પિયા પાસ ।
સબોં સુખ હોસી સોહાગની, રંગ રસ પ્રેમ વિલાસ ॥ ૮૧ ॥

પહેલાં પણ બધા બ્રહ્માત્માઓ શ્રીરાજજી પાસે એક સાથે બેઠા હતા. હવે આ જાગણી બ્રહ્માંડથી જાગ્રત થઈને આ સોહાગણોને સર્વ પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તેઓ ધણીના પ્રેમરંગમાં ડૂબી જશે.

જો જોત હોસી જાગની, એ નૂર બિના હિસાબ ।
લોક ચૌદે પસરસી, તબ ઉડ જાસી એ ખ્વાબ ॥ ૮૨ ॥

આ જાગણી લીલા સર્વત્ર પ્રકાશિત થશે. તેના પ્રકાશની કોઈ સીમા નહિ હોય. જ્યારે આ પ્રકાશ ચૌદ લોકમાં ફેલાશે ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રા ઊડી જશે.

એ બાની તો કરું જાહેર, જો કરના સબોં એક રસ ।
વસ્ત દેખાએ બિના, બૈરાટ ન હોવે બસ ॥ ૮૩ ॥

આ તારતમ વાણી હું એટલા માટે પ્રગટ કરી રહ્યો છું કે સહુને એકરસ કરવાં છે. અખંડ વસ્તુનું જ્ઞાન (દર્શન) કરાવ્યા વિના (તારતમ જ્ઞાન વિના પરમધામનો અનુભવ કરાવ્યા વિના) આ વૈરાટ વશીભૂત થશે નહિ.

બૈરાટ બસ કિએ બિના, ક્યોં કર હોએ અખંડ ।
હમ ખેલ દેખ્યા ઈછાએ કર, સો ભંગ ના હોએ બ્રહ્માંડ ॥ ૮૪ ॥

વૈરાટ (સંસારનાં પ્રાણીઓ)ને આ રીતે વશ કર્યા વિના અર્થાત્ તેને તારતમ જ્ઞાન દ્વારા સન્માર્ગે દોર્યા (એક પરમાત્માના ઉપાસક બનાવ્યા) વિના તેઓ કેવી રીતે અખંડ થશે? અમે બ્રહ્માત્માઓએ ખેલ જોવાની ઈચ્છાથી જ સંસારનો આ ખેલ શ્રી રાજજી પાસે માગીને જોયો છે. તેથી આ ખેલ અખંડ બન્યા વિના બ્રહ્માંડનો નાશ થશે નહિ.

અનેક આગે હોએસી, ઈન બાની કો વિસ્તાર ।
એ નેક કહ્યા મેં કરને, અખંડ એ સંસાર ॥ ૮૫ ॥

ભવિષ્યમાં આ તારતમ વાણીનો અનેક ગણો વિસ્તાર થશે. આ સંસારને અખંડ બનાવવા સારુ હજી તો મેં થોડુંક જ કહ્યું છે.

એ બાની કહી મેં જાહેર, સો વિસ્તરસી વિવેક ।

મેં ગુઝ કહી જો સાથ કો, પર સો હૈ અતિ વિસેક ॥ ૮૬ ॥

આ વાણી મેં હજી થોડી જ પ્રગટ કરી છે. ભવિષ્યમાં તેનો વિવેકપૂર્વક વિસ્તાર થશે. મેં પોતાના સુંદરસાથને આ રહસ્ય સંકેત દ્વારા કહ્યું છે, પરંતુ આ વાણી તો અતિ વિશિષ્ટ છે.

સંસાર સબ કે અંગ મેં, મેરી બુધ કો કરૂં પરવેસ ।

અસત સબ હોસી સત, મેરે નૂર કે આવેસ ॥ ૮૭ ॥

સંસારના સમસ્ત જીવોમાં હું મારી બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નો પ્રવેશ કરાવું, જેથી કરીને અસત્ય (અનિત્ય) જીવ પણ તારતમ રૂપી મારા આવેશ દ્વારા સત્ય (અખંડ) બની જશે.

બુધ મૂલ અક્ષર કી, આઈ હમારે પાસ ।

જોગમાયા કો બ્રહ્માંડ, તિન હિરદે થા રાસ ॥ ૮૮ ॥

અક્ષરબ્રહ્મની મૂળ બુદ્ધિ અમારી પાસે આવી ગઈ છે. આ અક્ષરબ્રહ્મના હૃદયમાં યોગમાયાના બ્રહ્માંડની રાસલીલા અખંડ થઈ છે.

એ હુતી પિયા ચરને, દિન એતે ગોપ ।

બચન કોઈ કોઈ સત ઉઠે, સોએ કરૂં ક્યોં લોપ ॥ ૮૯ ॥

અક્ષરની આ બુદ્ધિ રાસલીલા ઉપરાંત હજી સુધી ધામધણીનાં ચરણોમાં હતી છતાં પણ શાસ્ત્રોમાં ક્યાંક ક્યાંક અખંડ (સત્ય) ધામની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હવે આ શાસ્ત્રોના એ સંકેત વચનો હું કેવી રીતે લોપ થવા દઉં? અર્થાત્ તેને અવશ્ય સ્પષ્ટ કરીશ.

બ્રજ રાસ મેં હમ રમે, બુધ હુતી રાસ મેં રંગ ।

અબ આએ જાહેર હુઈ, ઈત ઉદર મેરે સંગ ॥ ૯૦ ॥

બ્રજ અને રાસમંડળમાં આપણે બધાએ ખેલ કર્યો ત્યારે અક્ષર બ્રહ્મની બુદ્ધિ રાસમંડળના રંગમાં રંગાઈ ગઈ હતી. હવે તે મારા અંગમાં પ્રવેશ કરીને અહીં પ્રગટ થઈ ગઈ છે.

ઈન્દ્રાવતી પિયા સંગે, ઉદર ફલ ઉતપન ।

એક નિજ બુધ અવતરી, દૂજા નૂર તારતમ ॥ ૯૧ ॥

ધામધણી સદ્ગુરુના સંસર્ગથી ઈન્દ્રાવતીના હૃદયમાં બે ફળો (અખંડ નિધિ)નું અવતરણ થયું છે. એક તરફથી અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિ તથા બીજી તરફથી તારતમની જ્યોત તેમના અંતઃકરણમાં અવતરિત થઈ છે.

દોઊ સરૂપ પ્રગટે, લઈ મિનો મિને બાથ ।

એક તારતમ દૂજા બુધ, દેખસી સનમુખ સાથ ॥ ૯૨ ॥

બંને સ્વરૂપ, તારતમ જ્ઞાન તથા અક્ષરની બુદ્ધિ એક સાથે મળીને (પરસ્પર બાથ ભરીને) મારા હૃદયમાં પ્રગટ થયાં છે. હવે બધા સુંદરસાથ તેને પોતાના સન્મુખ જોશે.

અક્ષર કેરી વાસના, કહે જો પાંચ રતન ।

કાગદ લ્યાયા બેહદ કા, સુકદેવ મુની ધન ધન ॥ ૯૩ ॥

અક્ષરબ્રહ્મની વાસનાઓ જેને પંચરત્ન કહ્યાં છે તેમાંનું એક રત્ન શ્રી શુકદેવજી છે, જે બેહદ ભૂમિ

(પરમધામ)નું વિવરણ પત્ર (શ્રીમદ્ ભાગવત) લઈ આવ્યા. તેથી તેઓને ધન્ય માનવામાં આવે છે.

વિસ્તુ મન ખેલ લે ખડા, પકડ કે દોડી પાર ।

ભલી ભાંત ભેલેં વિસ્તુ કે, સનકાદિક થંભ ચાર ॥ ૮૪ ॥

ભગવાન વિષ્ણુ પોતાના મનમાં ખેલ જોવાની ઈચ્છા લઈને નીચે પાતાળમાં શેષશાયી નારાયણના રૂપમાં તથા ઉપર આદિનારાયણરૂપે બિરાજમાન છે. (ભગવાન વિષ્ણુ આદિ નારાયણ તથા શેષશાયી નારાયણનું એક જ રૂપ માનવામાં આવે છે.) તેની સાથે ધર્મ અને જ્ઞાનના સ્તંભ સ્વરૂપ ચારેય સનકાદિક પણ છે.

મહાદેવજીએ બ્રજ લીલા, ગ્રંથો અખંડ બ્રહ્માંડ ।

અક્ષર ચિત સદાશિવ, એ યો કહાવે અખંડ ॥ ૮૫ ॥

ભગવાન શંકરે અખંડ વ્રજ લીલાને પોતાના હૃદયમાં ગ્રહણ કરી. આ વ્રજલીલા અક્ષરબ્રહ્મના ચિત્ત સદાશિવ (સબલિક) માં અંકિત બનીને અખંડ થઈ છે.

કબીર સાખ જો પૂરને, લ્યાયા સો બચન વિસાલ ।

પ્રગટ પાંચોં એ ભએ, દૂજે સાગર આડી પાલ ॥ ૮૬ ॥

સંત કબીર અક્ષરાતીત બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મસૃષ્ટિઓની સાક્ષી આપવા માટે વિશાળ (ગૂઢ) વચન લઈ આવ્યા છે. આ રીતે અક્ષરબ્રહ્મની આ પાંચેય વાસનાઓ (શુકદેવ મુનિ, સનકાદિક, વિષ્ણુ ભગવાન, ભગવાન શંકર, તથા સંત કબીર) પ્રગટ થઈ છે. બાકી બધા માટે આ ભવસાગર બંધની દિવાલની જેમ અવરોધક બની ગયો.

હમ બુધ નૂર પ્રકાસ કે, જાસી હમારે ઘર ।

બૈકુંઠ વિસ્તુ જગાવસી, બુધ દેસી સારી ખબર ॥ ૮૭ ॥

આપણે બધા જાગ્રત બુદ્ધિના પ્રકાશ દ્વારા પોતાના ઘર પરમધામમાં જાગ્રત થઈ જઈશું. આ બુદ્ધિ વૈકુંઠમાં વિષ્ણુ ભગવાનને અખંડનો બોધ કરાવીને તેમને જાગ્રત કરશે. આ પ્રકારે અક્ષરની બુદ્ધિ સમગ્ર સંસારને શુભ સમાચાર આપશે.

ખબર દેસી ભલી ભાંતેં, વિસ્તુ જાગસી તતકાલ ।

તબ આવસી નીંદ ઈન નૈનોં, પ્રલે હોસી પંપાલ ॥ ૮૮ ॥

અક્ષરની જાગ્રત બુદ્ધિ સૌને સંપૂર્ણ સમાચાર આપશે. ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ તતકાળ જાગ્રત બની જશે. ફરીથી તેમની આંખોમાં નિદ્રા આવી જશે અથવા તેમની રુચિ અનિત્ય માયાવી સંસારથી હટી જઈ અખંડ (અદ્વૈત) ભૂમિકા (પરમધામ) તરફ પાછી ફરશે. તે વખતે આ જુઠા બ્રહ્માંડનો પ્રલય થઈ જશે.

અક્ષર ખેલ ઈછાએ કર, ક્ષર રચકે ઉડાત ।

વાસના પાંચોં પોહોંયે ઈત, એ સત મંડલ સાખ્યાત ॥ ૮૯ ॥

અક્ષરબ્રહ્મ પોતાની ઈચ્છાથી નશ્વર બ્રહ્માંડની રચના કરીને તેનો લય કરે છે, પરંતુ અક્ષરની પાંચેય વાસનાઓ આ સાક્ષાત્ સત્ય મંડળ-અક્ષરધામમાં પહોંચશે.

પાંચોં બુધ લે વલે પીછે, તામેં બુધ વિસેક બિચાર ।

અક્ષર આંખા ખોલસી, હોસી હરષ અપાર ॥ ૧૦૦ ॥

આ પાંચેય વાસનાઓ અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિ (અંતઃકરણ)માં પાછી આવતાં અક્ષરની બુદ્ધિ ધ્યાન દ્વારા આ ખેલની વિશેષ વાતો પર વિચાર કરશે. જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ પોતાની આંખો ખોલશે અર્થાત્ જાગ્રત થશે ત્યારે તેમના મનમાં અનહદ આનંદ ઉત્પન્ન થશે.

લીલા તીનોં થિર હોએસી, અખંડ ઈન પરકાર ।

નિમખ એક ના બિસરસી, રેહેસી દિલ મેં સાર ॥ ૧૦૧ ॥

આ પ્રકારે આ ત્રણેય લીલાઓ (વ્રજ, રાસ અને જાગણી) અક્ષરબ્રહ્મના અંતઃકરણમાં સ્થિર બનીને અખંડ થશે. અક્ષરબ્રહ્મ ક્ષણ માત્ર માટે પણ આ લીલાઓને ભૂલશે નહીં અર્થાત્ તેમના હૃદયમાં આ ત્રણેય લીલાઓ સારરૂપે સ્થિર થશે.

ઉતમ ભી કહૂં ઈનમેં, જહાં તારતમ કો વિસ્તાર ।

વાસના પાંચોં બુધ લે, સાખ પૂરસી સંસાર ॥ ૧૦૨ ॥

હું ફરીથી આ બ્રહ્માંડમાં ઉત્તમ સ્થાનની વાત કરી રહ્યો છું. તે સ્થાન નવતનપુરી છે. જ્યાં તારતમજ્ઞાનનો ઉદય તથા ફેલાવો થયો છે. હવે અક્ષરબ્રહ્મ પાંચેય વાસનાઓની જાગ્રત બુદ્ધિમાં સમાવેશ કરશે તથા સમસ્ત સંસારમાં પ્રાણી તેની સાક્ષી પૂરશે.

મેરી સંગતે એસી સુધરી, બુધ બડી હુઈ અક્ષર ।

તારતમેં સખ સુધ પરી, લીલા અંદર કી ઘર ॥ ૧૦૩ ॥

અક્ષરબ્રહ્મની બુદ્ધિ મારું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરીને કંઈક આ પ્રકારે સુધરી અને મહાન બુદ્ધિ (મહામતિ) કહેવાઈ. આ પ્રકારે તારતમજ્ઞાન દ્વારા અક્ષરબ્રહ્મના અખંડ પરમધામની અંદર સંપન્ન થઈ રહેલી લીલાની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ.

મેરે ગુન અંગ સખ ખડે હોસી, અરયાસી આકાર ।

બુધ વાસના જગાવસી, તિન યાદ હોસી સંસાર ॥ ૧૦૪ ॥

(અક્ષરબ્રહ્મ સત્ય સ્વરૂપના નિર્મળ ચૈતન્યના અકસી બહિષ્તમાં) મારા ગુણ, અંગ સર્વ જાગ્રત બનીને ઊભા હશે અને મારા આકાર (ઈન્દ્રાવતીની વાસના જેમાં બેઠી છે તે જીવ)ની ત્યાં પૂજા થશે અર્થાત્ તેને સન્માન મળશે. આ પ્રકારે અક્ષરની બુદ્ધિ પાંચ વાસનાઓને જાગ્રત કરશે. ત્યારે દુનિયામાં બનેલી બધી લીલાઓ એની સ્મૃતિમાં ઊભરી આવશે.

બુધ તારતમ લેયકે, પસરસી બૈરાટ કે અંગ ।

અક્ષર હિરદેં યા વિધ, અધિક ચઢસી રંગ ॥ ૧૦૫ ॥

અક્ષરની બુદ્ધિ તારતમ જ્ઞાનથી માંડીને વિરાટનાં પ્રાણીઓમાં ફેલાશે અર્થાત્ સંસારમાં તારતમ વાણીનો પ્રચાર થશે. આ પ્રકારે અક્ષર બ્રહ્મના હૃદયમાં પ્રેમનો રંગ અધિક ચઢશે.

નિજ બુધ ભેલી નૂર મેં, આગ્યા મિને અંકૂર ।
દયા સાગર જોસ કા, કિન રહે ન પકર્યો પૂર ॥ ૧ ॥

તારતમનો પ્રકાશ અને અક્ષરબ્રહ્મની મૂળબુદ્ધિ એકાકાર બનીને શ્રી ધણીજીની આજ્ઞાથી ઈન્દ્રાવતીના હૃદયમાં અંકુરિત થઈ. અક્ષરાતીત બ્રહ્મના આવેશ સાથે પ્રગટેલો દયાના સાગરનો પ્રવાહ કોઈથી પણ પકડી ન શકાય.

એ લીલા હૈ અતિ બડી, આઈયા ઈંડ માંહેં ।
કે હુએ કે હોએસી, પર કિન બ્રહ્માંડોં નાંહેં ॥ ૨ ॥

પરમધામની આ લીલા અતિ મહત્વપૂર્ણ છે, જે આ બ્રહ્માંડમાં જાગણી લીલાના રૂપમાં પ્રગટ થઈ છે. ભૂતકાળમાં કંઈ કેટલાય બ્રહ્માંડ બન્યાં અને ભવિષ્યમાં પણ બનશે, પરંતુ આ લીલા અન્ય કોઈ બ્રહ્માંડમાં નથી થઈ કે થશે નહિ.

એ અગમ અકથ અલખ, સો જાહેર કરેં હમ ।
પર નેક નેક પ્રકાસ હી, જિન સેહે ન સકો તુમ ॥ ૩ ॥

અહીં અગમ, વણ કહેવાયેલ તથા અપ્રગટ લીલાઓ અમે પ્રગટ કરી રહ્યા છીએ, પરંતુ તેને ધીરે ધીરે જ પ્રકાશિત કરી રહ્યા છીએ. અન્યથા તેને તમે એકસાથે સહન નહીં કરી શકો.

જો કબૂં કાનોં ના સુની, સો સુનતે જીવ ઉરઝાએ ।
તાથેં ડરતી મેં કહૂં, જાનૂં જિન કોઈ ગોતે ખાએ ॥ ૪ ॥

જે વાત કદી કાનથી સાંભળી નથી, તેને સાંભળીને જીવ મુંઝવણમાં પડી જશે. તેથી હું કહેતાં સંકોચ અનુભવું છું કે કોઈ વ્યર્થ ગોથાં ખાવ નહિ.

ના તો સબ જાહેર કરું, નાહીં તુમસોં અંતર ।
ખેંચ ખેંચ તો કેહેતી હૂં, સો તુમારી ખાતર ॥ ૫ ॥

અન્યથા હું બધું એક જ વખત તમારી સામે પ્રત્યક્ષ કરી દેત. તમારી સાથે હું કોઈ અંતર ન રાખત, તમારે માટે જ હું વિચારી શકું છું.

તુમ દુખ પાયા મુઝે સાલ હી, અબ સુખ સબ તુમ હસ્તક ।
દિયા તુમારા પાવહીં, દુનિયાં ચૌદે તબક ॥ ૬ ॥

તમે અત્યાર સુધી જે દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેથી મને પણ કષ્ટ થાય છે. તેથી હવે સઘળાં સુખ તમારા હાથમાં સોંપી દીધાં છે. એટલે સુધી કે ચૌદ લોકની દુનિયા પણ તમોએ આપેલાં સુખ જ પ્રાપ્ત કરશે.

અજૂં કેહેતી સકુયોં, પર બોહોત બડી હૈ બાત ।
સોભા પાઈ તુમ યાથેં બડી, જો પિયા વતન સાખ્યાત ॥ ૭ ॥

હજી પણ મને બધું કહેતાં સંકોચ થાય છે, પરંતુ આ વાત ખરેખર બહુ મોટી છે. તમે તો એનાથી પણ મોટી શોભા પ્રાપ્ત કરી કારણ કે સંસારને મુક્તિ આપવાના સામર્થ્યની સાથોસાથ તમને પોતાના પ્રિયતમ ધણીના પરમધામનો અનુભવ થઈ ગયો છે.

ઈડ અખંડ ભી જાહેર, કિએ જાગની જોત ।

અબ સુંન ફોડ આગે ચલી, જહાં થેં ઈડ પૈદા હોત ॥ ૮ ॥

જાગણી લીલામાં તારતમની આ અખંડ જ્યોતે વ્રજ, રાસ વગેરે અખંડ બ્રહ્માંડો પણ પ્રગટ કરી દીધાં. હવે શૂન્ય મંડળ પાર કરીને આ જ્યોત ત્યાં સુધી પહોંચી, જ્યાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે.

સોભા ઈન મંડલ કી, ક્યોં કર કહૂં બચન ।

સો બુધ નૂર જાહેર કરી, જો કબૂં સુની ન કહી કિન ॥ ૯ ॥

હવે, આ અખંડમંડળની શોભાનું વર્ણન આ વચનોમાં કેવી રીતે કરું ? આજસુધી જેને કોઈએ કહ્યું નથી કે સાંભળ્યું પણ નથી તે શોભાને તારતમ જ્ઞાનના પ્રકાશ અને અક્ષરબ્રહ્મની જાગ્રત બુદ્ધિએ આ જગતમાં પ્રગટ કરી દીધાં.

રાસ બરનન ભી ના હુઆ, તો અક્ષર બરનન ક્યોં હોએ ।

કહી ન જાએ હદ મેં, પર તો ભી કહૂં નેક સોએ ॥ ૧૦ ॥

આ સાંસારિક શબ્દો દ્વારા રાસનું પણ વર્ણન કરી શકાયું નથી, તો અક્ષરધામની લીલાનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકાય ? આ ક્ષર બ્રહ્માંડમાં બેહદ લીલાનું વર્ણન નથી કરી શકાતું છતાં મારે થોડું કહેવું છે.

જોગમાયા તો માયા કહી, પર નેક ન માયા ઈત ।

ખ્વાબી દમ સત હોવહીં, સો અક્ષર કી બરકત ॥ ૧૧ ॥

યોગમાયાને માયા કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેની અંતર્ગત રાસ મંડળમાં માયા લેશમાત્ર નથી. અક્ષરબ્રહ્મની જાગ્રત બુદ્ધિમાં એટલું સામર્થ્ય છે કે તેનાથી સ્વપ્ન જગતના જીવ અખંડ બની જાય છે.

તાર્થે કાલમાયા જોગમાયા, દોઊ પર મેં કે ઉપજત ।

નાસ કરે કે પલ મેં, યા ચિત ચિર થાપત ॥ ૧૨ ॥

અક્ષરબ્રહ્મની એક પળવારમાં યોગમાયા તથા કાલમાયા દ્વારા નિર્મિત એવાં અનેક બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થાય છે. એવાં કેટલાંય બ્રહ્માંડોનો પળવારમાં તે નાશ કરી દે છે અને કેટલાંય પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરીને અખંડ કરી લે છે.

તહાં એક પલક ના હોવહીં, ઈત કે કલપ બિતીત ।

કે ઈડ ઉપજે હોએ ફના, એસે પલ મેં ઈન રીત ॥ ૧૩ ॥

અક્ષરધામમાં એક પળ પણ નથી થતી એટલામાં સંસારમાં કેટલાય કલ્પ વીતી જાય છે. આ પ્રકારે અક્ષરબ્રહ્મની એક પળમાં એવાં કેટલાંય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થઈને લય થઈ જાય છે.

જાગતે બ્રહ્માંડ ઉપજે, પાવ પલ મેં અનેક ।

સો દેખે સબ ઈત થેં, વિધ વિધ કે વિવેક ॥ ૧૪ ॥

અક્ષર બ્રહ્મ જાગ્રત અવસ્થામાં પલક (પળનો ચોથો ભાગ)માં અનેક બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરે છે. તે સર્વને અમે અહીંથી તારતમજ્ઞાનના પ્રકાશમાં જોઈ રહ્યા છીએ.

એ લીલા હૈ અત બડી, દ્રષ્ટે ઉપજે બ્રહ્માંડ ।

એ ખેલ ખેલેં નિત નએ, યાકી ઈછા હૈ અખંડ ॥ ૧૫ ॥

અક્ષરબ્રહ્મની આ લીલા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. તેની દૃષ્ટિમાત્રથી અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે નિત્ય નવી (બાળ) લીલાઓ કરે છે. તેમની ઈચ્છા પણ અખંડ હોય છે.

એ મંડલ હૈ સદા, જાએ કહિએ અક્ષર ।

જાહેર ઈત થેં દેખિએ, મિને બાહેર થેં અંતર ॥ ૧૬ ॥

આ મંડળ સદા શાશ્વત છે, જેને અક્ષરધામ કહેવામાં આવે છે. અક્ષરબ્રહ્મ તથા તેમના ધામની લીલાઓનું રહસ્ય તારતમ જ્ઞાન દ્વારા અહીંથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

ઉતપન દેખી ઈડ કી, ના અંતર રતી રેખ ।

સત વાસના અસત જીવ, સબ વિધ કહી વિવેક ॥ ૧૭ ॥

એમાં લેશમાત્ર સંદેહ નથી કે તારતમ જ્ઞાન દ્વારા મેં આ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ જાણી લીધી અને મેં વિવેકપૂર્વક એમ કહ્યું કે જગતના જીવ અસત્ય છે અને બ્રહ્મવાસનાઓ સત્ય છે.

મોહ ઉપજ્યો ઈતથેં, જો સુંન નિરાકાર ।

પલ મીય બ્રહ્માંડ ક્રિયા, કારજ કારન સાર ॥ ૧૮ ॥

અક્ષરબ્રહ્મના (અવ્યાકૃત) દ્વારા મોહતત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ જેથી શૂન્ય, નિરાકાર પણ કહેવાયું છે. અક્ષરબ્રહ્મે બ્રહ્માત્માઓ માટે નિમેષ માત્રમાં આ માયાવી ખેલની રચના કરી.

મોહ અગ્યાન ભરમના, કરમ કાલ ઔર સુંન ।

એ નામ સારે નીંદ કે, નિરાકાર નિરગુન ॥ ૧૯ ॥

મોહ, અજ્ઞાન, ભ્રમ, કર્મ, કાળ અને શૂન્ય આ સઘળાં નિદ્રાનાં નામ છે. તેને નિરાકાર, નિર્ગુણ પણ કહેવામાં આવે છે.

મન પોહોંયે ઈતલોં, બુધ તુરિયા બચન ।

ઉનમાન આગે કેહેકે, ફેર પડે માંહેં સુન ॥ ૨૦ ॥

જ્યાં સુધી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત તથા વાણી પહોંચે છે, જ્ઞાનીજન તેથી આગળનું વર્ણન અનુમાન દ્વારા કરે છે અને પુનઃ શૂન્યનિરાકારમાં આવીને રોકાઈ જાય છે.

જો જીવ હોસી સુપન કે, સો ક્યોં ઉલંઘે સુંન ।

વાસના સુંન ઉલંઘ કે, જાએ પોહોંયે અક્ષર વતન ॥ ૨૧ ॥

જે જીવ સ્વયં સ્વપ્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓ શૂન્ય નિરાકારને આ પ્રકારે કેવી રીતે ઓળંગી શકે ? બ્રહ્માત્માઓ શૂન્યને ઓળંગીને અવિનાશી ધામને પ્રાપ્ત કરે છે.

એ સબે તુમ સમઝિયો, વાસના જીવ વિગત ।

ઝૂઠા જીવ નીંદ ના ઉલંઘે, નીંદ ઉલંઘે વાસના સત ॥ ૨૨ ॥

હે બ્રહ્માત્માઓ ! બ્રહ્મવાસના તથા નશ્વર જગતના જીવોનું વિવરણ આ પ્રકારે સમજ લો. જુઠા જીવો નિદ્રાને ઓળંગીને આગળ જઈ નહીં શકે. સત્ય આત્માઓ જ ભ્રમરૂપી નિદ્રાને પાર કરી શકશે.

સુપને નગરી દેખિએ, તિન સબ મેં એક રસ ।
આપે હોવે સબ મેં, પાંચોં તત્વ દસોં દિસ ॥ ૨૩ ॥

જે પ્રકારે આ જગતમાં સ્વપ્ન દ્વારા સ્વપ્નની નગરીને જોતાં જોતાં આ બધાં દશ્યોમાં સ્વયં એકરસ વિદ્યમાન રહે છે તેમ દશે દિશાઓમાં તથા પાંચેય તત્વો દ્વારા નિર્મિત સર્વ વસ્તુઓમાં તે પોતે રૂપાયિત થાય છે. (આ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા આ જગતરૂપ સ્વપ્ન દેખાઈ રહ્યું છે.)

તિનમેં ભી દોએ ભાંત હે, એક વાસના દૂજે જીવ ।
સંસા ન રાખૂં કિનકા, મેં સબ જાહેર કીવ ॥ ૨૪ ॥

સંસારના આ સ્વપ્નની અંદર પણ બે પ્રકારના જીવ છે. એક તો વાસના (આત્મા) દ્રષ્ટા છે તથા બીજો (જીવ) દશ્યમાન નાટકનું પાત્ર છે. આ વિષયમાં કોઈ વાતનો જરાપણ સંશય રહે નહીં તેથી તેને વધુ સ્પષ્ટ કરું છું.

દેખો સુપનમેં કે લડ મરે, સબે આપે પર ના દુખાત ।
જબ દેખે મારતે આપકો, તબ ઉઠે અંગ ધુજાત ॥ ૨૫ ॥

જુઓ, સ્વપ્ન જોનારા સ્વપ્નમાં કેટલાય લોકોને ઝઘડતા જુએ છે. તે પોતે પણ સંપૂર્ણ દશ્યોમાં રૂપાયિત થાય(ભળી જાય) છે. પરંતુ તે સમયે તેને કોઈ પ્રકારના દુઃખનો અનુભવ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે એ જ સ્વપ્નમાં તેને કોઈ મારવા-પીટવા માંડે તો ડરથી ધ્રુજવા લાગે છે અને સ્વપ્નમાંથી જાગી જાય છે. (આ રીતે બ્રહ્માત્માઓ સ્વપ્નવત્ સંસારના ભયાનક ખેલ જોઈને સ્વયં પરમધામમાં જાગ્રત થશે. પરંતુ સ્વપ્નના જીવ સ્વપ્નમાં રાચીને તેમાં જ નાશ પામશે.)

વાસના ઉતપન અંગ થેં, જીવ નીંદકી ઉતપત ।
કોઈ ના છોડે ઘર અપના, યા વિધ સત અસત ॥ ૨૬ ॥

વાસનાઓ શ્રી રાજજીના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને જીવ નિદ્રા દ્વારા ઉત્પન્ન થયા છે. આ રીતે બંને (વાસના તથા જીવ) પોતપોતાના નિવાસ (ઉદ્ગમ સ્થાન) છોડતા નથી. સત્ય વાસનાઓ તથા અસત્ય જીવોની આ જ વાસ્તવિકતા છે.

બ્રહ્માંડ ચૌદે તબક, સબ સત કા સુપન ।
ઈન દ્રષ્ટાંતે સમજિયો, બિચારો વાસના મન ॥ ૨૭ ॥

આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ તથા તેના ચૌદ લોક તે તમામ સત્સ્વરૂપ અક્ષરબ્રહ્મનાં જ સ્વપ્ન છે. આ દૃષ્ટાંત દ્વારા પોતાના અંતર્મનથી વાસનાનું મહત્વ સમજવું.

સુપન સત સરૂપ કો, તુમ કહોગે ક્યોં કર હોએ ।
એ વિધ સબ જાહેર કરૂં, જ્યોં રહે ન ધોખા કોએ ॥ ૨૮ ॥

તમે કહ્યો કે સત્સ્વરૂપ અક્ષર(જે જાગ્રત અવસ્થામાં છે) ને સ્વપ્ન કેવી રીતે આવ્યું? આ વિષયમાં પણ વિસ્તાર પૂર્વક સમજાવીશ, તેથી કોઈને કોઈ પ્રકારની શંકા ન રહે.

એક તીર ખેંચ કે છોડિએ, તિન બેધાએ કે પાત ।
સો પાત સબ એક ચોટેં, પાવ પલ મેં બેધાત ॥ ૨૯ ॥

વૃક્ષનાં પાંદડાં એકઠાં કરીને તેના પર તીર ફેંકવામાં આવે તો એકસાથે કેટલાંય પાંદડાં વિંધાઈ

જાય છે. તે સઘળાં પાંદડાં એક જ ઝપાટે પા પળમાં વિંધાઈ જાય છે.

પર પેહેલેં પાત એક બેધ કે, તો દૂજા બેધાએ ।

યામેં સુપન કે ઉપજે, બેર એતી ભી કહી ન જાએ ॥ ૩૦ ॥

પરંતુ વિંધતી વખતે પ્રથમ એક પાંદડાને વીંધીને બાણ બીજા પાંદડાને વીંધે છે. એક પાંદડાથી બીજા પાંદડા સુધી પહોંચતાં જેટલો સમય લાગે છે તેનાથી ઓછા સમયમાં અક્ષર બ્રહ્મ દ્વારા કેટલાંય બ્રહ્માંડો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

તો બેર એક કી કહા કહું, ઈત હુઆ કહાં સુપન ।

પર સત ઠૌર કા અસત મેં, દ્રષ્ટાંત નહીં કોઈ અંન ॥ ૩૧ ॥

આટલા ટૂંકા સમયમાં અક્ષરબ્રહ્મને સ્વપ્ન આવ્યું તે કેવી રીતે કહી શકાય ? પરંતુ અખંડ ભૂમિકા સમજાવવા માટે આ જુદા સંસારમાં કોઈ બીજું દૃષ્ટાંત તો છે નહીં.

ઈત ભેલેં રૂહ નૂર બુધ, ઔર આગ્યા દયા પરકાસ ।

પૂરું આસ અક્ષર કી, મેરા સુખ દેખાએ સાખ્યાત ॥ ૩૨ ॥

મારા હૃદયમાં શ્રી શ્યામાજીનો આત્મા, તારતમ (નૂર) જ્ઞાન, અક્ષરની જાગ્રત બુદ્ધિ (બુધ), શ્રી રાજજીની આજ્ઞા અને કૃપાનો પૂર્ણ પ્રકાશ છે. હવે હું આ બધા દ્વારા મારા નિવાસનું સુખ દર્શાવીને પરમધામની લીલા જોવાની અક્ષરબ્રહ્મની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી દઉં.

ઈત ભી ઉજાલા અખંડ, પર કિરના ન ઈત પકરાએ ।

એ નૂર સબ એક હોએ ચલ્યા, આગૂં અક્ષરાતીત સમાએ ॥ ૩૩ ॥

તારતમનો જ્ઞાનના અખંડ પ્રકાશથી આ સંસાર પણ પ્રકાશિત થયો છે. પરંતુ આ દિવ્ય જ્ઞાનનાં કિરણો અહીં સમાઈ શકતાં નથી. ઉપર્યુક્ત બુદ્ધિ, આજ્ઞા, દયા એ બધાં એક સાથે પોતાનો પ્રકાશ ફેલાવતાં અક્ષરાતીત ધામમાં જઈને સમાઈ જાય છે.

એ નૂર આગે થેં આઈયા, અક્ષર ઠૌર કે પાર ।

એ સબ જાહેર કર ચલ્યા, આયા નિજ દરબાર ॥ ૩૪ ॥

તારતમનો પ્રકાશ અક્ષરથી પર અક્ષરાતીત પરમધામથી જ આ સંસારમાં આવ્યો છે. તે સંપૂર્ણ ક્ષર, બ્રહ્માંડ, અક્ષરધામ અને પરમધામ આ સઘળી ભૂમિકાઓને પ્રગટ કરીને પછી પોતાના સ્થાન પરમધામમાં જ સમાઈ જશે.

વતન દેખ્યા ઈત થેં, સો કેતે કહું પરકાર ।

નૂર અખંડ ઐસા હુઆ, જાકો વાર ન કાહું પાર ॥ ૩૫ ॥

બ્રહ્માત્માઓએ આ તારતમ જ્ઞાનના પ્રતાપે સંસારમાં રહેતા હોવા છતાં પરમધામનાં દર્શન કર્યાં તેનું વર્ણન ક્યાં સુધી કરું ? જ્ઞાનનો આવો અખંડ પ્રકાશ ફેલાયો જેનો કોઈ પાર નથી.

કિએ વિલાસ અંકૂર થેં, ઘર કે અનેક પરકાર ।

પિયા સુંદરબાઈ અંગ મેં, આએ કિયો વિસ્તાર ॥ ૩૬ ॥

પરમધામના સંબંધી હોવાને કારણે આપણે બ્રહ્માત્માઓએ આ જગતમાં રહેતા હોવા છતાં

પરમધામનાં અનેક પ્રકારનાં અખંડ સુખોમાં વિલાસ કર્યો. સુંદરબાઈ (સદ્ગુરુ)ના સ્વરૂપે સ્વયં પ્રિયતમ પરમાત્માએ મારા હૃદયમાં બિરાજમાન બનીને ધામ લીલાનો વિસ્તાર કર્યો.

એ બીજ બચન દો એક, પિયા બોએ કિઓ પરકાસ ।

અંકૂર એસા ઉઠિયા, સબ કિએ હાંસ વિલાસ ॥ ૩૭ ॥

સદ્ગુરુ ધણી શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે તારતમ જ્ઞાનનાં બીજ વચન મારા હૃદયમાં વાવીને જ આ પ્રકાશ કર્યો છે. તેનો એવો અંકુર ફૂટ્યો (તારતમ વાણી પ્રગટ થઈ) કે તેના દ્વારા બધાએ પરમધામનાં અપાર સુખોનો અનુભવ કર્યો.

સૂર સસી કે કોટ કહું, નૂર તેજ જોત પરકાસ ।

એ સબદ સારે મોહલોં, ઔર મોહ કો તો હૈ નાસ ॥ ૩૮ ॥

હું સદ્ગુરુએ આપેલ તારતમ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશને કરોડો સૂર્ય-ચંદ્રમાના પ્રકાશની ઉપમા આપું તો પણ એ બધા શબ્દો તો મોહતત્ત્વ સુધી જ પહોંચે છે અને મોહતત્ત્વનો નાશ થઈ જાય છે.

અબ ઈન જુબાં મૈં ક્યોં કહું, નિજ વતન વિસ્તાર ।

સબદ ના કોઈ પોહોંચહીં, મોહ મિને હુઆ આકાર ॥ ૩૯ ॥

હવે હું આ માયાવી જીભ દ્વારા અખંડ નિવાસ પરમધામનું વિસ્તારથી વર્ણન કેવી રીતે કરું ? કારણ કે સંસારની વાણીનો એકપણ શબ્દ અખંડ નિવાસ (દિવ્ય બ્રહ્મપુર ધામ) સુધી પહોંચતો નથી, અને આપણો આ આકાર (શરીર) પણ મોહની અંતર્ગત છે.

મોહ સો જો ના કહૂં, ઈનસે અસંગ બેહદ ।

સત કો અસત ના પોહોંચહીં, યા વિધ ના લગે સબદ ॥ ૪૦ ॥

મોહતત્ત્વ તો કશું નથી અર્થાત્ તે નાશવંત છે અને બેહદ ભૂમિ આ મોહતત્ત્વથી ભિન્ન છે. તેથી અસત્ય વસ્તુ સત્ય સુધી કદી નથી પહોંચતી. આ રીતે આ જુકી જીભનાં વચન અખંડ પરમધામ સુધી પહોંચી શકતાં નથી.

બેહદ કો સબદ ના પોહોંચહીં, તો ક્યોં પેહોંચે દરબાર ।

લુગા ન પોહોંચ્યા રાસ લોં, ઈન પાર કે ભી પાર ॥ ૪૧ ॥

જ્યારે આ શબ્દ બેહદ ભૂમિ સુધીનાં વર્ણન કરી શકતા નથી, તો બ્રહ્મધામનું વર્ણન કેવી રીતે કરી શકશે ? જ્યારે રાસના વર્ણનમાં જ એક અક્ષર પણ સક્ષમ ન થયો તો પછી પરમધામ તો તેના પાર (અક્ષરધામ)થી પણ પાર છે.

કોટ હિસે એક લુગે કે, હિસાબ કિયા મિહીં કર ।

એક હિસા ન પોહોંચ્યા રાસ લોં, એ મૈં દેખ્યા ફેર ફેર ॥ ૪૨ ॥

મેં એક એક અક્ષરના કરોડો સૂક્ષ્મ ભાગ બનાવીને અતિ સૂક્ષ્મરૂપે હિસાબ કર્યો અને વારંવાર જોયું છતાં તે સૂક્ષ્મ ભાગોમાંથી કોઈ એક ભાગ પણ રાસલીલાના વર્ણન માટે સમર્થ થતો નથી.

મેં અંગે રંગે અંગના સંગે, કહું આપ અપની બાત ।

અબ બોલતે સરમાઊં, તાથેં કહી ન જાએ નિધ સાખ્યાત ॥ ૪૩ ॥

શ્રી શ્યામાજી સ્વરૂપ સદ્ગુરુ ધણી આ પ્રકારે કહેતા હતા કે હું પોતાની અંગના ઈન્દ્રાવતીના સંગમાં

રંગાયો છું. અમે પરસ્પર પોતાની (અખંડ નિવાસ પરમધામની) જ વાતો કરીએ છીએ. પરંતુ સંસારમાં એમ કહેતાં (પરમધામની નિજાનંદની વાતો કરતાં) મને લજજાનો અનુભવ થાય છે. તેથી સંસારમાં સાક્ષાત્ નિધિની વાત કહી શકાતી નથી.

વતન બાતેં કેહેવે કો, મેં દેખતી નહીં કોઈ કાહૂં ।

દેખોં તો જો હોએ દૂસરા, નહીં ગાંઉ નાંઉ ન ઠાંઉ ॥ ૪૪ ॥

પરમધામની વાત કરવા (સંભળાવવા)નું હું જરા પણ યોગ્ય માનતો નથી. બ્રહ્માત્માઓ સિવાય અન્ય કોઈ અસ્તિત્વ હોય તો પણ દેખાય નહિ. અન્ય જીવોનાં તો નામ નથી, ગામ નથી, ન કોઈ સ્થાન અર્થાત્ તે બધું તો અસ્તિત્વહીન અને નાશવંત છે.

જહાં નહીં તહાં હૈ કહે, એ દોઊ મોહ કે બચન ।

તાથેં વિસ્તાર અંદર, બાહેર હોત હોં મુન ॥ ૪૫ ॥

જ્યાં (આ નાશવંત સંસારમાં) કંઈ જ નથી ત્યાં પરમાત્મા છે એમ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ સંસારમાં પરમાત્મા ‘છે’ કહેવું અથવા ‘નથી’ એમ કહેવું બંને વચન મોહનાં છે. (કારણકે જ્યારે સંસાર જ અસ્તિત્વહીન છે તો તેને માટે વિવાદ શા કામનો ?) માટે મેં મારા હૃદયમાં જ તેનો વિસ્તાર કર્યો છે અને બહાર કહેવા માટે હું મૌન રાખું છું. અથવા આ વાણીનો વિસ્તાર હું સુંદરસાથની અંદર કરું છું અને બહારના લોકો માટે મૌન રાખું છું.

એતા ભી મેં તો કહ્યા, જો સાથ કો ભરમ કા ઘેન ।

બચન દો એક કેહેકે, ટાલૂં સો દૂતિયા ચેન ॥ ૪૬ ॥

આટલાં વચન પણ હું એ માટે કહું છું કે સુંદરસાથ પર માયા (અજ્ઞાન)નો નશો ચઢ્યો છે. આ રીતે બે ચાર વચન કહીને માયાનો દ્વૈતભાવ દૂર કરી દઉં છું.

સાથ કે સુખ કારને, ઈંદ્રાવતી કો મેં કહ્યા ।

તાથેં મુખ ઈંદ્રાવતી કે, કલસ સબન કા ભયા ॥ ૪૭ ॥

સુંદરસાથને પરમધામના અખંડ સુખ પમાડવા મેં જ ઈંદ્રાવતીને આ બધું કહેવાનો આદેશ આપ્યો. તેથી ઈંદ્રાવતીના મુખારવિંદથી પ્રસ્ફુટિત આ તારતમવાણી સમસ્ત શાસ્ત્રોના જ્ઞાનમંદિર પર કળશરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઈ.

પ્રકરણ ૨૪ ચોપાઈ ૭૭૧

કુલ પ્રકરણ ૧૬૭ ચોપાઈ ૪૬૬૯

શ્રી કલસ ગ્રન્થ (હિન્દુસ્તાની) સમ્પૂર્ણ

पहले बीज उदय हुआ, पुरी जहां नौतन ।
सब पुरियों में उत्तम, हुई धन धन ॥
ए मधे जे पुरी कहावे, नौतन जेहनुं नाम ।
उत्तम चौदे भवनमां, जिहां वालानो विश्राम ॥

- महामति श्री प्राणनाथ

श्री ५ नवतनपुरीधाम, जामनगर